

Magyar Tudomány

A TERROR AKTIVITÁSA

Vendégszerkesztő: Valastyán Tamás

Az emberi agy fejlődésének története

Az „arany szabályok” evolúciója

Az átalakuló Akadémia

Kitüntetések

2006 • 12

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
166. ÉVFOLYAM – 2006/12. SZÁM

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VÁMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, JÉKI LÁSZLÓ, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524

matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címen (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 6048 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

A terror aktivitása • Vendégszerkesztő: Valastyán Tamás

Valastyán Tamás: Bevezető	1424
Trembeczki István: Terrorizmus és globalizáció	1426
Balogh László Levente: A terror metafizikája	1432
Valastyán Tamás: A terror metaforái	1438
Pólik József: Demokratikus guillotine	1444

Tanulmányok

Hámori József: Az emberi agy fejlődésének története	1453
Seres István: A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstarsadalom	1464
Julesz Máté: Egy modern jogi eszköz a környezet védelmében	1476
Marosán György: Az „arany szabályok” evolúciója	1489
Vargha Domokosné – Balázs Lajos: Kövesligethy Radó „tetemrehívásáról”	1499

Tudós fórum

Az MTA 2006. október 30-i rendkívüli közgyűlésén elfogadott határozat szövege	1508
Pléh Csaba – Fábri György – Radácsi László: Az átalakuló Akadémia: háttér és távlatok az MTA reformfolyamatában	1510
Kitüntetések és kitüntetettek a Magyar Tudomány Ünnepe 2006-ban	1536
Állami kitüntetések: az MTA által felterjesztett kitüntetettek október 23-a alkalmából	1538
Charles Simonyi kutatói ösztöndíjak, 2006	1538

<i>Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia)</i>	1539
---	------

Könyvszemle

Kozári Mónika: A dualista rendszer (1867-1918). Modern magyar politikai rendszerek (<i>Szávai Ferenc Tibor</i>)	1542
Politika és filozófia? Monográfia az igazságosságról és a politika viszonyáról (<i>Szabó Máté</i>)	1546
Heller Farkas: Etikai tudomány-e a közgazdaságtan? (<i>Bekker Zsuzsa</i>)	1548

A terror aktivitása

BEVEZETŐ

Valastyán Tamás

PhD, MTA–DE Vulgo Csoport

valastyantamas@freemail.hu

Hogy az új évezred felfokozódott terror-aktivitása az intellektuelek érdeklődését kivívtá a terror témája iránt – nem tűnik meglepőnek. Az intellektualizmus mindig is sajátosan ügyelt arra, hogy az épp kurrens témákra és eseményekre mintegy rávesse a hálóját, mi több, ezt talán el is várta tőle az adott társadalmi-politikai közösség. Mára azonban ez a konstelláció több szempontból is megváltozott, egyebek mellett éppen az értelmiség egy adott társadalmi közösségen belüli szerepének átértékelődése miatt. De meglehet, ugyanilyen joggal állíthatjuk magáról a szóban forgó témáról, a terror aktivitásáról, hogy közrejátszott abban, hogy az intellektus embere tőle szokatlan módon váljon tanácsalanná a saját poliszát érintő kérdés megválaszolását illetően.

E tanácsalanságot és bizonytalanságot persze, mint mindig, most is próbálja lepezni az immár minimum kétszáz éve felvilágosított ész birtokosa. A terror aktivitása felfokozottságának okát firtatva elbizakodottan mutogat más kultúrák és gyökeresen más szerveződésű politikumok aktoraira. Sőt helyenként és időnként a kicsinyes lokális politikai érdekek vezérelte gondolkodás nyomait is felfedezhetjük némely véleményben. Az intellektuel a terrort meg sem próbálja elkülöníteni a terrorizmustól, azonosítva egy perverz formáját egy konkrét politikai aktivitás gyakorlati megvalósulásával. És még folytathatnánk a sort az európai felvilágosult értelem elterelő hadműveleteinek finom technikáit jellemezve. Ám e hadműveletek

mintha egyre erőtlenebbek lennének egy amúgy is eleve értelmetlen háború szcenikájában. Merthogy a bizonytalanság és tanácstalanság monstrosítása egyszer úgyszólván az ész elbizakodottságának defektusát, vagy ahogy Edmund Husserl mondja, „a magát megtévesztő racionalizmust”.

Most, a terror újfajta aktivitásának idejében és terében mintha a szorongás és a félelem hatalma ténylegesen szembesítené az európai embert önmagával: hogy ti. a terror az európai gondolkodás méhében fogant – egy olyan erőaktivitás borzalmas eltorzulásaként, amely egyfelől a mindenkori másik kiszajátításán, másfelől (európai) önmagam túlzó felértékelésén alapszik. Mert az igaz ugyan, hogy – újfent Husserlre utalva – az ember „a végesben, de a végtelen pólusán él”, ám hogy ki mit gondol végesnek, és pláne mit ért a „végtelen pólusán”, az már igen nagy eltéréseket mutathat. És mintha a napnyugati metafizika intellektuele erről feledkezne meg: a különbségek látásának és az elkülönítések finom gondolati és politikai munkálatainak szükségességéről. Hogy tehát a napkeleti kontempláció és világrend embere nagyon mást ért a végesen és a végtelen pólusán.

Jelen összeállításunk szempontokat adhat a különbségek meglátásához és érvényesítéséhez. Mindenekelőtt annak érzékeléséhez, hogy korunk legújabb kihívása, a globalizáció milyen feladatokat ró ránk, és mindez milyen fénytörésben jelenik meg előttünk a terrorizmus vonatkozásában (Trembeczki István). Fontos, hogy a modernitás kontextusában újragondoljuk a terror olyan aspektusait, amelyek a metafizikai hagyomány, az erőszakkultúra és az esztétizálódás mentén bontakoznak ki (Balogh László). Ezen utóbbi aspektus hívja elő a reprezentáció problémáját, ami esetünkben egyrészt annak a vizsgálatát jelenti, hogy milyen metaforák segítségével fejezik ki a terror teoretikusai e borzalmas aktivitás folyamatát (Valastyán Tamás), másrészt hogy egy konkrét műalkotás, Erdély Miklós *Tavaszi kivégzés* című filmjének elemzése során a totalitarizmus és az utópia kontextusában hogy érhető tetten a terror erőhatalma (Pólik József).

A tanulmányok a DE Filozófia Intézet és a MTA TKI Vulgo Kutatócsoport konzorciuma által vezetett, *Az európai szellem és a totalitarizmus* című K+F kutatási program keretében készültek.

Kulcsszavak: *terror, terrorizmus, modernitás, európai gondolkodás*

TERRORIZMUS ÉS GLOBALIZÁCIÓ

Trembeczki István

PhD, főiskolai adjunktus, Nyíregyházi Főiskola
Trembeczki@freemail.hu

Immár a hatodik év is lassan lepereg az új évezredből, de a 2001. szeptemberi terrortámadás azóta is a világpolitikai események gyújtópontját alkotja. Egyrészt a meg-megújuló terrorfenyegetések és tényleges támadások, másrészt a terrorizmus ellen folytatott háború folyamatossága miatt. De ez csak a történések egyik szintje. Ez a brutális esemény egyúttal szimbolikussá vált, nemcsak azért, mert kitervelői már az eredeti szándékaikban is a nyugati civilizáció gazdasági és az Egyesült Államok katonai hatalmát jelképező épületeket akarták megtámadni, és ez sajnos sikerült is nekik, hanem azért is, mert a terrorizmus jelensége betört a mindennapjainkba, és a hétköznapi kérdésfelvetésektől a tudományos diskurzusokig most már mindenütt előfordul.

Mielőtt azonban ennek az eseménynek abszolút jelentőséget tulajdonítanánk, és Jean Baudrillard nyomán „a Rossz exponenciális fejlődéséről” (Baudrillard, 2002) beszéljünk – bár értelmezésének kiindulópontját alapvetően elfogadjuk és erre támaszkodunk – megpróbáljuk vázlatosan bemutatni a terrorizmus jelenségének gyökereiről szóló nézeteket, majd az ezekből levont következtetésünk alapján kísérletet teszünk annak megfogalmazására, miben áll vagy állhat a jelenlegi helyzet történelmi különlegessége.

A terrorizmus hivatalos amerikai definíciója Segesváry Victor tolmácsolásában: „a nem fegyveres népesség ellen kisebbségi csoportok vagy titkos ügynökök által elkövetett, előre megfontolt és politikai célokat

szolgáló erőszakos tett, rendszerint egy bizonyos közvélemény befolyásolásának céljából”. (Segesváry, 2002) Noam Chomsky általánosabban fogalmaz, amikor a civil lakossággal szembeni erőszakos eszközök használatáról beszél politikai, vallási vagy más célok elérése végett. (Chomsky, 2002) Walter Laqueur a terrorizmust egyfajta módszernek tekinti, melynek célja a pánikkeltés és politikai változás elindítása. (Laqueur, 2002) A terrorizmus előbb említett a definíciói is jelzik, hogy széles skálán helyezkedhetnek el az ilyen célzatú cselekmények, akár azok végrehajtásának mikéntjét, lokális vagy nemzetközi jellegét, akár mindazt a fellelhető politikai, gazdasági és társadalmi kontextust tekintjük, melyek együttese ezekhez a szándékokhoz és tettekhez vezet. A fenti meghatározásokból az is következik, hogy ez a jelenség a messzi múltba nyúlik vissza, nem csak a modern világ sajátossága. A jelen helyzetet viszont sokan mégis fordulatként, egy új korszak – sőt a negyedik világháború – beköszöntéseként értékelik. (Laqueur, 2002; Csizmadia, 2002; Baudrillard, 2002; Nógrádi, 2005)

Meglátásunk szerint a szeptemberi terrortámadást értelmezők tábora három nagyobb csoportra bontható. Az egyik tábor Francis Fukuyama nézetei szimbolizálják a legkifejezőbbben. Szerinte az események ellenére a modernizáció több évszázados múltra visszatekintő programja tovább működik, a demokrácia és a szabadpiac szervező elvei továbbra is intenzíven terjednek a világ egyre

nagyobb területein. A liberális demokráciának és a kapitalizmusnak nincsenek elméleti és gyakorlati alternatívái, csak bizonyos területek állnak ellen ennek a fejlődésnek. (Fukuyama, 2002, 1994) Tehát a történelem végéről tett bejelentése továbbra is érvényes, ha ezt a kifejezést történefilozófiai értelemben használjuk, vagyis a történelmi események sokaságát egyetlen átfogó nézőpontból szemléljük, és az egyedi történések mögött makroszintű társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokra helyezük a hangsúlyt. Fukuyama szerint nem léteznek olyan kulturális akadályok, amelyek véglegesen megállítanák ezt a fejlődést, csak néhány ország anélkül szeretné a modernitás gazdasági és technológiai előnyeit élvezni, hogy elfogadná a demokratikus berendezkedést vagy a nyugati kulturális értékeket, illetve egyelőre nem képesek ezt a két dimenziót adaptálni. Az iszlám világot tekintve pedig elsősorban a nyugati siker kiváltotta sértegetéssel magyarázza az Amerika és a Nyugat elleni gyűlöletet, de kételkedik a radikális iszlám valódi vonzerejében a liberális demokráciával szemben, és egy kisebbségnek tudja be a terrortámadással rokonszenvezőket. A tényleges ellenállás azok részéről érkezik szerinte, akik hagyományos életvitelét változtatja meg a modernizáció. (Fukuyama, 2002, 1994)

Bernard-Henry Lévi hasonló következtetésekre jut: a konfliktus tulajdonképpen az iszlám világon belül zajlik, az iszlám felvilágosodás léte a tét, mely korábban már megindult, csak megtorpant. Az ellenszenv forrásai ezen túl még a hosszú hanyatlás emléke és a gyarmatosítás tapasztalata. (Lévi 2002)

A másik irányzat Samuel P. Huntington paradigmáját látja igazoltnak, miszerint a globális politikát egyre inkább a kulturális hovartartozás, identitás dimenziója határozza meg, és az ebből a szempontból meghatározható civilizációk közötti konfliktusok lesznek a jelen és a közeljövő főbb összetükközései.

(Huntington, 1998) A 2001. évi terrortámadásban pedig ez a feszültség robbant ki, sőt Segesváry véleménye szerint az ezt követő iraki háború során már „civilizációs összeütközés tanúi lehetünk”, annak ellenére, hogy a háborúnak ideológiai (az emberi jogok védelme), gazdasági (az iraki olaj elérhetősége amerikai vállalatok számára) és politikai (izraeli-palesztin konfliktus elmélyülése) okai is lehettek. (Segesváry, 2004)

Azonban szögezzük le, hogy maga Huntington nem tartotta a szeptember 11-i terrortámadást a civilizációk összecsapásának, hanem bizonyos csoport (barbárok) támadásának a civilizáció, mint olyan ellen, amely nem fajul civilizációk közötti háborúvá, ha iszlám államok az Egyesült Államok mellé állnak a terrorizmus elleni harcban. (Huntington, 2002) Ugyanezen a véleményen van Rostoványi Zsolt is, aki azonban kiemeli az azóta eltelt időszak lépéseinek civilizációs meghatározottságát. (Rostoványi, 2002)

A harmadik csoporthoz azok tartoznak, akik a gazdag Nyugat és a szegény országok, illetve az uralkodó-uralt kapcsolat politikai és gazdasági instanciákban jelentkező kettős-ségében látják a feszültség okait. (Baniszadr, 2002) Ezek a vélemények sokszor élesen elítélik a huntingtoni téziseket, azokat roppant károsnak tartva, mind az emberiség egységének tételezése, mind az egyéni és kollektív identitás megértésének szempontjából. (Talal 2002, Said 2002) Ugyanakkor tovább is mennek, és a Nyugat, de különösen az Egyesült Államok politikáját teszik felelőssé a világpolitikai helyzet elmérgesedéséért, amivel természetesen nem adnak felmentést a terroristáknak, hanem egy más szintű diskurzust és problémamegoldást tartanak szükségesnek. Ehhez az irányzathoz tartozók radikálisabb kritikái nagyon erősen hangsúlyozzák az Egyesült Államok politikájának hegemon jellegét, az ennek megfelelő politikai attitűdöt, és az abból fakadó problémákat. (Chomsky, 2002; Ankerl, 2003)

Az ilyen típusú útkeresésekhez látjuk tartozónak azokat a nézeteket is, melyek egyaránt tévesnek tartva az unilineáris fejlődésről szóló diskurzusokat, valamint a kulturális mező kiemelését is, vagy a társadalmakon belül és között fellépő konfliktusok gazdasági alapjainak részletes feltárásától várják az események jobb megértését (Szentes, 2002), vagy a vesztfáliai rendszer lezárulásából következő jelenségekből: az identitások szubjektívizálódásából és az erőszak privatizációjából (Csizmadia, 2002).

Természetesen ez a vázlatos felsorolás és tipizálás nem adhatja vissza az egyes eltérő álláspontok intellektuális gazdagságát, inkább csak tájékozódásul szolgálhat. De észrevehető, hogy a háromféle megközelítés tulajdonképpen megfeleltethető a nemzetközi kapcsolatok tudománya három fő irányzatának: az idealista, a realista és a strukturalista iskoláknak, pontosabban szólva ezek későbbi „neo” változatainak. A második iskola liberális–pluralista és liberális institucionalista, a harmadik globalista, illetve világrendszer-elméletben gondolkodó irányzatként is szerepel az elméletek elnevezésében. (Kiss, 2003) A megfélemlés nem véletlen: a terrorizmus kérdése a biztonságpolitika és így a nemzetközi kapcsolatok elméletének fontos részét alkotja, s értelmezése más-más paradigmák felé mutat. Csakhogy felmerül a kérdés, hogy az egyes koncepciók milyen szinten tudnak egymással kommunikálni, vagyis lehetséges-e egy átfogó elmélet megalkotása? Hiszen bármelyiket nézzük is, mindegyikben találhatók elfogadható megfigyelések, de ha valamelyik nézetrendszert a maga teljességében fogadjuk el, máris nem egyeztethető össze a két másik közül legalább eggyel. Különösen azért nem, mert az események radikalizmusa és kiterjedtsége nem teszi lehetővé az objektív elemzést; a moralitást és az identitást érintő dimenziói is vannak. Ugyanis: ha csak a

lineáris fejlődés kiváltotta problémákra fókuszálunk, akkor a civilizációs megközelítés lehetséges pluralizmusa eliminálódhat – számos, a fejletlenségről szóló teoretikus és konkrét konfliktust kelteve – egy egyenes vonalú evolúciós séma alkalmazásában. A kulturális dimenzió kizárólagossága könnyen csaphat át egy újabb bipoláris ellenségképbe, ahol ideológiák helyett kultúrák összemérhetetlensége ütközik össze egymással. Végül, a gazdasági instancia túlzott kiemelése félreállíthatja az identitásválasztás motiváló szerepének hatását, leszűkítve az interpretáció érvényét.

Kiss J. László a nemzetközi kapcsolatok elmélettörténetének bemutatásakor megállapítja, hogy a három versengő iskola különböző megközelítéseit nem lehet valamilyen semleges szempont alapján közös nevezőre hozni, mivel: „mindegyik paradigma maga alkotja meg a saját koncepcióját és kérdéseit, s nem kevésbé maga választja ki az elemzéséhez szükséges adatokat. Ennek alapján a paradigmák – így a realizmussal szemben felsorakozott pluralista-liberális, illetve transznacionális megközelítések – *össze nem mérhetőek*” bizonyultak, mivel mindegyik magának alkotta meg a saját „nyelvét” és kritériumait. (Kiss, 2003, kiemelés tőle) A 2001. szeptember 11-i terrortámadás okainak elemzéseinél hasonló problémát érzékelünk: a nézetek közötti átjárhatóság felettébb kétségesnek tűnik.

De éppen ez a teoretikus dilemma sugallja azt, hogy az Amerika elleni terrortámadás kitüntetett jelentőségű esemény. A berlini fal megnyitása után ez a második olyan szimbolikus cselekmény, amely egy határozott – bár nem a közelebbi múltban gyökerező okok nélküli – cezúrát húz meg a történelemben, egy új korszak kezdetét jelezve.

Nézeteink szerint a terrortámadás a globalizáció folyamata által keltett válsághoz kapcsolódik, röviden annak egyik válságjelensége. A fenti interpretációkban mindun-

talán érzékelhető összemérhetetlenség pontosan abból fakad, hogy olyan komplex konfliktusforrásra vezethető vissza, amely jelen pillanatban jellegénél fogva megakadályozza az elméleti szintézis kidolgozását. Ugyanis a globalizáció: „a termelés és fogyasztás új térbeli szerkezete, az áruk, a szolgáltatások, az emberek, a pénzügyi tranzakciók, a normatív intézmények, a magatartási minták, a tudás, az információ világméretű terjedése” (Kiss, 2003).; vagy más definíció szerint: „az a világhállapot, amelyet a kölcsönös összefüggés földrészekén átívelő hálózatai jellemeznek” (Langguth, 2004) olyan fokozatba lépett, amely úgy tűnik, nem teszi átláthatóvá az események mozgatórugóit.

Ez a hatás a globalizáció természetének sajátosságából fakad, vagyis hogy ellentétes folyamatokat indukál egyidejűleg: az integráció és fragmentáció, a centralizáció és a decentralizáció, a globalizáció és a lokalizáció, a homogenizáció és a heterogenizáció, a territorializálódás és a deterritorializálódás jelenségei egyszerre léptek működésbe. (Kiss, 2003) Nem egyértelmű az állami és a nem állami szereplők közötti viszonyrendszer változásának egésze sem: a nem állami szervezetek befolyásának növekedése nem jelenti feltétlenül az államiság végét, inkább az állami funkciók megváltozását. (Kiss, 2003)

Ugyanakkor ezeket az egyidejűleg lezajló folyamatokat még érzékelhetőbbé és hatásukban intenzívebbé teszi a média, a hírközlés globalizálódása is: az események azonnal megjelennek a mindennapi életben, megnehezítve a közöttük történő szelektálást és ennek következtében az értelmezést; tágabb értelemben pedig megváltoztatják a befogadó percepciójának milyenségét. De a globális média kialakulása kihat magukra a terrorcselekményekre is: hisz a félelem légkörének kialakítására, sőt akár a pánikkeltésre kiválóan alkalmas a híradók fő műsoraiba történő bekerülés. Helyesen mondja Segesváry, hogy az ilyen veszélyzettség tudata

már a terrorizmus része. (Segesváry, 2002)

A fentebb említettek mellett természetesen még hosszan lehetne sorolni azokat a konkrét ismérveket, amelyek a globalizáció révén hozzájárultak a terrorizmus – mely az úgynevezett „új típusú háború” jelenségcsoport részét képezi – hatékonnyá válásához és elterjedéséhez. A technikai fejlődés, a hadiiparban és fegyverkereskedelemben történt kölcsönös összefonódás, a látványháború, az állami legitím erőszak-monopóliumot érő nyomás, az „új globális underground hadigazdaság” mind fontos jellemzői a változásnak. (Kiss, 2003) Gerd Langguth öt területet emel ki a globalizáció és a terrorizmus kapcsolatában: a klasszikus típusú nemzetállam hanyatlását, a vallási és kulturális identitások jelentőségének növekedését, a globalizáció bonyolult folyamatának átláthatatlanságát, a nyugati társadalmak emberének értékviselkedését és a migrációt. (Langguth, 2004)

De egyúttal ennél többről is szó van: egy meghatározott esemény megtörténtéről, annak szimbolikussá transzformálódásáról és ennek ezen a szinten történő tudatosulásáról is. A szeptemberi terrortámadás híre (a hidegháború végét jelző esemény után, de annál jóval nagyobb mértékben) azonnal végigsöpört a világon, és egyidejűleg azt a benyomást keltette, hogy valami globális történés részesei vagyunk. A terrortámadás hírének ilyen szintű kivételességét jelzi, hogy valamilyen azonnali reakciót mindenütt kiváltott, megváltoztatta a különböző történések közötti viszonyrendszert, és azóta is létező új fontossági sorrendet alakított ki. Ez a tudatosodás természetesen a globális média révén történhetett meg ilyen sebességgel, de pontosan ez a lényeg: a globalizáció tette lehetővé a történelem érzékelésének ilyen plaszticitását.

Tehát alapjában véve egyetérthetünk Baudrillard azon kiindulásával, mely a globalizáció egészére helyezi a hangsúlyt a terrortámadás értelmezése során, de vélemé-

nyünk szerint nem a globalizálódás mint önálló történelmi entitás elleni reakcióról van szó, hanem a globalizáció folyamata által kiváltott társadalmi, gazdasági, politikai, mentális – és tegyük hozzá, hogy környezeti, ökológiai – feszültségek válsággá eszkalálódásának kirobbanásáról, amivel együtt járt az esemény önmagán túlmutató jelentésének rögzülése is. Persze korábban is voltak erőszakos cselekmények, konfliktusos helyzetek, de most a szimbolikus erőszak kirobbanása miatt tartjuk válságosnak a mai helyzetet. A válság kitörésében ugyanakkor nagy szerepet játszott a kétpólusú világ megszűnése is, hiszen korábban számos már létező feszültséget kanalizálni tudott vagy egyszerűen elfojtott a két ideológiai tömb kéréllhetetlen versengése. Ez kapcsolja össze és helyezi nagyobb történelmi távlatba a berlini fal lebontását és 2001. szeptember 11-ét.

A globalizáció – és különösen annak utóbbi másfél évtizede – megítélésünk szerint tehát elsődleges fontossággal bír az események milyenségében. Ennek egyik kulcsmozzanatára hívja fel a figyelmet Rostoványi Zsolt az alábbiakban: „a fő problémát ugyanis az jelenti, hogy csupán a gazdaság szférája globalizálódott – vagyis csupán globális (világ)gazdaságról beszélhetünk –, a társadalom szférája nem. Nincs globális vagy világtársadalom, de nincs globális civilizáció sem, a civilizáció szó teljes, nem technikai, társadalom- vagy történelemfilozófiai értelmezésében.” (Rostoványi, 2002) A szó teljes értelmében vett globális civilizáció kialakulásának lehetősége a történetfilozófiai diszciplína egyik alapproblémája, tulajdonképpen ennek megítélése különbözteti meg az unilineáris és a multilineáris fejlődéskoncepciókat, a fukuyamai és a huntingtoni víziókat egymástól. A történelem végének bejelentése és az ezzel legtöbb fronton szemben álló civilizációk konfliktusa tézis egyaránt erre a dilemmára épül, és egyúttal tükrözi a nyugati világ (civilizáció, kultúra) önmaga történelmi

szerepének, jelen helyzetének megítélésében bekövetkezett elbizonytalanodását, de optimistább szemszögből nézve működteti a nyugati hagyomány szerves részét alkotó, a saját értékekre irányuló reflektív magatartás attitűdjét is. (Eco, 2002) Ugyanakkor nem látjuk igazoltnak azt az állítást, miszerint a gazdasági folyamatok primátusán alapuló megközelítés vagy a posztvesztzfáliai állapot megállapítása alapján véve eliminálná a fenti dichotómiát, hiszen az észak-dél polaritásban vagy a modern, premodern és posztmodern entitások egymás melletti létezésében ezek újra és újra felmerülnek.

A globális civilizáció kialakulásának lehetőségét viszont pontosan a szó teljes értelmében vett civilizációk léte akadályozza: homogénné tenni azt, ami ontológiai értelemben Másik, meglehetősen problematikusnak tűnik. Rostoványi tesz egy kitérés kísérletet (Rostoványi, 2002) egy globális etika szükségességének deklarálása felé, a közös emberi biológiai örökség és a vallások egyetemes értékeinek talaján, a különböző civilizációk közötti dialógusok segítségével, de ez az – egyébként lehetségesnek tűnő – út azt a kérdést veti fel szerintünk, hogy az érdemleges párbeszédhez és konszenzushoz milyen mértékben kellene átírni a teljes értelemben vett civilizációs szótárakat.

Balázs Zoltán hasonló problémába ütközik, amikor könyvében a politikai közösség megteremtésének és működésének filozófiai reflexiójára vállalkozik. (Balázs, 2003) Az individualitás primátusára épülő európai civilizáció politikai filozófiája ugyanis elkerülhetetlenül szembekerült azzal a feladattal, hogy megalkossa a közösséghez viszonyuló egyén leírását, és ezzel elindult az absztrakt emberi természet meghatározása felé. Balázst az elvont emberképből fakadó problémák (töredékességek, esetlegességek) elvezetik oda, hogy feladja az univerzális érvényű politikai filozófia megalkotásának szándékát. Ebből viszont azt a következtetést vonja le, miszeri-

nt viselkedésünket a saját hagyományunk alapján érvényes normákhoz kell igazítanunk, függetlenül attól, hogy ezek más kultúrákban érvényesülhetnek-e, vagy követték-e őket, illetve hogy saját magunk számára egyetemesen érvényes következtetéseket tudunk megállapítani. (Balázs, 2003)

Umberto Ecoval egyetértve mi is azt valljuk, hogy az egyetemesen érvényes csak akkor létezhet, ha a Másik megismerését is bekapcsolja a saját hagyomány feldolgozásába. (Eco, 2002) Ehhez viszont az is szükséges, hogy a Másik akarjon minket megismer-

ni. De a jelen idő történelmi különlegessége, a globalizáció mostani intenzivitása által kiváltott egyidejű ellentétes folyamatok, az interdependens kapcsolatok rendszerének növekedése pontosan ezt teszi nehezzé. Talán e történelmi fordulópont okainak mind mélyebbre hatoló kritikus vizsgálata lehet a kezdő lépés a párbeszéd és a konszenzus felé, amíg nem késő.

Kulcsszavak: *globalizáció, válságjelenség, egyidejűségek, szimbolikus esemény, unilineáris és multilineáris fejlődéskoncepciók*

IRODALOM

- Ankerl Géza (2003): Világuralom – hitelre. Valóság. 12. 1–24.
- Balázs Zoltán (2003): *A politikai közösség*. Osiris, Budapest
- Banisadr, Abil-Haszan (2002): A Nyugat kettőssége. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest, 65–69.
- Baudrillard, Jean (2002): A terrorizmus szelleme. I In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest, 77–89.
- Eco, Umberto (2002): Szent háborúk. Szenvedély és gondolkodás. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest 195–206.
- Chomsky, Noam (2002): Az Egyesült Államok vezető terrorista állam. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest 55–64.
- Csizmadia Sándor (2002): Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban. Magyar Tudomány. 6, 800–813.
- Fukuyama, Francis (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest
- Fukuyama, Francis (2002): Még mindig a történelem végén vagyunk. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest 73–76
- Huntington, Samuel P. (1998): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest
- Huntington, Samuel P. (2002): „Nem, nem a civilizációk összecsapása”. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest. 31–32.
- Kiss J. László (2003): *Globalizálódás és külpolitika*. Teleki László Alapítvány, Budapest
- Langguth, Gerd (2004): A globalizáció veszélyei. Európai Szemle. 15, 23–36.
- Laqueur, Walter (2002): A terror változó arca. Európai Szemle. 4, 19–27.
- Lévi, Bernard-Henry (2002): A felvilágosodás háborúja. Valóság 8, 113–118.
- Nógrádi Gy. (2005): Negyedik világháború. Magyar Nemzet. 2005. 06. 16., 28.
- Rostoványi Zsolt (2002): A civilizáció(k) globalizálódása, avagy a globalizáció (de)civilizálódása? Magyar Tudomány. 6, 785–799.
- Said, Edward W. (2002): A tudatlanság összecsapása. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest, 33–37.
- Segesváry, Victor (2002): A terrorizmus elleni háború. Valóság. 8, 1–9.
- Segesváry, Victor (2004): Iszlám és politika. Valóság. 8, 1–13.
- Szentés Tamás (2002): A globalizáció kedvező és kedvezőtlen hatásai. Magyar Tudomány. 6, 709–719.
- Talal, Hasszán bin (2002): Az emberiség válaszut előtt áll. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. Balassi, Budapest, 103–105.

A TERROR METAFIZIKÁJA

Balogh László Levente

PhD, egyetemi tanársegéd, DE Politológia Tanszék
baldro@freemail.hu

Kétségtelen, hogy az erőszak az emberi történelem egyik legváltozatosabb alapotívuma. Ha az emberiség történetét úgy fogjuk fel, mint az erőszak témájának számtalan variációját, akkor minden további nélkül megállapíthatjuk, hogy az erőszak nem egyszerűen csak változatos formákat öltött a történelem folyamán, hanem morfológiai gazdagsága arra is utal, hogy az erőszak funkciói együtt változtak annak különböző formáival. Az erőszak történetét felfoghatjuk úgy is, mint az erőszak eszközeinek állandó tökéletesedését, és úgy is, mint az erőszakra való lemondás folyamatát. Az emberiség pusztító képessége a modern korra elérte, hogy már nemcsak ellenségét képes elpusztítani, hanem saját magát és világát is, ám ez a lehetőség el is rettentí attól, hogy romboló képességét korlátlanul alkalmazza. A modern korban az ember bizonytalansága és kiszolgáltatottsága folyamatosan csökkent környezete kihívásaival és általában minden, életét veszélyeztető jelenséggel szemben. A modern politikai intézmények, a jogállam és az emberi jogok korábban soha nem tapasztalt mértékben korlátozták az erőszak alkalmazásának lehetőségeit, és a javak szűkössége is egyre kevésbé vált az erőszak okává. A civilizálódás és az anyagi javak bővülése egyre inkább lehetővé tette, hogy az ember hétköznapi viszonyai közül kiiktassa az erőszakot, és békés eszközöket keressen konfliktusai megoldására. Ebben az értelemben az emberiség története felfogható egy paradoxonban, amely szerint az egyik oldalon a

pusztítóképeség állandó növekedése, a másik oldalon pedig az erőszaktól való félelem, illetve az arról való lemondás folyamata áll. Úgy tűnik azonban, hogy ez a paradoxon is a modernitás azon ellentmondásai közé tartozik, amelyeket aligha vagyunk képesek feloldani. Tudomásul kell venni, hogy a folyamatos civilizálódással együtt nő a pusztító hajlam és a pusztításra való képesség, és bármennyire civilizált is egy társadalom, mindig lesznek olyanok, akik az erőszak újabb és újabb formáit fedezik fel és alkalmazzák a legkülönbözőbb célokra.

Erőszak és terror

Az ember mindig is ki volt téve az erőszak alkalmazásának, és ő maga is folytonosan alkalmazott erőszakot. A pusztító túlélés ugyanis mindig előfeltételezi az erőszak alkalmazásának valamilyen formáját, és mint ilyen, az emberiség történetével egyidős és annak egyik meghatározó eleme. Visszavezethető az ember biológiai létére, amely minden, pusztító életét veszélyeztető jelenséggel szemben védekezik, azaz erőszakra erőszakkal válaszol. Az erőszak tehát hozzá tartozik az ember életéhez, túlélésének eszköze, és ebből a szempontból tulajdonképpen nem lényegi a különbség, hogy az erőszakot a természettel szemben, vagy veszélyesnek tartott embertársaival szemben alkalmazza. Ám ez az erőszak spontán formája. Ez a harc végső soron a biológiai egyed túlélésének folyamata, ami minden modernitás előtti emberi viszonyt természetes módon jellemez.

Az emberi együttélés különböző formáiban tehát mindig is jelen volt az erőszak direkt vagy indirekt formája. A görögök mindennapi életében éppúgy jelen volt az erőszak, mint ahogyan isteneik tetteiben. Éppúgy alkalmaztak erőszakot, mint ahogyan az általuk megvetett barbárok. Ám számukra az erőszak valami alapvetően antipolitikai jelenség volt, hiszen nem a városhoz, hanem a háztartáshoz tartozott. Nem a *polisz*, hanem az *oikosz* jellemzője volt. A poliszok teljes jogú polgárai az erőszakot nem egymás legyőzésére használták, hanem a nők és a rabszolgák elnyomására, akik azonban nem tartoztak a poliszhoz. Számukra az *iszonómia* nem egyszerűen egyenlőséget jelentett a nem szabadokkal szemben, hanem az egyenlők között az erőszakra való lemondásra is utalt, hiszen egyenlők között nincs uralmi viszony, s így nincs szükség erőszakra sem. Platón szerint, amíg a görögök közötti vitákat és ellentéteket, amelyek a poliszokon belül vagy azok között adódnak, a lehető legkisebb erőszak árán vagy annak alkalmazása nélkül kell megoldani, addig a barbárokkal szemben az erőszak bármilyen formája megengedett. A görögök számára tehát az erőszak a politikával alapvetően ellentétes jelenség volt, amit a *polisz* viszonyai közül igyekeztek kiiktatni, ugyanakkor azonban az *oikosz* viszonyai között természetesnek tekintettek, hiszen ez itt számukra az élet fenntartásának biztosítékát jelentette. (Arendt, 1981) Az erőszaknak ezt a formáját azonban aligha nevezhetnénk terrornak.

A terror mindig a politika eszközeként jelenik meg, egészen pontosan azt helyettesíti. Terrorról akkor beszélhetünk, ha politikai ellenfelekkel szemben alkalmaznak rendszeres erőszakot, és annak célja az ellenfelek megsemmisítése, illetve megfélemlítése. Rómában találkozunk először azzal a jelenséggel, hogy különböző politikai erők egyetlen politikai cél nevében egymás megsemmisítésére töreksenek. Az erőszaknak

ez a formája arra utal, hogy lehetséges az erőszakot rendszeresen alkalmazni egy magasabb rendű cél érdekében, ha egy adott problémát meg akarunk oldani. Itt végső soron a terror egy olyan folyamat, amelynek során az erőszak instrumentalizálódik. Ez a jelenség a történelem folyamán sem kivételesnek, sem ritkának nem tekinthető. Ezekben a folyamatokban az adott problémák megoldására való törekvés szorosan egybefonódott az eszközzel, sőt adott esetben feltételezték is egymást, ám a terror nem vált öncélúvá, és jobbára átmeneti jellegű maradt. Azért folyamodtak az erőszak alkalmazásához, mert más eszközök elégtelennek látszottak, és egy adott konfliktust meg kellett oldani. A terror végül is mindig arra utal, hogy a békés eszközök elégtelennek tűnnek, esetleg kimerültek vagy fel sem merültek a konfliktusok során.

Terror és modernitás

A modern korban azonban átalakult a terror természete, és az erőszak gyakorlásának korábban ismeretlen formái jelentek meg. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a terrorban megnyilvánuló erőszak pusztító ereje összehasonlíthatatlanul nagyobb lett, mint bármelyik korábbi időszakban. Itt alapvetően más természetű jelenségről van szó. A modern korban olyan politikai rendszerek és mozgalmak születtek, amelyek nem egyszerűen rendszeres erőszakot alkalmaztak, hanem a terror éppen legjellemzőbb tulajdonságukká vált. Itt az erőszak nem spontán és nem egyszerűen rendszeres. A terror a rendszer vagy a mozgalom szerves részévé vált, annak hajtóereje és végső soron célja lett. (Arendt, 1992) Az eszköz azonosult a céllal.

Így azonban a terror révén már nem egyszerűen az ellenséget akarják legyőzni, hanem a világot megváltoztatni. Az erőszak már nem a túlélés eszköze, hanem az emberiség és a világ megváltásáé valamilyen eszme nevében, de leginkább bármilyen módon

és bármilyen áron. E mögött mindig egy meggyőződés és egy feltevés áll. Az a meggyőződés, hogy a világ rossz, és az a feltevés, hogy a világ megváltoztatható és megváltható. A cél mögött mindig ott húzódik egy elképzelés, ami általában egy ideológia tudományos vagy egy vallás üdvtani formáját ölti, és előrevetíti egy olyan új világ képét, amelyben minden ellentmondásosság és egyenetlenség megszüntethető. Nem állítom persze, hogy bármilyen eszme önmagában elegendő ok lenne az erőszak alkalmazására, ám a terror nem létezhet eszme vagy legalábbis annak valamilyen pervertált formája nélkül. Az eszme azonban eszköztelen, legfeljebb vonzereje van, ami cselekvésre hívja azokat, akik hisznek benne, és hajlandók érte cselekedni. A szép új világ ígérete mozgósítja a türelmetleneket, akik elégedetlenek a világ fejlődésének menetével, vagy egyenesen romlottnak tekintik azt. Számukra minden olyan eszköz megengedhető, ami a paradicsom földre hozatalának folyamatát felgyorsítja. Ennek a folyamatnak első lépése, hogy a terrorista megveti a világot és az életet, azaz a valóságot, amelyben él. Elveti ezeket, és úgy gondolja, hogy inkább azonosul azokkal a történelmi és természeti szükségszerűségekkel vagy isteni parancsokkal, amelyek számára a millenarista eszméket közvetítik, és amelyeknek ezért minden lelkiismeret-furdalás nélkül alávetetheti magát. Feloldódik a törvényben és a parancsban, és világát is ezeknek a szükségszerűségeknek veti alá. Mindent, ami ezzel kapcsolatban zavaró tényezőként vagy vigasztalan bizonytalanságként jelenik meg, azt igyekszik kiirtani.

A terror a modern korban a legváltozatosabb formákat öltötte. Egész népekkel, társadalmi osztályokkal vagy a társadalom periferiájára szorított csoportokkal szemben éppúgy alkalmazták, mint uralkodókkal, politikusokkal vagy akár tetszőlegesen kiválasztott egyénekkkel szemben. Államok

éppúgy alkalmaztak terrort alattvalóikkal, mint idegen népekkel szemben, és demokratikus államokra éppúgy támadtak rá, mint diktatorikusokra. Kétségtelen, hogy a terror mint az állami erőszak pervertált formája, és a terrorizmus mint az erőszak különösen represszív formája között lényegi különbségek vannak, amelyek első pillantásra szinte lehetetlenné teszik, hogy ezeket a jelenségeket egyetlen fogalomba sűrítsük. Mégis vannak olyan meghatározó szempontok, amelyek alapján összeköthetjük ezeket. Ezek szerint a terrorban az erőszak, amely direkt vagy indirekt formában állandóan jelen van, fokozatosan instrumentalizálódik, miközben állandósítja a félelmet. A terror ugyan rutinizálódhat, de nem szabad domesztikálni, hiszen azzal éppen hatékonyságát veszélyeztetnék. Ezért szükségszerűvé kell tenni, és igyekezni kell elhíttetni, hogy a terror az élet természetes velejárója. Az emberek hozzá kell szoknia, és meg kell tanulnia vele együtt élni. Az ember valóban hozzászokik ahhoz, hogy konfliktusainak megoldására szavak helyett erőszakot alkalmazzon, illetve szavai is ennek az erőszaknak lesznek kiszolgálói és közvetítői. A szavakat kiforgatják és megerősokolják. Minden szó új értelmet nyer, mivel környezete lényegileg megváltozik.

A terror alkalmazása során minden olyan eszközt elvetnek, amelyek a konfliktusok megoldására irányulnak, mert itt már régen nem a konfliktus megoldásáról van szó. A békés eszközök ugyanis elégtelenek a modern társadalmi konfliktusok megoldáshoz, ezért hatékonyabb eszközök után kell nézni, és ezeket a terror biztosítja. A terror megdicsőül ugyan, a konfliktust azonban nem megoldja, hanem elmélyíti. Ha kiderül elégtelensége és eredménytelensége, akkor a terror általában fokozódik, s így állandóan újratemelődik. A terror mindig arra utal, hogy a békés eszközök kimertültek, vagy nem is léteztek soha, amelyekkel

a problémákat megoldhatónak gondolták. Az erőszak néma és instrumentális, képes ugyan a szavak helyére lépni, pótolni azonban nem képes azokat. (Arendt, 1981) Az eredeti konfliktusok végül feloldódnak a nagy mozgásokban, és már nem is látszanak, csak az a horizont látszik, amelyen az ellenség marad, aki valamilyen módon útjában áll a történelmi vagy természeti szükségszerűségeknek. Ez az ellenség lesz a terror állandósult tárgya, ugyanis kiirtása vagy behódolása ellenére is ellenség marad, hiszen másként lehetetlen fenntartani a terrort. Egyre inkább szimbolikus jelentéssel telítődik, ugyanis amíg ő létezik, addig útban van, és nem engedi a cél megvalósulását, a történelem vagy a természet beteljesülését. A terrorban a harc a jó és a rossz között zajlik. Jó az, aki megértette a történelem és a természet parancsát. Rossz az, aki nem képes ezt felfogni, vagy vonakodik elfogadni, netán kételyét fejezi ki, esetleg ellenáll. Ez a gnosztikus felfogás telítődik aztán morális és esztétikai tartalommal, ami a legszélsőségesebb érzelmi megnyilvánulásokon keresztül artikulálódik, és mindent a feje tetejére állít.

A terror metafizikája

Hogy mennyire ellentmondásos és kiforgatott viszonyok képesek kialakulni a terror körülményei között, azt talán a terror moralista és esztéticista relációin keresztül lehet a legvilágosabban bemutatni. A terror folyamatában az áldozat fokozatosan helyet cserél a tettessel. Ha ugyanis valaki valamilyen felsőbbrendű törvényszerűségnek vagy szükségszerűségnek, mint a természet vagy a történelem, aláveti magát, vagy valamilyen isteni parancsnak engedelmessé válik, akkor lényegében áldozatot hoz. Az áldozat pedig megnevesíti a tetteket, hiszen egy magasabb rendű elv nevében való cselekvést jelent. Minden tett ebből a szemszögből válik értékelhetővé, ez lesz minden tett abszolút mércéje. Itt már nincs értelme arról

vitatkozni, hogy egy cselekedet helyes vagy helytelen. Ebből a szempontból jó és rossz abszolút pozíciókat foglalnak el. Mindenről a felsőbbrendű elv dönt, mindent ez határoz meg, és ha valaki ennek aláveti magát, akkor egyesül is vele. Azonosul az elvvel, aminek nevében cselekszik. Ám ez nem egyszerűen meghatározza a jót és rosszat, hanem minden erkölcsi megfontolást jön és rosszon túlra helyez. (Taylor, 2002) Aki ennek áldozata lesz, azt felruházzák azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket a magasabbrendű elvek nevében célszerűnek tűnik kiirtani. Ezzel azonban el is veszi a lehetőséget a valódi áldozattól, hogy áldozat lehessen, és csak a bűnösség lehetőségét hagyja meg számára. Az igazi áldozatot a tettes hozza, amikor magára veszi a bűnt, ám ez a bűn sajátos módon fel is menti őt mindenféle felelősség alól. Ilyen összefüggésben lehetetlen bármilyen felelősségről beszélni, hiszen aki a törvénynek vagy parancsnak aláveti magát, az már nem ura tetteinek, hanem a természet, a történelem vagy éppen az isteni harag eszköze. (Taylor, 2002) Igazából médium az eszme és a terror között. Az áldozat nem vállalja az áldozatot, de nem is menekülhet előle. Ő a természet, a történelem vagy az isteni parancs útjában áll, de nem képes sem elrejtőzni, sem kiérinteni, sem szembeszállni vele. Az áldozatot kiszemelik az adott szerepre anélkül, hogy ő bármit tehetne ezen személytelen erővel szemben, amelyeknek a terror „csak” manifestációja. Az áldozat elszenvedti a terrort anélkül, hogy bármit tudna annak okáról, és így bármit tehetne ellene. A terrorral szemben lehetetlen védekezni, mert ha kialakul, akkor annak előfeltételei magukban hordozzák az áldozatok paralizálását és így az ellenállásra való képtelenséget is. A terror végül is csak ott érvényesülhet, ahol a világ és az élet valósága elveszett azok számára, akik már valóban csak az erőszakot látják. Ezzel együtt is megmarad azonban a reménytelenség, hogy lehetetlen valóra váltani a tökéletes

világ eszméjének ígéreteit, amelynek nevében cselekszenek. A reménytelenség benne van a terror minden formájában. Az eszme megvalósításához azonban nem kerülnek közelebb azáltal sem, ha fokozzák a terrort, és még brutálisabb eszközöket alkalmaznak. Ennek nem az a fő veszélye számukra, hogy így távolabb kerülnek az eszmétől, hiszen attól abszolút végtelen távolságban vannak és voltak mindig is, hanem az, hogy a terror rutinizálódik. Az emberek egyre inkább hozzászoknak jelenlétéhez, egyre inkább megtanulnak vele együtt élni. Ez a felismerés reménytelenné tenné a terrort gyakorlók harcát, de azok nem adják fel. A reménytelenség tehát fennmarad a terror minden formájában, hiszen a valóság csak akkor hathatna, ha a világ létezne számukra. A világ valósága esélytelenné tenné számukra a terror alkalmazását. Ezért van az, hogy minden, ami a világhoz kötődik és valóságos, az elpusztítandó. A világot azért kell elpusztítani, hogy lehetetlenné tegyék maradék valóságának összevetését a fikciókkal. A terror végső soron annak eszköze, hogy a valóság és a fikció közötti hézagokat kitöltse. (Arendt, 1992) De mivel a fikció egy könyörtelen szükségszerűségnek van alávetve, lehetetlen megváltoztatni. Így nem marad más, mint a világot erőszakos eszközökkel megváltoztatni, és nem bízni többé a spontán változások hatásaiban. A terrorban nem idealizmus nyilvánul meg, hanem cinizmus és nihilizmus.

A terror legújabb formáiban az erőszak egyre újabb dimenziói nyilvánulnak meg, amennyiben mindennek szimbolikus jelentést és jelentőséget tulajdonítanak. A terrorista a valóság helyett ezeket a szimbólumokat látja. Az ő világa egy alapvetően esztétizált világ, amelyből minden egyenlenséget képes kiiktatni, és amely esztéticizmusa és morális felszabadító ereje révén óriási vonzerőt gyakorolhat. Ebben a szimbólumokkal teli világban semmi sem az, aminek látszik, minden új jelentést nyer. Ám ezek a jelek nem nehezen

megfejtendő titkos jelek, hanem jelképek, a szükségszerűségekből viszonylag könnyen kiolvasható világos utalások. A látszatnak kell mindent alárendelni, hiszen a valóság végső soron annak függvénye. A terror valójában azért esztétizált, mert nézőkre van szüksége. Közönség nélkül hatástalan és értelmetlen. Mert a terror lényege a hatás. A látvány nem egyszerűen félelmet kelt, bár ez a vonása is kétségtelen, hanem egyben lebilincsel a nagysága. Nem fogalmaz meg bonyolult, komplex relációkat közvetítő üzeneteket, ezért jól látható szimbólumokat teremt és helyez el a világban. A szimbólum pontos jelentése azonban éppúgy homályos, ahogyan a terrorista személye is egyre inkább háttérbe húzódik, hiszen még az ő megszemélyesítése is zavaró a jelképek szimbolikus erejét. A titokzatosság, ami a terrort körülveszi, nem mond ellent a nyilvánosság állandó igényének. Titok és nyilvánosság ebben az esetben ugyanannak az éremnek a két oldala, hiszen ahhoz, hogy az előadás igazán hatásos legyen, szükség van a meglepetés erejére. A megdöbbenés fokozza a hatást, hiszen ekkor valami olyasmi válik valósággá, ami korábban elképzelhetetlen volt. A képek azt sugallják, hogy minden lehetséges. A terror ilyen körülmények között szinte tökéletes hatást képes elérni.

A terror soha nem érvényesülhetett szimbólumai és nézői nélkül, és ez az esztétizált vonása mára csak még hangsúlyosabbá vált. A mediatisált világban a terror nem egyszerűen cselekvés, hanem egyben előadás is. A performatív elem kiiktathatatlan ebből a folyamatból, annak lényegéhez tartozik. (Bubner, 1995) Mindent elő lehet adni. A győzelmet éppúgy, mint a vereséget, a hősiességet éppúgy, mint a gyávaságot, a szabadságot éppúgy, mint a szolgaságot. A terrorista a szó legszorosabb értelmében véve képmutató. Az ő világa képi, amelynek középpontjában szimbólumok vannak elhelyezve, és viszonyuk ezekhez szintén szimbolikus. Minden

terrorista tett szimbólum egyben. Ám ezek a szimbolikus cselekedetek egyre kevésbé utalnak másra, mint önmagukra. A terror végül függetlenedik minden eredeti céltől, és egészen öncélúvá válik. Egyre kevésbé befolyásolják morális megfontolások, és

egyre kevésbé gyötrik kételyek, ám a kezdeti reménytelenség így hangsúlyosabbá válik, mint valaha.

Kulcsszavak: *erőszak, terror, modernitás, áldozat, esztétizálás*

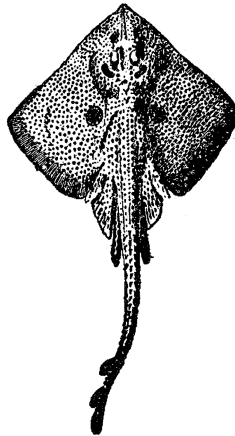
IRODALOM

Arendt, Hannah (1981): *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. 7. Auflage. R. Piper & Co. Verlag, München–Zürich

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. (Berényi Gábor et al. fordítása) Európa, Budapest

Bubner, Rüdiger (1995): Symbolische Politik und praktische Urteilskraft. In: *Kunst, Symbolik, Politik*. Kulturbox, Berlin

Taylor, Charles (2002): Gewalt und Moderne. Transit – Europäische Revue. 23. Wien

A TERROR METAFORÁI

Valastyán Tamás

PhD, MTA–DE Vulgo Csoport
valastyantamas@freemail.hu

Elliptikus reprezentáció

A terrorról szóló filozófiai diskurzusokban vissza-visszatérően jelenik meg a probléma, amely a terror lényegének megragadhatóságát, e jelenség fogalmi-képi ábrázolását illeti. Jól kirajzolódó törekvés mutatkozik a tekintetben, hogy egyrészt a terrort történeti-kulturális fejleményként mutassák be, mint amely az európai szellemtörténet méhében formálódott ki, és amely a világ különböző kultúráinak harcában éppen a nyilvánvaló különbözőség érvényesülésére reakcióképp üti fel a fejét újra és újra. Másrészt a terror kormányzati-stratégiai formaként identifikálható, az épp elnyomó rezsim totális eszközeként arra, hogy hatalmát mindenek fölött érvényesítse. A terror aztán megjelenhet történet-filozófiai kontextusban – mint a forradalom szükségképpeni velejárója, amely elengedhetetlen a születő szabadság lehetőségéhez és létrejöttéhez.

E fogalmi meghatározások némileg diszperz jellegét megerősítik a terror mondhatni, indirekt tropikus megközelítései; azok a metaforák, amelyek a terrorról szóló szövegekben fel-feltűnnek. A 2001. szeptember 11-i támadások után, pontosabban az azt követő félelemmel és bizonytalansággal teli hónapok történései hatására akadtak olyan szerzők, akik a terror jelenségét és hatását a levélbombák természetéhez hasonlították, részint a teljes mértékben kiismerhetetlen és alattomos; bárhol, hirtelen lesújtó borzalom, részint az iszonyatos pusztítás értelmében.

A filozófiai diskurzusban a terrort megjeleníteni hivatott metaforicitás egy sajátos elliptikus reprezentációban formálódik, amelynek egyik fókuszpontja a kínzó megragadhatatlanság, a jelenség lényegének megközelíthetetlen, lebegő mivolta, a másik fókuszpontja pedig az irtózat, mindent elsöpítő pusztítás, a lehetséges történések rendjének kimenetelét a semmibe kitoló abrázív aktivitás. Az alábbiakban olyan metaforák bemutatására vállalkozom, amelyek a terror lényegének meghatározása közben születtek, és amelyek, mint látni fogjuk, a fogalmi megragadhatatlanság szülte megtorpanás és a romboló erő táplálta mozgás elliptikus pályáján keringenek. Az első metaforaegyüttest Hannah Arendt híres könyve, *A totalitarizmus gyökerei. Ideológia és terror: új kormányzati forma* című fejezetében olvashatjuk, melyben Arendt a terrort a totalitárius politikai berendezkedés kontextusában mindentől függetlenedni képes mozgásként, egyszersmind az embereket béklyóban tartó *vasbilincsként* jeleníti meg. A második és a harmadik metafora Sade gigantikus életművéhez és a francia forradalom történéseihez kapcsolódik: Georges Bataille az *elszabadulásképével* és mozgásrendjével igyekszik megvilágítani a Sade-i regényvilág és pusztítástörténet dramaturgiáját. Maurice Blanchot pedig a szabadság és a halál viszonyában érvényesülő kiazmust leplezi le mint *ürességet*, Sade ambivalens teremtői aktivitásához, ill. a francia forradalom és terror eseményeihez utalva az olvasót.

Kiragadott példáim merítési közege a terrorról szóló diskurzusok történeti vonatkoztatási rendszereként szignifikáns: hiszen a francia forradalomnak az *ancien régime*-et elsöprő jellege az irodalmi és filozófiai szövegvilágban is megtette a maga szubverzív hatását. A XX. századi totalitárius politikai berendezkedések pedig *sui generis* hordozzák magukban a terror felforgató és alattomos erőmozgását.

Önmozgás és acélbilincs

Hannah Arendt a totalitarizmus értelmezésének kontextusában határozza meg a terror fogalmát. A totalitárius politikai formációkban érvényesülő törvényekről megállapítja, hogy azok pusztá mozgástörvényekként működnek: „Amikor a nációk a Természet vagy a bolsevikok a Történelem törvényeiről beszéltek, sem a Természetet, sem a Történelmet nem tartották már a tekintély stabil forrásának a halandó emberek cselekedetei számára: a Történelem és a Természet náluk egyszerűen csak mozgás.” (Arendt, 1992, 581.) E változás Arendt szerint azért nagy horderejű, mert immár a törvény nem egy kodifikációs, az emberi cselekedeteket és az e cselekedetek révén alakuló történéseket meghatározó keretfogalom, hanem a történelem és a természet önmozgásában felszabaduló erők kifejeződése. És ezen a ponton jelenik meg a terror, mintegy a törvény szubverzív változataként, amely révén a természet és a történelem pusztá mozgástörvényei valósággá változhatnak. A terror akkor válik totálissá Arendt szerint, amikor *quasi* mindentől függetlenedik, semmi és senki nem áll az útjában. A terror lényege éppen ebben a mindentől függetlenedő önerőben és önmozgásban rejlik. Arendt pontos definíciója így szól: „A terror a mozgás törvényének megvalósulása; fő célja, hogy lehetővé tegye a természet vagy a történelem erejének, hogy szabadon, semmiféle spontán emberi cselekvéstől nem gátolva söpörjön végig

az emberiségen.” (Arendt, 1992. 582.) Arendt szövegének tropikus reprezentációja ugyanakkor bevezet egy másik metaforát is, az acélbéklyó vagy vasbilincs képét. Ami az előbbi nagyszabású kinetikus trópushoz képest meglepő fordulat – éppen hogy annak radikális ellentettje. Ugyanaz a totális terror, amely az előbb még mindent elsöprő, az ember pozitív törvényeit pusztá mozgástörvényekké változtató erőként jelent meg az olvasó előtt, most mint az emberek közötti határokat és kommunikációs csatornákat eltüntető, *nota bene* a köztük lévő teret megszüntető acélbéklyó tűnik fel. Arendt szövege ezután e kettős metaforikus reprezentáció tropikus feszültségében szerveződik, a terrornak egyfelől tehát „mint a természeti vagy a történelmi mozgás engedelmes szolgája”, másfelől mint az emberek sokféleségét és sokaságát egységbe kovácsoló, a szabadság lehetőségétől és kiteljesedésétől megfosztó vasbilincs diszperz megjelenítése révén. Az abrázív mozgás és a vasbilincs közötti diszperzió azért zavaró némiképp – és ebben vélem én felfedezni a terror lényege megközelíthetlenségének egyik nyomát –, mert a terror egyneműsítését és a sokféleséget ellehetetlenítő jellegét kifejezni hivatott vasbilincs metafora éppen a mindent elsöprő erő mozgása során aktivizálódik szükségképpen, nem pedig tőle függetlenül. Ily módon az a kézenfekvő viszonyítás a mozgás és a vasbilincs között, amely abban állna, hogy ez utóbbi mintegy megszünteti, ellehetetleníti a másikat, elveszíti létalapját. Ezáltal az arendti metaforikus reprezentációban születő feszültség terméketlen marad.

Ugyanakkor persze Arendt metaforikus társításokban gazdag szövegének tropikus elevensége nem hal el ebben a helyenkénti terméketlen feszültségben. A fejezet vége felé a terror és az izoláció viszonyáról írva Arendt megkülönbözteti a magányt a magányosságtól, mondván, hogy „a magány egyedüllétet igényel, a magányosság viszont mások

társaságában a legkínzóbb”. (Arendt, 1992. 596.) Magányban az ember saját énjével van együtt, ellenben amikor magányos, csupán egy a létezők között, akit mindenki más, még a saját énje is elhagyott. A terror nem szereti egyedül hagyni az embereket önmagukkal, inkább olyan közösségeket törekszik teremteni, melyben mindenki magányos, mások társaságában van egyedül. A mozgás és az acélbilincs, a mindent elsöprő erő és a tér megszüntetése relevánsan érintkeznek egymással a terrornak ebben az elmagányosító törekvésében, melynek a mozgásba hozott sivatag a képi megfelelője, hiszen a hiábavalóan adódó, s így szükségképp elhaló tér a mindent elborító sivatagban végül valóban a totális magányosságot eredményezi.

Elszabadulás – a semmibe

A féktelen, uralhatatlan mozgás Sade irodalmi és filozófiai hangoltságú szövegeire is jellemző. Mi több, a tér elvesztésének bizonyítékát, a bezártságot, egy szűk börtöncellába való bepréeltséget is átélte a szerző a Bastille foglyaként. Sade – amint Bataille írja – „Isten helyére általában az *állandóan mozgásban levő Természetet* helyettesíti be”, egyik levelében pedig azt írja címzettjének, hogy „hagyd meg a természetnek annak a gondját, hogy a kedvére mozgasson téged és a végtelennek, hogy megbüntessen”. (Bataille, 1999, 163., 164.) A mozgás elsöprő erejének és a teret vesztés béklyójának feszültsége tehát Bataille szövegében is megjelenik. A francia szerzőnél ez a feszültség azért marad termékeny mindenekelőtt, mert mintegy a tér megszüntének punktuális erősítésére robbantja ki a mozgást. Hiszen Bataille szerint a francia forradalom régi rendet elsöprő ereje a bezártság szimbolikus és tényleges helyéről, a Bastille Sade-ot rejtő cellájából tör fel – „Bizonyos, hogy a zavargás előestéjén Sade beszédet intézett a néphez: szócső gyanánt, úgy tűnik, a szennyvízvezető csövet használta, és többek közt olyan provokatív

szózatokat kiáltzott, hogy »lemészárolják a bebörtönzötteket« (Bataille, 1999. 161.) –, útjára indítva azt a mozgást, amely később a tényleges terror eseményeihez vezet, s amely végül valóban egyetemes történelemformálónak bizonyult.

De amely elsősorban is az abszolút szabadság lehetőségfeltétele. Sade-ot „a *lehetőlen* szabadság szenvedélye tartotta fogva” (Bataille, 1999. 161.), s ez a szenvedély szabadul ki a Bastille-ból, és tombolja ki magát. Mindez persze a hegeli dialektikából ismert fordulat – ti. a forradalom, amely létrehozza az abszolút szabadságot (vö. például Hegel, 1979, 252.) –, de Bataille a szövegében végig inkább *elszabadulásról* beszél, amely fogalomban a mozgás szubverzív ereje és a szabadság lehetősége finoman összeér. Az elszabadulás előfeltételezi a bezártság feszültségét mint eredetpontot, és voltaképpeni létmódja az az abrázív erőmozgás, amely mindent megváltoztat, ami az útjába kerül.

Az elszabadulás tehát mintegy kapcsolatot létesít a forradalom, a terror történeti eseménye, valamint Sade művészeté között. Persze nem direkt módon, hanem reflektáltan és körülményekintően: „Sade élete és életműve különös módon kötődik a forradalom eseményeihez. A forradalom értelme nem jelenik meg közvetlenül Sade eszméiben; ezek az eszmék semmiképpen nem szűkíthetők le a forradalomra. Ha össze is kapcsolódnak, akkor olyan módon, mint egy befejezett alak különmemű elemei, ahogyan egy szikla a romhoz, vagy az éjszakához a csend.” (Bataille, 1999, 160.) Az elszabadulás erőmozgásában két irány rajzolódik ki s fonódik egybe: az önrombolás vágya és a tiszta tudat elérésének szándéka; e kétféle irányulás így együtt viszont egy nagyarányú történelmi-politikai átrendeződést is képes volt gerjeszteni. Valóban félelmetes azt látni és belátni, hogy az individuális rétegekben bekövetkezett változások milyen uralhatatlan tektonikus történelmi-társadalmi mozgásokat képesek

elindítani. Jelen esetben a sade-i műben formálódó ambivalens folyamat, a semmibe veszni vágyó önrombolás mint „a tiszta és világos, vég nélkül megújuló és megtisztuló tudat” elérését elősegítő vad mozgás átcsap egy forradalmi szituációba, majd tovareng a terrorig. (Bataille, 1999. 170.)

A forradalom és Sade műve a Bastille révén érintkezik. Az elszabadulás ereje a bezártság, térszűkítés e robusztus épülettömbjét, egyszerre a szabadság lehetetlenségének roppant szimbólumát a föld színével tette egyenlővé. Eltüntette, pontosabban mégsem, hiszen az alaprajza vonalaiban még ma is látható és elképzeltető a Bastille. Nyomokban él, miként az elszabadulás semmítő mozgása is eleven, rombol és épít, ritmikusan vagy hektikusan, *ad infinitum*. Az elszabadulás e semmítő mozgása önmön metaforikus erejű azonosítási folyamatában is érvényesül, egy kimondhatatlan, megnevezhetetlen esemény keresi a nyelv áradásában a formáját, a történelem menetében a helyét. A börtön cellájának témélküli feszültségpontjába sűrűsödik a teremtői aktivitás, a robbanni, majd szétáradni kész erőmozgás, Sade írói extravagáns képzelete számyal és őrjöngve csapong a szexuális és erotikus féktelenség szövegáradatában, kitör a forradalom, elszabadul s tombol a terror. Törlődik a föld színéről minden dolog, fogalom és kép.

Az üresség

Maurice Blanchot szintén az individuális teremtői aktivitás és az univerzális változások (legyenek azok akár történelmi sorsfordulók, egy adott emberi közösség politikai berendezkedésében bekövetkező váltások vagy épp metafizikai szinten formálódó módosulások) kölcsönviszonyát feltételezi, amikor az íróban arra a mozgásra fókuszál, „mely megállás nélkül és csaknem minden átmenet nélkül halad a semmitől a minden felé”. E mozgás fő jellemzőjét Blanchot a tagadásban

véli megragadhatónak, „mely nem elégszik meg azzal a valóságérítéssel, melyben mozog, hiszen meg akar valósulni, és ezt csak úgy teheti, ha tagad valami valóságos dolgot, valóságosabbat a szavaknál, valódiabbat, mint az elszigetelt individuum, aki a birtokában van: hajtja is szüntelenül a világ élete és a nyilvános létezés felé, hogy rávezesse, hogyan válhat írás közben éppen ezzé a létezéssé”. (Blanchot, 2003, 15-16.)

Az írói aktivitás és az elszigetelt individuum, valamint a nyilvános létezés megtestesítője, illetve hordozója és példája Bataille-hoz hasonlóan Blanchot-nál is Sade és a francia forradalom. Csakhogy amíg Bataille-nál az elszabadulás metaforikus és tényleges mozgása a semmi felé tolja a lehetséges események kimenetelét, addig Blanchot a tagadás hangsúlyozásával éppen ellenkezőleg, a minden felé irányítja azt. És ez döntő különbség, még akkor is, ha például a hegeli intenció és filozófiai háttér, valamint az egyén és a történelem rendkívül erős egymáshoz viszonyítása, egymásra vonatkoztatása mindkettjükénél hasonló. Blanchot azzal, hogy abba az abrazív erőmozgásba, amely az írói teremtői közegben és a történelmi szituációkban egyként releváns, beiktatja a tagadás valódi szubverzív mozzanatát, lehetővé teszi, hogy a folyamatok ne a semminek akár a nihilizmussal rokon, akár a tényleges megsemmisüléssel ekvivalens övezetébe torkolljanak, hanem mintegy a minden által körülölelt semmit, azaz az ürességet érintsék, oda hatoljanak be. Az üresség léte a semmi, azonban lehetőségfeltételében a minden határozza meg. Tudniillik arra vár, hogy telítődjön. Hogy megvalósuljon benne valami. Az üresség attól üresség, hogy kész telítődni – jelen szituációkban, Sade művészetében és a francia forradalom esetében: a mindennel. Az író mint elszigetelt individuumot a tagadás a világ, a nyilvános létezés felé hajtja. Tagad minden addig fennálló rendet, vallást, hitet, törvényt, és ekkor találja szembe ma-

gát a történelemmel, amely a megvalósulás lehetőségévé, azaz ürességgé változott: „a történelem a megvalósuló üresség, az eseményé vált *feltétlen* szabadság”. (Blanchot, 2003, 16.) Az ilyen korszakot nevezi Blanchot forradalomnak, amikor, lakonikusan fogalmazva, minden lehetséges. Az események ilyenkor kizárólagosak és feltétlen érvényűek lesznek. Tiszták és szükségszerűek. Minden cél végső cél, minden tett végső tett. De ha mindez így van, mondja Blanchot, a szabadság pandanja csupán a halál lehet. Nincs más alternatíva: „az egyedül elfogadható szavak ilyenkor: *a szabadság vagy a halál*”. (Blanchot, 2003, 16.) A kizárólagosságnak és az abszolúciónak, az alternatívák ilyen végletes és végzetes leszűkítettségének, a sors elvégeztettségének az ideje, amikor az üresség semmire se tekintettel épp telítődik, borzalmas méhében hordozva a megvalósítani vágyott mindent, nos ez a terror.

A terror mint a szabadság és a halál abszolút és végzetes kiazmusa a történelem transzcendentális ürességét telíti a mindennel. E telítődés számmtalan módon végbemehet, de közös bennük az, hogy a terror ideje könyörtelenül különös. Azért nem fogható semmi másához, azért oly különös az individuum életében és a történelem menetében, mert a két jellegformáló meghatározottsága – a szabadság és a halál irreálisan felértékelődik, ellenben az emberi élet és a meghalás drasztikusan lefokozódik. A terror és a történelem érintkezésének, sőt egymásba íródásának e különös jellegzetessége, monstroz aszimmetriája Blanchot-ban Hegel egyik gondolatát idézi fel: „A halál eseményének önmagában már nincs jelentősége. A Terror idején az egyes emberek maghalnak, és ez lényegtelen dolog. Hegel egyik híres mondata így szól: »Ez a legközömbösebb, legértéktelenebb halál, nem jelent többet, mint levágni egy káposztafejet vagy lenyelni egy korty vizet.«” (Blanchot, 2003, 17.) Egyfelől pusztá absztrakciók népesítik be a

történelem színpadát, másfelől a tényleges halál tombol, és a valódi félelem szervezi a lényegtelené vált mindennapi létezését. A terror a történelemnek az a pillanata, „amikor az élet magában hordozza a halált, és éppen a halálban marad fenn”. (Blanchot, 2003, 18.) A halálban fennmaradó élet az üresség telítődhetőségének nyugtalanító, de rendkívül pontos leírása. Az üresség ugyanakkor a fogalom megszűnése is, mindenféle fogalmiság és képesség kioltódása, a metaforikus azonosítás szándéka és lehetetlensége.

Képtelenségek örökkévalósága

Meglehet, nem véletlen, persze nem is feltétlen szükségszerű az, hogy a terror metaforáiban működő azonosítás maga is feszültségteli és romboló erejű. A metaforában az a legizgalmasabb mozzanat, amikor a benne s általa teremtődő képi önmagába fordítja a fogalmat, pontosabban amikor a fogalom és a kép határai megszűnnek: a fogalom átfordul képbe, egyúttal gazdagszik a fantázia távlatával, a kép pedig telítődik a megnevezés rendjével. A metaforában az azonosító és az azonosított közötti viszony eredeti vagy inkább eredendő, de mindenképp motivált. Ahhoz, hogy a metaforában a fogalom és a kép a különbség gazdagságában tudjon azonosulni, egy elemibb szinten is be kell hogy következzen a fúzió: tudniillik a világ és a nyelv között. A világ és a nyelv eleven kiazmusa a voltaképpeni létalapja a metafora tropikus azonosításának.

A terror metaforái megszüntetik, lerombolják saját magukat. Arendtnél a Természet és a Történelem pusztá mozgástörvényei-ként lelepleződő abrázív aktivitás, valamint az emberi sokféleséget megbéklyózó vasbilincs egymást szüntetik meg. Az elszabadulás bataille-i képében a semmitő mozgás magát az azonosítást is eltörli. Blanchot-nál létében a semmi által, ám lehetőségfeltételében a mindentől meghatározott üresség mintegy

elnyeli a metafora azonosító erejét. A terror mindhárom metaforája tehát önmaga ellen fordul. Miután kifordítja a világot önmagából, a terror saját magát is felforgatja. S ettől nem mentes önnön reprezentációja sem. A terror is kiazmusba rendezi a világot és a nyelvet. A terror a történelem és a természet egy lehetséges verziója, egyszersmind szubverziója. Felemelkedik vagy épp lesüllyed

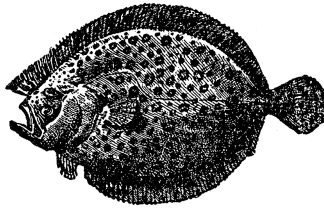
tényleges eseményeivel és fogalmi, képi reprezentációival az örületes valóságosság történeti-nyelvi világába, egyúttal átfordul – Kant szavaival – a „képtelenségek örökkévalóságába”.

Kulcsszavak: *terror, metafora, ellipszis, megragadhatatlanság, mozgás, acélbilincs, elszabadulás, semmi, tagadás, üresség*

IRODALOM

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei* (Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc és Seres Iván fordítása). Európa, Budapest
Bataille, Georges (1999): *Sade* (Kálai Sándor fordítása). Vulgo, június, 159–171.

Blanchot, Maurice (2003): *Az irodalom és a halálhoz való jog* (Szabó László fordítása). Vulgo, 2. 5–31.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *A szellem fenomenológiája* (Szemere Samu fordítása). Akadémiai, Budapest

DEMOKRATIKUS GUILLOTINE

Pólik József

PhD, posztdoktor, DE Filozófia Intézet
polikjosef@hotmail.com

„Hogy valamiből emlék legyen,
várni kell. Minden alkalmasabb arra,
hogy emlékké váljon, mint a jövő(nk).”

Erdély Miklós

1.

Nemcsak egy festmény, de egy guillotine is lehet demokratikus: persze nem az elkészítés-, legfeljebb a működésmódját tekintve. (Vö. Demokratikus festmény. In: Erdély. 1991, 167–182.) Különösen demokratikus egy guillotine ott – egy olyan társadalomban –, ahol a kontingencia tapasztalatával szemben megnyilvánuló aktív elégedetlenség egy fiktív világ szabályaihoz való merev ragaszkodás fanatizmusában tetőzik, ahol a tények figyelmen kívül hagyása odáig fokozódik, hogy kialakul egy állandó törvény nélküli állapot – pontosabban egy olyan állapot, ahol nincs különbség *törvény* és *etika* között, ahol az érvényes törvény azonos a mindenki által vallott és a lelkiismeretből fakadó etikával, minek következtében bárki, bármikor és ami a lényeg, bármilyen ürüggyel letartóztatható és a társadalom ellenségének nyilvánítható, hiszen azt, hogy mit kell tenni egy adott helyzetben, ettől kezdve nem tudni, hanem sokkal inkább *érezni* kell. Egy ilyen társadalomban a magányos, egyre inkább elszigetelődő individuumnak – ha nem akarja megtapasztalni a guillotine véres demokráciáját – paradox és szinte megvalósíthatatlan módon képesnek kell lennie arra, amire – fogalmánál fogva – egyetlen individuum sem képes huzamosabb ideig. Képesnek

kell lennie a tömegekkel való *együtt*-résre, hiszen egy olyan társadalomban, ahol demokratikus módon működik a guillotine, ez kizárólag azért lehetséges, mert látszólag a tömegek legszentebb érdekeit szem előtt tartva működik éppen így. Mondjuk ki nyíltan: a terror (a guillotine csak szimbóluma ennek – legalábbis Erdély Miklós *Tavaszi kivégzés* című filmjében) kizárólag egy *totalitárius államban* lehet demokratikus, tehát ott, ahol kivétel nélkül minden egyes ember meggyanúsítható azzal, hogy „renitens” gondolatai vannak, hogy olyan tendenciák hordozója – már pusztán fizikai létezésénél fogva –, amelyek veszélyt jelentenek a történelem végcéljának megvalósulása szempontjából; amelyek akadályt jelentenek a megvalósulás felé tett szükségszerű lépések folyamatában. Egy olyan folyamatban, amelynek csak a terror intézményesítésével és kiterjesztésével – tehát a guillotine demokratikussá tételével – őrizhető meg a dinamizmusa, örökmozgó jellege, amelynek állandóan új, kiküszöbölendő akadályokra van szüksége; és amely természetesen meg is találja a maga örök akadályát az önálló gondolkodás képességével rendelkező individuum – a totalitárius állam „objektív ellenségének” – képében.

Már (ha csak zárójelben is) kimondtam, hogy miről lesz szó ebben az írásban. Erdély Miklós 1985-ben készített *Tavaszi kivégzés* című filmjéről. Hadd hívjam fel itt a figyelmet egy másik évszámra is: 1968. Azért hívom fel a figyelmet erre, mert ebben az évben kezdte festeni Bernáth Aurél a *Munkásállam*-ot,

amely – a kép 1973-as méltatója szerint – a szocialista realizmus egyik mesterműve: „gondolati tartalmával a művész munkásságát és egyben egy jelentős magyar festészeti tendencia történetét foglalja össze.” (Dávid, 1973, 13.) Jó okom van arra, hogy utalást tegyek itt erre a festményre. Hiszen ha egyetértünk azzal, hogy Bernáth Aurél *Munkásállam* című festménye „a determináció tagadására épülő modern társadalom, tehát a Kádár-rendszer hiteles és igazi önarcképe” – ahol, mint György Péter írja, „egyfajta ideális táj és »társadalom« képe tárul a néző elé”, ahol „az aranykori életöröm a meghatározó elem” – akkor Erdély Miklós filmje – a Balázs Béla Stúdióban forgatott *Tavaszi kivégzés* – nem más, mint ennek az utópikus társadalmi önarcképnek az *ikonográfiai szimbolizálás* módszerével megvalósított *kritikája*. Erdély filmje arról beszél, amiről a Bernáth-kép hallgat: az ideális táj és társadalom másik, rejtett arcáról, egy, a múlt felé zárt – és nem véletlenül zárt – politikai rendszer legitimitációjának eredetéről. Ezt írja a már idézett György Péter a *Kádár köpönyegé*-ben: bár „a tudásrendszer transzparenciájáért és ellenőrzöttségéért cserébe a Kádár-rendszer állampolgárai úgymond majd mindenre... választ kaphattak”, volt néhány kérdés, ami „szinte automatikusan kihullott a politikai elit által diktált rendből, a mindennapi életből, a kívánatos közbeszédből, s végül, de nem utolsósorban a művészetből”. „A kivételek listája ugyan szerény, de kijózanító volt: a nyilvános beszéd nem érinthette a megszállás, a megtorlás, a kivégzések, a forradalom kérdését.” (György, 2005, 28., 22–23., 45.) Márpedig Erdély filmje – a maga „vázlatos”, sőt „hevenyészett” módján – épp ezt a kérdést érinti. (Erdély, 1995, 18.) Néhány évvel a rendszerváltás előtt, amikor „az emlékezetpolitikai kérdések egyszerre jelentek meg a politika, a művészet és a mindennapi élet világában”, amikor „a szocializmus múlt nélküli világa hirtelen legitimitás nélküli

értelmetlenségnek tűnt”, Erdély filmje arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi a *morális* következménye annak, ha egy társadalom – vállalva az emlékezetpolitikai kérdések tekintetében totalitárius módon fellépő államhatalommal való konspiráció kockázatát – úgy dönt, hogy nyomtalanul eltüntet a nyilvános közbeszédből (a politika, a művészet és a mindennapi élet világából egyaránt) a történelmi múlt egy meghatározott részének emlékét. Konkrétan: ha megtiltja magának az 1956-os forradalomra és az utána következő terrorra való emlékezést. Úgy gondolom, ez a magyarázata annak, hogy miért volt 1985-ben „politikailag kínos” Erdély *akciója*, hogy miért nem fogadták el a Balázs Béla Stúdió akkori vezetői – látszólag „esztétikai alapon”, valójában viszont inkább „egy politikai felelősségvállalás miatt” – a *Tavaszi kivégzést*. Ezt a „borzasztóan kényes” filmet, ahol Erdély megállapítása szerint – bár csak „jelzészerűen”, de – „minden a helyén van”. (Erdély, 1995, 26., 13.) (Úgy gondolom, hogy a *Tavaszi kivégzés* egy „akcióművész” filmje. Erdély úgy mutatja be a Kádár-rendszer történetét, mint egy hosszúra nyúlt – mártöbb mint negyven éve tartó – happeninget. Filmje, akciója: kilőtt „puskagolyó” a jövő felé, ahonnan Bernáth kommunista társadalmának hétköznapi hősei a distancia pátoszával néznek vissza ránk. „Az a meggyőződés – írja az *Apokrif előadás*-ban Erdély –, hogy amikor valami felszabadul és felszínre tör, akkor még az határozza meg, ami ellen és aminek ellenére létrejött.” Ez a helyzet a *Tavaszi kivégzéssel* is, hiszen Erdély filmje a Kádár-rendszer „ellen” és a rendszer által folytatott ideológiai doktrínáció „ellenére” jött létre 1985-ben. Így folytatódik az *Apokrif előadás*. „Az ellentétek azonosságának elve alapján az [tudniillik a happening – P. J.] még annak az ellentéte, ami ellen létrejött, tehát az határozza meg. Tulajdonképpen olyan ez, mint ahogy a puskafojtás határozza meg, az, amiben része volt, amíg ki nem szabadult.

Ezeket az akciókat én mindig így tekintem, mint a felszabadulást, olyat, ami kirajzolja azt az elnyomatást, amiben részük volt azelőtt. E kirobbanással ugyanakkor megjelenik az új is, ami teljesen független és szuverén attól, amiben létrejött és az egész jelenségben ez lesz az értékes.” [Erdély Miklós: *Apokrif előadás*. In: Erdély, 1991, 157-158.]

Mégis: talán elhamarkodott lépés lenne a *Tavaszi kivégzés* ilyen interpretációja mellett kitartani, hiszen a *Kalocsai előadás*-ban „új-neo-realistáknak” nevezett filmrendezőkkel (Jeles, Bódy, Gothár, Xantus, Tarr) kapcsolatban Erdély megállapítja: „nekem semmi ingerem nincs ebben a társadalomkritikai élű stílusban dolgozni”, ez „nekem nem tetszik”, „nemcsak a filmben, sehol sem”. Holott – és ez a megállapítás a *Tavaszi kivégzés*szel kapcsolatban is megállja a helyét –, „fölfokozott pillanataikban ezek a filmek szürreálisá válnak, és olyan elemeket is képesek beengedni, ami nem reális, hanem fölcsvarodik az egész, minthogyha már abszurd lenne.” (Erdély, 1991, 197-198., 195-196.) Véleményem szerint Erdély is beenged „szürreális” elemeket a *Tavaszi kivégzés*-be. Engedi, hogy „fölcsvarodjon” a – helyszínek és a karakterek pszichológiája szempontjából nagyon is realista – történet, „minthogyha már abszurd lenne”. Miért teszi ezt? Hogy megmutassa a filmmel azt a pontot, ahol maga a valóság csvarodik föl, ahol maga a valóság válik – a film perspektívájából nézve – abszurdá. Ebből levonhatunk egy következtetést. Erdélyt nem a történet érdekli (holott, mint mondja, „ez a film [a *Tavaszi kivégzés*] nagyon közel van a játékfilmhez”), hanem az a kérdés, hogy hogyan „lehet éreztetni egy állapotot egy történettel”. (Erdély, 1995, 22., 11.) Egy „belső”, „rossz”, „szorongásos”, sőt „depressziós” állapotot; annak az embernek (Erdély Miklósnak és/vagy a *Tavaszi kivégzés* M. [Miklós?] nevű főszereplőjének) az állapotát, aki úgy érzi, tapasztalja, hogy az 1980-as évek Magyarországá „nem akármilyen hely”,

hiszen itt „egy nagy kísérlet folyik, ahogy most mondják, a fejlett szocializmus *hosszú történelmi korszakának laboratóriuma* ez a kis ország”. De ha ez a megállapítás igaz – és itt jelenik meg az abszurd, itt, ahol Erdély retorikájában elválik egymástól fikció és valóság, ideológia és tapasztalat, a dialektikus ész és a mindennapi élet látásmódja –, akkor hogyan lehetséges, hogy úgy érezzük: „*mindenképpen nagyon kevés hajlamunk maradt arra, hogy berendezkedjünk a meglévőbe, az az érzésünk, hogy ami most van, azt nem érdemes teljes mélységében megélni. Nem elsősorban azért, mert rossz, hanem azért, mert átmeneti.*” (Erdély, 1991, 191.)

Mégis: egyik művészeti írásában Erdély – enigmatikus módon – megállapítja: ahhoz, „hogy valamiből emlék legyen, vágni kell. Minden alkalmasabb arra, hogy emlékké váljon, mint a jövő(nk).” (*Nürnberg – Beuys*. In: Erdély, 1991, 37.) Miért? Mert a jövő, amire itt Erdély utal: nem létezik. Pontosabban: csak fikcióként, a modernitás egyik megvalósíthatatlan, jövő nélküli jövőjeként, *utópiájaként* létezik. Létezik, de csak úgy, mint a Bernáth Aurél-kép; létezik, de csak olyan mértékig, mint a képen látható „ideális” táj és társadalom, amelyet Bernáth a történetfilozófiai utópiák mennyországából alászálló ideológiai doktrínák földi megvalósulásának megváltott helyeként ábrázol. Egy ilyen – jövő nélküli – jövő, és a *Nürnberg – Beuys* című írásban olvasható mondat erre utal: csak így tud *jelenné*válni. Képpé – sőt *falképpé*, a valósi áhítat *freskó*elületévé – válva, a kommunizmus valóságba aláereszkedő utópiájának monumentális – és minél monumentálisabb, annál élettelenebb, annál *elidegenedettebb* – reprezentációjává dermedve. De – kérdezhetjük – mi értelmese egy olyan jövőre vágni, amiből csak így tud „emlék” lenni? Ami csak távoli utópiaként válhat a rá való emlékezés elérhetetlen tárgyává?

Erdély úgy foglal állást a *Tavaszi kivégzés*-ében, hogy a Kádár-rendszer önmagáról

alkotott univerzális jövőképesohasem fog emlékké, a rá várók empirikus élettapasztalatává válni; hiába vannak olyanok, akik hisznek benne. Miért nem? Mert kizárólag egy olyan jövő tud emlékké válni, amely a párhuzamos jövőképekről alkotott elképzelések demokratikus vitájában találja meg a maga szabad képviselőit. Bernáth festményén nem látunk ilyen képviselőket. Mi több: Bernáth festményén – és erre György Péter is felhívja a figyelmet – még a munkásállamnak *sincs* képviselője, „politikai vezetője”. Miért nincs? Mert már nincs szükség rá; a kép egy olyan világot ábrázol, ahol befejeződött az ember természetének átalakítása, ahol az ideológiai indoktrináció hatása alól már senki nem képes kivonni magát; egy zárt világot látunk a képen, ahonnan nincs miért és nincs hova kilépni, ahol mindenki a saját *börtönörének* szerepét játssza.

Ez arra utal, hogy Bernáth – bár nem állt szándékában – egy *totalitárius* társadalomról alkotott (jövő)képet a *Munkásállam*-ban. Akárcsak később a *Tavaszi kivégzés*-ben Erdély. Mi a legfeltűnőbb ikonográfiai bizonyítéka ennek? *Kádár János* és a Kádár János által meggyilkolt *Nagy Imre* egy képen való szerepeltetése. De az is erre utal, hogy Bernáth a fizikai különbségek ábrázolása ellenére megszünteti az emberek *belső* sokféleségét a képen, és a sokaságból olyan egységet hoz létre, amely „tévedhetetlenül úgy cselekszik, mintha maga is a történelem vagy a természet menetének része lenne”. (Arendt, 1992, 586.) Egy, a múltból a jövőbe menetelő emberi közösség ábrázolása a *Munkásállam*; egy olyan közösségé, ahol a múlt *többségtelenségének* reprezentációjáról való latens lemondás diktatórikus gesztusa jelenti az illuzórikus Egység feltételét; és ahol a legelvontabb fogalmaknak az élet vezérfonalául való elfogadására irányuló szándék fanatizmusában nincs különbség a magukat a szabadság és az egyenlőség jövőbeli világába képzelő individuumok között. Ebből

a szempontból a sakkozó Kádár János és a tanuló nép sorában elvegyülő Nagy Imre alakja között sincs különbség a képen.

2.

Nem válhat addig emlékké a jövő, amíg nem válik emlékké a múlt; amíg nem lehet szabadon emlékezni arra, *ami* megtörtént, és úgy, ahogyan *valóban* megtörtént; amíg nincs jogunk *nem* dialektikus módon gondolkodni. Bernáth Aurél – a Kádár-rendszer jövőképebe *emelve* Nagy Imre alakját – nem a mindennapi élet széthulló és ellentmondásos epizódjainak statikus ábrázolását nyújtja, hanem azt teszi, amit „a dialektikus materialista alkotómódszer” (a szocialista realizmus) követel a művésztől: „a folyamatok és a típusok *dialektikus fejlődésének*” reprezentációjára törekszik. Úgy jár el, ahogyan a dialektikus módon gondolkodók: feláldozza a múltat a jövőért, pontosabban: megpróbálja *megszüntetve megőrizni* azt; feltételezve, hogy a valóság „forradalmi fejlődésben” van (Köpeczi, 1977, 130., 127.), hogy a múltban és „a jelenben... mindig a jövő kísérletezik, s a jelenbeli továbbélésben egyre inkább korigálódik és konkretizálódik az eleinte még homályos ígéretek: az eszme is”; feltételezve, hogy az eszme mint a történelem univerzális mozgástörvénye „nem pusztán az események formális és transzcendens regulájaként áll kölcsönös kapcsolatban a »valós« történéssel, hanem olyan »tendencia«-ként, amely folyamatosan korigálja magát a valóság fényében.” Mit tesz ezzel szemben Erdély? Antidialektikus módon azt állítja, hogy nem szabad – és nem is lehet – megszüntetni a múlt *tézisét* a jövő *magasabb szintézisében*. Nem, mert az így megőrzött – megszüntetve megőrzött – múlt nem válhat a fennálló „lét-textúra” szétfeszítésének irányába ható „valóság-transzcendens” orientációk kritikájának alapjává. (Mannheim, 1996, 277–278., 221–222.) Erdély azt teszi a *Tavaszi kivégzés*-ében, amit egy dialektiku-

san gondolkodó sohasem tenne: nem *a jövő múltja*, hanem – éppen ellenkezőleg – *a múlt jövője* mellett foglal állást, feláldozva a jövő utópikus emlékeit a múltra való emlékezés jövője érdekében. Hogyan valósítja ezt meg? Úgy, hogy végsőkig feszítve az utópiát, a Kádár-rendszer jövőjéről alkotható utópikus képet: *totalitárius* módon – pontosabban: a totalitarizmus *komédiájaként* – ábrázolja azt.

Megmutatni a jövő emlékeit annyit jelent, mint beoltani a jelent azzal, ami jön. „Harmatos szellemi fegyvereink – írja Erdély a már idézett *Nürnberg – Beuys* című írásban – csak arra alkalmasak, hogy pillanatnyi rést üssenek a jelen bódulati falán, és egy tétova ajánlatot csúsztassanak be a keskeny hasadékon.” (Erdély, 1991, 37.) Ez a jelenbe becsúsztatott ajánlat, *jelenbe becsúsztatott jövő*: egy totalitárius társadalom *kafkai* képe. Ez az, amit nem lát a jövő „bódulatában” élő jelen, ezt a képet kell keresztülréselni annak „falán”, azoknak az „agymosás” áldozatául esett embereknek a tudatán, akik abban hisznek, amit az indoktrinációt végző hatalmak el akarnak hitetni velük, akik – ha már a hit megszületett bennük – „könnyen képesek alkalmazkodni bármely doktrínához, logikához, amely ellentmond a józan észnek és a korábbi hiedelmeiknek”. (Fehér – Heller, 1992, 152.) Ez a magyarázata annak, hogy miért hangsúlyozza Erdély, hogy fel fogása szerint a művészet – az indoktrináció szolgálatában álló *totalitárius* művészetel ellentétben –: „az oltáshoz hasonlatos tevékenység”. Amíg a totalitárius művészet célja az emberek ideológiai „elbódítása” – a valóságghú gondolkodásmód száműzése a tudattalanba –, addig a művészet (annak Erdély által képviselt, *antitotalitárius* formája) „gyógyító vagy annak vélt mérgeit böki a bőr alá” – vagyis a *jelenbe*. Miért teszi ezt? Hogy megszabadítsa a totális álomba zuhant jelent a jövő „rém”-álom-, képeitől”, azok „bódító” hatásától. Például éppen az olyan képek hatásától, mint Bernáth Aurél *Munkásállam*-a.

Mint Erdély írja: a művészet „leginkább arra jó, hogy az ellenmérget kitermelje, olyasmire felől keltsen képzeteket, ami ellen máris megtanultak védekezni a beoltottak, amitől a továbbiakban nem kell tartaniuk”. (*Nürnberg – Beuys*. Erdély, 1991, 37.) Mi az, amitől tartani kell? Attól, ami „a pretotalitárius gondolkodást és logikát a pszichikum tudattalan szintjén” tartja. Ezek – írja Fehér Ferenc és Heller Ágnes – „voltaképpen ugyanazok az indítékok, amelyek általában is pszichés cenzúrát igényelnek: a félelem és a jutalmazás vágya. A félelem legegyszerűbb fajtái az élet és a személyes szabadság féltése, egyszersmind a meghatározatlan szorongás.” (Fehér – Heller 1992, 153.) Már utaltam rá, és most még egyszer aláhúzom: a *Tavaszi kivégzés* – Erdély szándéka szerint – egy „belső”, „szorongásos” állapotot ábrázol. Egy olyan ember állapotát, aki *áloméletet* él, aki nem tud különbséget tenni valóság és fikció között, és akit éppen ezért egy nem totalitárius módon gondolkodó ember hiába figyelmeztet: „a jövőalakítás életveszélyes foglalkozás, nem jó, ha valaki valamely racionálisnak látszó szélsőségbe túlságosan belelovalja magát”. (*Nürnberg – Beuys*. Erdély, 1991, 37.)

3.

Erdély filmje arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen viszonyban van egymással *fikció* és *valóság* egy totalitárius társadalomban, ahol történelmi valósággá váltak a szükségszerűség páholyából látott utópiák; ahol az a törvény, hogy az egyén – az utópia megvalósulása érdekében – feláldozható, és ahol ezt a törvényt a józan ész megvetésének légkörében élő individuum – akit megfosztottak a nem totalitárius valósággal való empirikus konfrontáció lehetőségétől – kész önként, a legkisebb ellenállás nélkül elfogadni; feltéve, hogy az áldozat nem érinti ideológiákkal körülbástyázott identitását, feltéve, hogy nem kell lemondania – önmagával együtt – arról, ami a legfontosabb számára: egy olyan világ

megvalósulásának utópikus reményéről, amelyben – mint Hannah Arendt írja – „a gyökértelemé tett tömegek merő képzelgés révén otthon érezhetik magukat, és megkíméltetnek azoktól a soha véget nem érő csapásoktól, amelyekkel a való élet és való tapasztalat sújtja az embereket és minden várakozásukat”.

Nem véletlenül utalok itt Hannah Arendt totalitarizmuselméletére, hiszen Erdély filmje a szélsőséges szubjektivitás helyzetébe jutott tömegember totalitárius látásmódjának ironikus kritikájaként is interpretálható. Erdély ugyanazt állítja a *Tavaszi kivégzés*-ben – mind a cselekmény, mind az ikonográfiai szimbolizálás szintjén –, amit Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei*-ben: ott, ahol „következetes hazugságok” révén lehetséges létrehozni és fenntartani egy fiktív világot – a valóság helyén és helyett –, ott az olyan emberektől, mint M., a *feltétlen* engedelmességet is lehetséges megkövetelni az élet és halál dolgában. Ott a valóságból a fikcióba, az esetlegességből a következetességbe menekülő emberek képtelenek arra – különösen abban az esetben, ha egy *totalitárius mozgalom* hiszékeny szimpatizánsai –, hogy életüket azon a „szorosan összefonódott” társaságot kívül képzeljék el, „amelynek tagjai a beavatatlanok világa felett állónak érzik magukat, még akkor is, ha – mint Hannah Arendt írja – vádlottakat csinálnak belőlük.” (Arendt, 1992, 437., 461.) Erre a *Tavaszi kivégzés* főszereplője sem képes. Bár a karkai módon működő hatóságok által halálra ítélt M. tudja, hogy „egy érthetetlen és bosszantó hivatali baklövés” áldozata lett, *nem tud nem megjelenia* a kivégzés helyszínén, sőt elhatározza, hogy ha nem érkeznek meg időben a hivatalnokok, *ő lesz az, aki végrehajtja magán az ítéletet*, megnyomva „a zsinegen lógó rozsdás kést” kioldó elektromos szerkezet indítógombját. Nem azért teszi ezt, mert azt gondolja (amiben különben „hallgatólagosan” mindenki egyetért), hogy „ok nélkül

senkit nem végeznek ki” (*Tavaszi kivégzés*. Erdély, 1995, 89.), hanem sokkal inkább azért, mert a totalitárius mozgalmak legszembevetőbb külső jellemzője, hogy „tagjaiktól teljes, korlátlan, feltétel nélküli és visszavonhatatlan hűséget követelnek”, és M. *éppen egy ilyen mozgalom tagja Erdély filmjében*. Erre utal, hogy M. a „tanácsházán” dolgozik, tehát éppen ott, ahonnan az általános tisztogatás folyamatát irányítják a pártbürokrácia láthatatlan vezetői.

De az M. viselkedésében megnyilvánuló „belső” is arra utal, hogy itt egy olyan individuumról van szó, aki nem tudja magát elképzelni azon a zárt – és minél zártabb, annál abszurdabb – világon kívül, ahol „kísérletezni lehet a valósággal vagy még inkább a valóság ellenére”, ahol az állam – az intézményesült káosz rendszereként, sőt „laboratóriumaként” – az ideológiai doktrínák valósággá változtatásának célját szolgálja a kivégzésekkel. Hannah Arendt azt írja, hogy „ha létezik valami olyasmi, mint totalitárius személyiség vagy mentalitás, akkor ennek egyik legfeltűnőbb vonása éppen a rendkívüli alkalmazkodóképesség és az állandóság hiánya...”. (Arendt, 1992, 377.) M. is ilyen rendkívüli alkalmazkodóképességről tesz tanúbizonyságot Erdély filmjében, hiszen nem talál semmi szokatlant „a gyakran napi kétszeri ítéletvégrehajtás látványában” és abban sem, hogy bárkiről el tudja képzelni: „valami rejtett mocsok, valami zavaros [van] az illetőben”. Amikor a film alapjául szolgáló novella elbeszélője azt mondja, hogy „olykor megpróbáltam köztisztületben álló személyekről elképzelni, hogy elítélik”, és „furcsa módon ez minden esetben sikerült” (*Tavaszi kivégzés*. Erdély, 1995, 89.), akkor azt teszi, ami egy totalitárius módon gondolkodó individuumtól feltétlenül elvárható: *nem lepődik meg semmin*: „még akkor sem inog meg, amikor a szörny saját gyermekeit kezdi felfalni, sőt még akkor sem, amikor ő maga válik üldözés áldozatává...”. (Arendt, 1992, 378.)

Egy totalitárius rendszer úgy működik, hogy „fölszippantja” a hétköznapi ember személyiségét. Egy totalitárius rendszerben „az emberek elkezdik a totalitarizmus nyelvét beszélni, s e folyamat során fokozatosan olyan dolgokat is magától értetődőnek tekintenek, amelyeket egy évvel korábban még nem fogadtak volna el, olyan dolgokat, amelyek jóváhagyása merőben ellentétes a jellemükkel”. (Fehér–Heller, 1992, 165-167.) Erdély filmjében, ahol „a gyász állandó és unt formája... a társadalmi érintkezésnek”, M. azt tekinti magától értetődőnek – hiszen „úgysem tehet senki semmit” –, hogy bánmikor kivégezhetik. (*Tavaszi kivégzés*. Erdély, 1995, 88.) Ez a „cinikus vagy unott közöny a halállal és más személyes katasztrófákkal szemben” (Arendt, 1992. 387.) akkor nyilvánul meg a legerősebben, amikor megtudja, hogy halálra ítélték, és nem kétségbeesést vagy halálféltelmet érez – holott egy hétköznapi ember első, *természetes* reakciója ez lenne –, hanem „égető szégyent”. Ezt mondja az elbeszélő a filmnovellában: „Mikor a kezembe nyomott papírlapot átfutottam, valószínűleg elsápadhattam, bár belül elborított az égető szégyen. Egész testemben zsidongást éreztem, ami különös módon azonosnak tűnt a teremben hallható tompa zsvajjal. Ugyanakkor minden és mindenki olyan különvalónak tűnt, mintha vizet eresztettek volna a terembe és én egy üvegburán keresztül nézném őket.” (*Tavaszi kivégzés*. Erdély, 1995, 90.) Miért érez szégyent M.? Miért érzi hirtelen magányosnak, mindenkitől elszigeteltnek magát? Mert azt gondolja, hogy aki nem része a totalitárius mozgalom által létrehozott és fenntartott fikatív világnak, az tulajdonképpen *nem is létezik*, az nemcsak a mozgalomból, hanem magából a létezésből van kizárva. M. – kezében a halálos ítélettel – nem érzi többé *igazolhatónak* a létezését. Káros és életképtelen lénynek érzi magát, aki csak akadálya annak, hogy a Történelem elérje szükségszerű végcélját. Mivel azonban a

totalitárius állam a végrehajtó és az áldozat szerepére egyaránt felkészíti alattvalóit – „ez a kettős felkészítés, amely a cselekvés elvét pótolja: az ideológia” –, M. tudja, hogyan őrizheti meg *erkölcsi* méltóságát. Úgy, hogy engedelmeskedik a Történelem univerzális mozgástörvényének, meggyőzve magát arról, hogy ha életének már nem is, halálának még mindig van célja és értelme: az, hogy meggyorsítsa a Történelem mozgását, a dialektikus összefüggések érvényesülését.

M. olyan individuum, aki a halálos ítélet elolvasásának pillanatában arra a következtetésre jut, hogy nincs élet a totalitárius mozgalom által létrehozott és fenntartott fikatív világon kívül, hogy annak, aki a mozgalom ellen van (márpedig a halálos ítéletből éppen ezt tudja meg M.), el kell tűnnie nyomtalanul – nemcsak a mozgalomból, hanem az életből is. Ki ellen és milyen bűnt követett el M.? Ennek nincs jelentősége – még M. számára sem. Bár először még megpróbálja tisztázni a „félreértést”, hamarosan felhagy az erőfeszítéssel. Mintha csak felismerné, hogy egy totalitárius állam (annak titkosrendőrsége) nem a bűnt üldözi, hanem a *lehetséges* bűnt: a gyanúsítottat nem azért tartóztatják le, mert elkövetett valamit, hanem azért, mert „képesnek tartják a személyiségéhez (vagy gyanúsított személyiségéhez) többé-kevésbé illő bűntény elkövetésére”. Mert képesnek tartják a „bűnözővé” *válásra*. Ezért ítélik halálra M.-et is. Halálra ítélik, mert egy totalitárius államban – ahol a ténybeli korlátok kiküszöbölése végül „arra az abszurd és borzalmas következtetésre vezet, hogy minden olyan bűntettet, amelyet az uralmon lévők egyáltalán el tudnak képzelni, büntetni kell, független attól, elkövették-e vagy sem” – „a »gyanúsított«-kategória [...] az egész lakosságra kiterjed. Bármely gondolat, amely eltér a hivatalosan előírt és állandóan változó vonaltól, már önmagában gyanús, függetlenül attól, hogy az emberi tevékenység mely területén jelentkezik. Az emberek pusztán azért, mert

gondolkodni képesek, *per definitionem* gyanúsak, és ez a gyanú példás viselkedéssel nem hárítható el...” (Arendt, 1992, 587., 518., 519., 521.) Mikor tér el M. a hivatalos vonaltól? Amikor megpróbál magyarázatot találni a kivégzésekre, amikor megpróbálja „átérezni” azok „indokoltságát”. „Erős a gyanúm – mondja –, hogy következményeiben valamiképpen hozzájárultak ilyen és ehhez hasonló renitens gondolatmenetek, hogy végül én is az elmarasztaltak szégyenletes listájára kerüljek.” (*Tavaszi kivégzés*. Erdély, 1995, 89.)

De – kérdezhetjük – miért jelent veszélyt egy „renitens gondolatmenet” a totalitarizmus szempontjából? Mert – mint Hannah Arendt írja – „a totalitárius uralom »mintapolgára« pavlovi kutya, a legelemibb reakciókra korlátozott emberpéldány, az a reakciótómeg, amely mindenkor megsemmisíthető és azonosan viselkedő más reakciótómegekkel helyettesíthető.” Egy olyan individuum, aki önállóan gondolkodik – akinek M.-hez hasonlóan „renitens gondolatmenetei” vannak –, azért tekinthető *per definitionem* gyanúsnak, sőt veszélyesnek, mert ismeri a *distancia* érzését, mert tudja, hogy mit jelent különbözni másoktól – esetünkben épp a totalitárius állam „mintapolgáraitól”. Persze a *distancia* érzése egy totalitárius személyiség számára sem ismeretlen. Csakhogy ebben az esetben a *distancia* érzése – sőt, *pátosza* – „a Mi és az összes többi ember közti különbség” reprezentációjának fanatizmusában válik az önmeghatározás alapjává. Egy olyan individuum, aki önállóan gondolkodik, nem fanatizálható, mert nincsen „Mi” tudata sem. Az ilyen individuum nem csoportok – fajok vagy osztályok – között lát különbséget, hanem legfeljebb emberek között, akik gondolkodnak vagy nem gondolkodnak.

Egy tekintélyelvű rendszerek „mindig az a célja, hogy korlátozza vagy csökkentse, ám sohasem az, hogy megszüntesse a szabadságot” – a *distancia* érzését. „A totalitárius

uralom célja viszont a szabadság megszüntetése, sőt, általában az emberi spontaneitás kiküszöbölése...” (Arendt, 1992, 548., 499.) Nem lehet az emberek fölötti uralom addig totális, amíg a *külső* nem ugyanaz, mint a *belső*, amíg különbség van az *általános* és az *egyes* között. Éppen ezért a totalitarizmus arra törekszik, hogy megszüntesse az individuum és a közösség (a „Mi” megtestesülése) között a *distanciát*; eszményi „mintapolgára” mindig egy olyan individuum, aki kifejezi magát az általánosban, akivel bármit meg lehet tenni a Történelem végcéljának megvalósítása érdekében. Pontosan úgy, mint azokkal a sakktalakkal, amelyek Erdély *Erőgyensúly* című akciófotóján láthatók. (Vö. *Erőgyensúly*. Erdély, 1991, 13. kép) Ilyen kiszolgáltatott, bármikor „felborítható”, bármikor halálra ítéltető sakktalakra M. is.

M. sorsa azt bizonyítja, hogy a totalitarizmusnak mindig a *belsővel* van dolga; mindig a *belső*t akarja szóra bírni, beszédre kényszeríteni; mindig a *belső*t akarja *külsővé* tenni – megfosztva különösségétől, autonómiájától, „renitens gondolatmenetek” alkotására való képességétől. Miért ítélik halálra a *Tavaszi kivégzés* főhősét? Mert azok a hatalmak, amelyek az általános képviselik, kíváncsiak a *belsőre*, arra, hogy a mozgalom M. nevű tagja: totalitárius mentalitású-e. A film főhőse – ebből a szempontból – *jól vizsgálzik*, hiszen kész végrehajtani magán a halálos ítéletet, jelezve, hogy nem tudja elképzelni az életét a totalitárius mozgalom fiktív világán kívül. Ótestamentumi, sőt karkai képpel élve: M. olyan *fiúnak* bizonyul, aki – paradox módon épp a *saját* jövője érdekében – feláldozza magát a megszálott, *totalitárius apa* kedvéért, annak parancsára. (Vö. Kafka, 2001, 38–48.) Pontosabban: csak kísérletet tesz rá, hiszen a guillotine végül nem mozdul meg.

Többféleképpen is értelmezhetjük ezt a jelenetet. Először is értelmezhetjük úgy, ahogy Erdély – pontosabban a filmnovella elbeszélője – teszi; hangsúlyozva, hogy a

guillotine mozdulatlansága *nem jelent semmit*, hiszen „központilag” kapcsolták ki „a gépezetet működtető áramot”, tehát M. a *véletlennek* köszönheti az életét. „Képzeletben – mondja M. – megjelent egy fehér köpenyes központi kisasszony, aki a kapcsolót elfordította.” (*Tavaszi kivégzés*. Erdély, 1995, 93.) De úgy is értelmezhetjük ezt a jelenetet, mint a fikció *fikcióként* való lelepleződésének pillanatát; annak – prófétikus – bejelentését, hogy a Kádár-rendszer a „liberális totalitarizmus” kísérleteként *megbukott*. (Kertész, 2006, 213.) Nem mozdul meg a guillotine – jelezve, hogy a „fejlett szocializmus laboratóriumában” megszűnt a demokratikus törvények helyét elfoglaló terror (az „erőpropaganda”) *dinamikája*; jelezve, hogy hiányzik az utópikus ideológiai doktrínák valósággá változtatására irányuló politikai akarat régi fanatizmusa. Nem mozdul meg a guillotine – mert Erdély azt akarja mondani (a maga közvetett, szimbolikus módján), hogy a

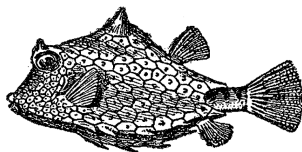
hatalom homlokzata mögött már nincs olyan erő, amely képes megakadályozni a rendszer legitimációjának eredetével kapcsolatos emlékezetpolitikai kérdések megjelenését a politika, a művészet és a mindennapi élet világában; mert már nincs semmi, ami képes biztosítani a börtönként és a „megnyerhető veszteség” eldorádójaként egyaránt meghatározható rendszer stabilitását, látszólag szükségszerű – a történelem mozgástörvénye által garantált – jövőjét. De ha így áll a helyzet – ha „minden alkalmasabb arra, hogy emlékké váljon, mint a jövő(nk)” –, akkor „érdemesebb valami meg nem levőre, valami készülőfélben lévőre figyelni”. Akkor, mint Erdély írja *A kalocsai előadás vázlat*-ában: „utazási állapotok uralkodnak...” (Erdély, 1991, 184.)

Kulcsszavak: *totalitarizmus, Kádár-rendszer, utópia, emlékezetpolitika, reprezentáció, indoktrináció, dialektika, terror*

IRODALOM

- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei* (Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc és Berényi Gábor fordítása). Európa, Budapest
- Dávid Katalin (1973): *Bernáth Aurél két falképe* (*Munkásállam, Történelem*). Képzőművészeti Alap, Bp-
- Erdély Miklós (1991): *Művészeti írások*. Képzőművészeti Írások, Budapest
- Erdély Miklós (1995): Beszélgetés Erdély Miklóssal. In: *A filmről*. Balassi, Budapest

- Fehér Ferenc – Heller Ágnes (1992): Emlékezet és felelősség. In: *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*. T-Twins, Budapest
- György Péter (2005): *Kádár köpönyege*. Magvető, Bp.
- Kafka, Franz (2001): Az ítélet. In: *Elbeszélések*. Palatinus, Budapest. 38–48.
- Kertész Imre (2006): *K. dosszié*. Magvető, Budapest
- Köpeczi Béla (1977): A szocialista realizmus történeti útja és fő jellemzői. In: *Eszmék, utak*.

Tanulmány

AZ EMBERI AGY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE

Hámori József

az MTA rendes tagja
hamori@ana.sote.hu

A Homo sapiens legjellegzetesebb, megkülönböztető jellege a más emlősökhöz képest jóval nagyobb agya (1. ábra); testsúlyhoz viszonyítva is háromszor nagyobb, mint legközelebbi élő rokonunké, a csimpánzé.

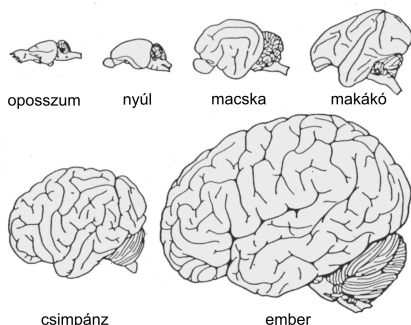
Mi különbözteti meg az emberi idegrendszert, ezt a John Eccles Nobel-díjas tudós szerint a világmindenség legcsodálatosabb és legkomplexebb szerkezetét más, nem emberi agyaktól? Mi az a különlegesség, ami az emberi idegrendszerben található és amelyet meg kell fejtenünk ahhoz, hogy az ember-állatvilág közötti különbséget ténylegesen értelmezni tudjuk?

Miért van az, hogy az öt éves embergyerek időnként különböző kérdéseket tesz fel,

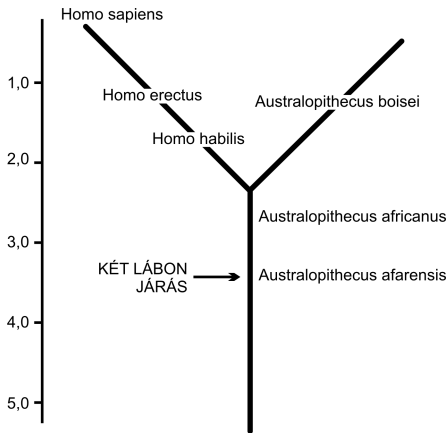
például egy nagyon egyszerű kérdést: honnan és hogyan jöttem én erre a világra? Míg a legszofisztikáltabb és legjobban tréningezett öt éves és kommunikációra tanított csimpánz is mindössze annyit képes közölni a maga módján, hogy „enni kérek, inni kérek”. Az elmúlt hárommillió esztendő alatt az ember a törzsejlődés során fantasztikus komplex nyelvi kultúrát fejlesztett ki, magyarul: megtanult beszélni és olyan anyagi kultúrát alakított ki, amelyet nemcsak a nagyobb agynak, hanem az agy kvalitatív, minőségi fejlődésének is tulajdoníthatunk. Kérdés tehát, hogy az emberi agyfejlődés, ez a fantasztikus, részben nagyságában, másrészt komplexitásában két-hárommillió év alatt végbement agyfejlődés hogyan is történt? Az emberi agy fejlődésére vonatkozó ismereteink közül a dolgozatban a paleoneurológiai vizsgálatok eredményeit, másrészt az ember és agyának fejlődését szabályozó genetikai héttér újonnan felderített, nagyon fontos részeredményeit foglaljuk össze.

Paleoneurológia

Ez a tudomány az emberelődök, a hominidák fajainak csontleleteiből, elsősorban a koponya lenyomataiból következtet a fejlődés láncolatának, az emberré alakulásnak állomásaira. A foszilis evidenciák

1. ábra • Emlős agyak összehasonlító makromorfológiája

2. ábra • Akettéágazó hominid fejlődés vonal. Látható, hogy az Australopithecusok korai szakaszát már a két lábon járás jellemezte.

arra utalnak, hogy az agy nagyságában lépcsőzetes fejlődés volt az elmúlt 2-2,5 millió év során. Vegyük először az *Australopithecusok*, amelyek tulajdonképpen a hominid sor legelején találhatók (2. ábra).

Az *Australopithecus afarensis*a korai hominidák képviselője volt, mintegy 3,5-2,9 millió éve. A Donald Johanson által talált, 3,2 millió éves egyed, a híres „Lucy” tartozott ehhez a fajhoz. A mai csimpánzhoz hasonló, 400-450 cm³ körüli agytérfogat és ugyancsak nagyon erős rágóizomzat jellemezte. Testmagassága 95 és 135 cm között lehetett. Ugyanakkor a fogazata, lábai és a medence már inkább emberszerű jelleget mutatott. Ez volt az első hominid (emberelőd), ami két lábon járt (2. ábra).

Australopithecus africanus, 3-2 millió évvel ezelőtt élt, természetesen Afrikában; az agy nagysága 400 és 500 cm³ között volt. Ez valamivel nagyobb, mint a csimpánzok agya, bár a test nagysága körülbelül azonos lehetett. Természetesen még nincs meg az agynak az a fejlődése, mely a beszédet is lehetővé tette volna. Gyümölcs- és növényevő volt.

Australopithecus boisei (az *A. robustus* is ehhez hasonló lehetett). A koponya erőteljes,

bár az agykoponya csupán max. 500 cm³. 2,3-1,1 millió éve élt – az Australopithecusok eddig talált utolsó (legfiatalabb) faja. Éppúgy, mint elődei, két lábon járt.

Homo habilis, vagyis a ‘kezes ember’; azért hívják úgy, mert már eszközöket is lehet találni a *Homo habilis* maradványai mellett. A habilis tulajdonképpen 2,4-1,5 millió évvel ezelőtt élt. Sok tekintetben még hasonló az Australopithecusokhoz. Ugyanakkor az átlag agyméret már 650 cm³, jóval nagyobb, mint az *Australopithecusoké*. Ez az agyméret egyébként változik, 500 és 800 cm³ között, a 800 cm³ már a következő *Homo* agy (*Homo erectus*) nagyságát is eléri. A *Homo habilis* agy formája is emberi jellegű. A Broca area, azaz a beszédközpont még nem található meg; a habilis testnagysága kb. 127 cm lehetett, és kb. 45 kg-os volt. A következő és a legfontosabb az emberelődök közül a *Homo erectus*. Ennél volt a fejlődés a legdrámaibb.

Homo erectus

A leggyorsabb evolúciós fejlődést itt találhatjuk az agy nagyságában is. A *Homo erectus* (egyenesen járó ember) kb. 1,8 millió évvel ezelőtt lépett fel, de még 300 000 évvel ezelőtt is találhatók *Homo erectus* szerű maradványok. A habilishez hasonlóan az arc még erőteljesen előre nyúló, nagyon nagy moláris fogakkal, az agyméret pedig nagyon változó volt: 750 és 1225 cm³ között volt a különböző *Homo erectus*-maradványoknál. Míg a *Homo habilis* és valamennyi *Australopithecus* csak Afrikában élt, az *erectus* már kikerült Afrikából. Megtalálhatók *Homo erectus*-maradványok Ázsiában és Európában is. Arra is van bizonyíték, hogy a *Homo erectus* már tüzet is használt, és kőszerszámai is jóval szofisztikáltabbak voltak, mint a *Homo habilis*é. Az *erectus* után a következő forma az emberi elődöknél a *Homo sapiens*, még hozzá annak archaikus, ősi formája.

Homo sapiens (archaikus)

Kb. 500 000 évvel ezelőtt élt. Keveréke a *Homo erectus* és a mai modern ember jellegzetességeinek. Az agyméret már általában is nagyobb, mint a *Homo erectus*é, de valamivel kisebb, mint a modern embereké, 1250 cm³ körüli átlaggal. A koponya jóval kerekdedebb, mint az erectusnál. A váll és a fogak az erectusénál kevésbé robusztusak, de jóval erőteljesebbek még mindig, mint a modern embernél. Nincs egészen pontos választóvonal az 500 000 és 200 000 évvel ezelőtt talált erectus és az archaikus sapiens között. Időnként valószínűleg keveredés is volt közöttük.

Következő a *Homo sapiens neanderthali*, azaz a neanderthali ember. 230 000 évvel ezelőtt jelent meg először és még 30 000, újabb kutatások szerint még 25 000 évvel ezelőtt is élt, elsősorban a hidegebb éghajlaton, tehát nem Afrikában, hanem Európában. Az átlagagy valamivel nagyobb, mint a ma élő modern embereké átlagban, körülbelül 1450 cm³. Az agy mérete mellett azonban az agy formája még mindig kissé hosszúkásabb, mint a modern embernél. A neanderthaliak nagyon jó vadászok lehettek, és tulajdonképpen az elsők voltak, akik eltemették halottaikat. A legkorábbi ilyen temetkezési hely kb. 100 000 évvel ezelőtt keletkezett. A neanderthaliak Európában és a Közel-Keleten éltek.

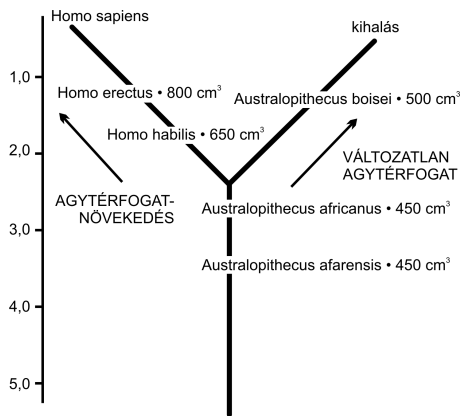
Homo sapiens sapiens (a mai ember)

E formájában először 195 000 évvel ezelőtt jelent meg, agyméret átlagban 1350 cm³, némileg különbözik a férfiaknál és a nőknél. 40 000 évvel ezelőtt, amikor a crô-magnoni kultúra megjelent, az eszközök jóval szofisztikáltabbak lettek, mint az elődöknél vagy akár a neandervölgyi emberekénél. Sokféle anyagot használtak, így csontot, a későbbiekben már fémet is. Új technológiát alakítottak ki arra, hogy ruhát varrjanak, ruházatot állítsanak össze. Ezenkívül különböző művészeti alkotások létrehozására voltak ké-

peseek, így jöttek létre a finom művészi munkák, például a különböző csontfaragások. Kisebb szobrocskák (csontból, kőből), a zenei instrumentumok (ezek nagyon fontosak, tehát már zenéltek) és rendkívül szép barlangfestmények, amelyek a tulajdonképpen a crô-magnoni kultúra megjelenése után, 20 000-30 000 évvel ezelőtt fejlődtek ki a legteljesebb mértékben.

Ugyanakkor amikor azt tapasztaltuk, hogy az emberi agy fejlődésének egyik legfontosabb tényezője, hogy jelentős mértékben növekedett 2-2,5 millió év alatt, míg elérte a jelenlegi nagyságát, megállapítható (3. ábra), hogy ugyancsak a hominidák fejlődésének másik ágában furcsa módon az volt a jellemző, hogy nem növekedett az agy. Ez a vonal az *Australopithecusok* ága. Nagyon kis különbséget lehet látni a korábbi *Australopithecus gracilis afarensis* és jóval későbbi, robusztus fajok között.

A *gracilis* formánál az *Australopithecus africanus*nál az agy térfogata kb. 442 cm³, míg a jóval robusztusabb formáknál (*Australopithecus robustus* és *Australopithecus boisei*) kb. 516 cm³, tehát tulajdonképpen

3. ábra • A hominid fejlődés vonal emberhez vezető fajainál (*habilis*, *erectus*) jellemző az agytérfogat növekedése. Ugyanez az *Australopithecus* vonalnál (*boisei*) nem tapasztalható.

nincs nagyobb különbség. Vagyis az *Australopithecusok* egymást követő fajai úgy éltek és haltak is ki, hogy nem növekedett az agy térfogata. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy az agy térfogatnagysága tulajdonképpen a fajnak a komplex fejlődési lehetőségeivel és elsősorban az eszközök megjelenésével volt kapcsolatban. Tehát olyan eszközökről van szó, amelyeket az előemberek, a *habilis*, elsőként maga is már használhatott. Ugyanez, azaz az eszközhasználat, az *Australopithecusoknál* nem jelent meg. Az, hogy különböző munkaeszközöket, eszközöket használtak az előemberek, annyit is jelentett ugyanis, hogy megnövekedett az a lehetőségük, hogy megfelelően alkalmazkodjanak a környezetükhöz, és ehhez megfelelő technológiával rendelkezzenek. Tulajdonképpen a *Homo erectus* volt az az elődünk, amely már „kifinomultabb” eszközökkel rendelkezett, és képes volt arra, hogy a környezetével kapcsolatos problémákat kreatívan oldja meg. Vagyis a fejlődésben kétfelé ágazott a hominidák fejlődése: az ember, a *Homo* vonal felé, a másik, kihalt ága pedig az *Australopithecusok* különböző fajai voltak. Ez a lényegi különbség valójában egy adaptív fejlődés eredményének vagy éppenséggel eredménytelenségének volt tulajdonítható. A törzsfajlás, az evolúció tulajdonképpen „kísérletezett” a hominidák különböző típusaival, meghozta azért, hogy kiderüljön, hosszú távon melyik az a típus, tulajdonsághalmaz, ami a leghasznosabb a progresszív fejlődésben. Nyilvánvaló, hogy e tulajdonságok közül a megnövekedett agykapacitásnak jelentős evolúciós haszna volt. A megnövekedett agyméret és agynagyság nagyobb magatartási, viselkedési flexibilitást jelentett, amikor a különböző és változó környezeti szituációhoz kellett alkalmazkodni. Ez ugyanakkor annyit is jelentett, hogy a *Homo* előd képes volt arra, hogy jóval komplexebb eszközöket gyártson magának, s arra is, hogy megfelelő

védőhelyeket találjon magának, hogy a tüzet használja azért, hogy megmelegedjen, védje magát és főzésre-sütésre is. Hasonlóképpen könnyebb volt az ilyen módon kialakított fejlettebb innovatív képességek, mint az eszközhasználat, eszközök készítése, átadása egyik nemzedékről a másikra. Ugyanakkor a nagyobb agynak vannak – voltak persze problémái is. Ilyen példának okáért a hosszabb posztnatalis, tehát születés utáni növekedési szakasz. Ez azzal járt, hogy megfelelőképpen kellett gondoskodni az egyébként még eléggé elesett csecsemők felneveléséről. Tulajdonképpen ez azt jelentette, hogy az agyfejlődés nagyobb része nem születés előtt, hanem születés utánra tolódott. Különösen kritikus gondoskodásra volt szükség az emberi csecsemőknél a születés utáni első és második év során. Ezen túlmenően a növekedő és megnövekedett agynak sokkal nagyobb energiaszükséglete van a születés utáni megnyúlt periódus alatt is. Azok a hominidák, amelyeknek nagyobb agyuk volt, és megvolt a lehetőségük a szükséges megnövekedett energia fölvételére, könnyebben élték túl az első növekedési évek nehézségeit, és felnőtként is könnyebben léptek át a szaporodási szakaszba. Éppen ezért a megnövekedett agykapacitáshoz kapcsolódott és kapcsolódik, ma már tudjuk, a megnövekedett, de mint a továbbiakban látjuk, differenciált táplálkozási szükséglet is. Valójában az emberi agy törzsfajlás során tapasztalt gyors megnagyobbodása a következő tényezőkkel állhatott összefüggésben:

- 1.) az étrendben történt gyors változás,
- 2.) szociális, illetve társadalmi csoportokban való életmód, és
- 3.) talán legfontosabbak azok az újabb adatok, amelyek a fejlődésgenetikával magyaráznak sok mindent az emberi agy fejlődésével kapcsolatban.

Étrend

Vegyük először az étrendben tapasztalható

gyors és radikális változást. Az emberi agy anyagcsere-szükségelete jelentős mértékben különbözik a főemlősöktől. Az antropoid főemlősök az agy energiaellátásához az egész testre érvényes nyugalmi anyagcserének kb. 8 %-át használják, más emlősök – természetesen nem az emberekről van szó – pedig csak 3, illetve 4 %-át. Ugyanakkor az ember, a *Homo sapiens* az agy ellátásához sokkal többet, az úgynevezett nyugvó anyagcsere 25 %-át használja. Vagyis az egész testre érvényes anyagcsere 25 %-át az agy használja föl! Ez természetesen annyit jelent, hogy az energiaszükséglet jelentős mértékben különbözik minden más állattól, még a legközelebbi rokontól, az antropoid főemlősöktől is. 315 Kcal-val az emberek az agy számára három és félszer többet használnak föl a nyugvó anyagcsere-lehetőségből, mint a legközelebbi antropoidok, például a csimpánzok. A világos magyarázata ennek a különbségnek az, hogy a *Homo erectus* nem egyszerűen *Australopithecus* élelmézzel tartotta fenn magát; vagyis egyszerűen arról volt szó, hogy a növényi táplálék mellett húst is evett. Nem úgy, mint az *Australopithecusok*, amelyek csak növényi táplálékot hasznosítottak, hanem a növényi táplálék mellett jelentős mennyiségű állati eredetű komponens is szerepelt a *Homo* elődök menüjében. Emellett, s ami különösen fontos, már a *Homo erectusnál* is, később a mai embernél is, rendkívül lényeges az agyfejlődés szempontjából különösen az, hogy az így elfogyasztott fehérjénél nem is tulajdonképpen a mennyiség volt a fontos, hanem a fehérjek, és főképpen az állati fehérje kalóriatartalma. A korai vadászó, gyűjtőgető életmód, amely már a *Homo erectusra* is jellemző volt, hatásosabb módja volt annak, hogy olyan táplálékra tegyen szert, amely összehasonlítva az *Australopithecusokkal*, 35-50 %-kal növelte a bevitt kalóriát. Újabb adatok arra utalnak, hogy a különösen gazdag, kalóriadús táplálkozás (már a habilisszal kezdődően) és így az agy

fejlődésében tapasztalt, viszonylag gyors változás az állati eredetű élelemben történt változással függhetett össze. Az emberelődök vándorlásuk során kimerészkedtek a folyó-, tó- s főként a tengerparti területekre. Azaz élelmézzükben a tengerből nyert puhatestűek, halak mind nagyobb szerepet játszhattak. Ebben az élelemforrásban, a tengerparton összegyűjthető állatokban pedig különösen nagy koncentrációban található olyan agy-specifikus zsírsavak, vegyületek (például omega-3 és omega-6 zsírsavak), amelyek az agy fejlődésében nagy szerepet játszanak. Ezzel ellentétben, a „belföldi” környezetben élő, vegetáriánus *Australopithecusok* nem jutottak hozzá például omega-3 zsírsavakhoz, s így agyfejlődésük, agyméretük megrekedt a mai csimpánz szintjén. A feltételezések szerint ennek a tenger menti diétának (s így a „tenger gyümölcseinek”) jelentős szerepe lehetett az emberelődök agyfejlődésében. Természetesen, még ha ez a hipotézis valószínű is, egymagában nem magyarázhatja a hominid agy történelmi mértékkel robbanásszerű, gyors fejlődését, hiszen az itt említett, új összetételű élelmézzel csak egyik előfeltétele volt az agy növekedésének. A növekedő emberi agy a *Homo erectus* esetében nyilvánvalóan nemcsak az étrend változásával lehetett kapcsolatban, hanem a megnövekedett társadalmi szerveződés is hozzájárulhatott az emberi agy növekedéséhez.

Szocializáció

Már 1992-ben kimutatták kutatók, hogy a főemlősök esetében direkt kapcsolat áll fenn a csoport és a neokortex nagysága között. Mások arra mutattak rá, hogy a társadalmi csoportokban való élés paradox módon elősegíti az egyén szükségletét arra, hogy a csoporton belül saját érdekeit is érvényesítse azon keresztül, hogy másokkal kooperatív vagy éppen manipulatív módon jár el, például a vadászat eredményével kapcsolatban is, anélkül, hogy ez lényegében zavaró a

csoport szociális kohézióját. Ezt a képességet Macchiavelli-jellegű intelligenciának nevezték el. Stanford szerint a csoportban való élés fő eleme, leglényegesebb eleme az a képesség, hogy kooperációban vadászának mint csoport, és azután, a vadászat után nagyon sok más szociális, társadalmi elem is szerepel a továbbiakban, mint példának okáért a vadászat eredményének együttes felhasználása vagy a vadászat eredményének együttes átváltása más értékes dolgokra. Stanford ugyancsak kimutatta, hogy a hús, tehát az állati élelem rendkívül magasra értékelt ezekben a csoportokban, vagyis az emberi vadászó, gyűjtőgető társadalomban, de még a csimpánzoknál is. Részben azért, mert a húsnak és a vadászat eredményének a birtoklása felhatalmazza a birtoklót arra, hogy politikai előnyöket nyerjen más hímektől, ugyanakkor szexuális előnyöket a nőstényektől. Vagyis az ilyen, nagyon értékes anyagoknak a birtoklása tulajdonképpen hatalmat és státust jelent. Érdekes módon az emberi vadászó, gyűjtőgető társadalmakban a nőstények előnyben részesítették (részesítik) a sikeres vadászokat, mint a szaporodáshoz legalkalmasabb partnereket.

Fejlődésgenetika

A harmadik, talán legérdekesebb elem az emberi agy fejlődésében a molekuláris genetikából vett példákkal érzékeltethető elsősorban. Ezek a genetikai vizsgálatok 2003-2004-től a máig, tehát a legújabb időkben hoztak nagyon fontos eredményeket. Ezek a tanulmányok arra utalnak, hogy azok a gének, amelyek kontrollálják az agy fejlődését, komplexitását és nagyságát, sokkal gyorsabb evolúción mentek keresztül az emberelődökben és az emberben, mint a nem emberi főemlősökben és más emlősökben. Logikus volt ezért a kérdés, amelyet evolúciós biológiával, antropológiával és szociológiával foglalkozó kutatók tettek fel, hogy vajon az emberi agy fejlődése

– ezek szerint – nem egy rendkívüli speciális esemény volt-e. A legújabb kutatások, amelyeket a Chigacói Egyetemen Bruce Lahn vezetésével végeztek, megerősíteni látszanak a „speciális” fejlődés elméletét. Az erre vonatkozó adatokat Lahn és kollégái a Nature-ben közzölték, 2004. december végén. Ebben beszámolnak arról, hogy erre vonatkozó adataikat 214, agyhoz kapcsolódó gén vizsgálatából nyerték, tehát olyan génekből, amelyek az agy fejlődését és működését kontrollálják. Megvizsgálták, hogy ezen gének DNS-szekvenciája hogyan változott az evolúció során. Négy fajban is, így az emberben, a makimajomban, patkányban és az egerben. Az embereknek és a makimajmoknak volt egy közös elődjük 20-25 millió évvel ezelőtt, míg a patkány és az eger 16-23 millió évvel ezelőtt vált szét. Mind a négy fajnak volt egy közös elődje, kb. 80 millió évvel ezelőtt. Az embereknek, mint ahogy tudjuk, különlegesen nagy és komplex agya van, ha összehasonlítjuk a makákóval vagy más nem hominid főemlősökkel. Az emberi agy néhányszor nagyobb, mint a makákóé, még akkor is, ha a testnagysághoz hasonlítjuk, és nemcsak hogy nagyobb, hanem sokkal komplikáltabb, ami a szerkezetét illeti. A kutatók megszámlálták a DNS-frekvenciában található változásokat. Ezt követően az adott gén evolúciós sebességét határoztak meg, még hozzá olyan módon, hogy megszámlálták a DNS-változásokat az eltelt, millió években mérhető evolúciós időben. Ezzel a módszerrel kimutatták, hogy az agyhoz kapcsolódó gének sokkal gyorsabban terjedtek el az embereknel, mint a makákóban, az egerben és a patkányban. Ezen túlmenően az evolúciós sebesség sokkal nagyobb volt az emberekhez vezető vonalban, tehát az utolsó öt-hatmillió év alatt, mint abban a vonalban, amely a makimajomhoz vezetett. Ez a felgyorsult sebesség, az evolúciónak ez a felgyorsított sebessége összhangban van azon szelektív erők jelenlétével az emberi

vonásban, amelyek erőteljesen favorizálták a nagyobb és a komplex agy kialakulását. A szerzők szerint ezért az emberhez vezető vonal egészen különleges szelektív folyamatnak volt alávetve, különösen a nem emberi vonalakkal összehasonlítva. Olyan szelekcióról volt szó, amely nagyobb intelligenciához, nagyobb és jóval komplexebb agyhoz vezetett, és ami sokkal intenzívebb volt az emberi evolúció, mint más emlősök fejlődése során. Hogy tovább vizsgálják az agyhoz köthető gének szerepét a gyors fejlődéshez vezető szelekcióban, Lahn és kollégái az „agyi” géneket két csoportba osztották: az egyik csoportban voltak az embrionális, fetális és csecsemőkori állapotban, tehát a fejlődés során működő gének. A másik csoport olyan géneket tartalmazott, amelyek az úgynevezett normális agyműködéshez szükséges funkciók esetében szükségesek az idegsejtek számára. Ha a felgyorsított szelekció valóban drámai változásokhoz vezetett az agy fejlődésében és nagyságában, akkor a fejlődéssel kapcsolatos génekkel kapcsolatosan el lehetett vágni, hogy azok gyorsabban változzanak az emberi evolúció során, mint az úgynevezett normális agyműködéshez szükséges gének. Valóban, azt találták, hogy a fejlődéssel kapcsolatos gének az elmúlt néhány millió év során sokkal nagyobb arányú változásoknak voltak kitéve, mint a későbbi, normális agy működéséhez szükséges gének. Ugyanezt a taktikát alkalmazva, számos gént sikerült azonosítani, amelyek az emberi agy fejlődésében szerepet játszhattak. El is nevezték őket *humanness* géneknek. Ezek között két különösen fontos gént találtak, az úgynevezett *ASPM* és a *Mikrokephalin* géneket, amelyek aberráns esetben mikrokephaliát okoznak, s amelyek normális esetben a neuronok számát szabályozzák, és így az agy nagyságának speciális szabályozói. A két gén hasonló fejlődési, evolúciós tulajdonságokkal rendelkezik. Először, a két gén egy szignifikánsabb, felgyorsítottabb evolúciót

mutat, még hozzá, ha összehasonlítjuk a főemlősöket az egyéb emlősökkel. Másodsor, a főemlősökön belül ez a gyorsulás abban a vonalban a legkiemelkedőbb, amely az emberekhez vezet, az emberi vonalban. Harmadszor: azt találták, hogy ez a felgyorsított evolúció az emberi vonalban valószínűleg pozitív szelekció következménye. Negyedszer: a gyorsult evolúció ezeknek a géneknek egy speciális régiójában található, ami arra utal, hogy a gént változás által létrehozott pozitív szelekció a gének bizonyos területeit sokkal jobban érintette, mint a gének más területeit. Mindezen adatok arra utalnak, hogy a két gén, az *ASPM* és a *Mikrokephalin* egy nagyon erős pozitív szelekció célgenjei voltak a főemlősfejlődésben, és hogy ez a szelekció az emberhez vezető vonalban a leghatározottabb. Ezek a tanulmányok arra is rámutattak, hogy van 17 gén, amelyek a legnagyobb evolúciós sebességgel rendelkeznek az emberi vonalban, tehát ez a 17 gén valamilyen formában részt vett az agy nagyságának és a magatartásának szabályozásában is. Azt is feltételezik, hogy ezek közül a két gén, az *ASPM* és a *Mikrokephalin* specifikusan vett részt az emberi agy evolúciós megnagyobbodásában.

Egy következő, ugyancsak fontos génmutáció az úgynevezett *MYH16* génnel kapcsolatos. Azt találták egy philadelphiai klinikán, hogy minden emberben, bármely populációból származó emberben az *MYH16* géneknek két DNS-bázisa hiányzik, ha összehasonlítjuk a nem emberi főemlősök hasonló génjeivel. Vagyis egy redukált jellegű génről van szó. A valódi, a főemlősökben található *MYH16* gén, tehát a hosszú, eredeti verzió, ugyanis előfeltétele volt annak, hogy erős rágóizom fejlődjön ki ezekben a főemlősökben. Ez a nagy rágóizom, amely szükséges az egész napos táplálkozásnál, rágásnál (ez a nagyizom a csimpánznál is megtalálható), a koponyán, még hozzá a halántéki csonton található nagy tuberkulumhoz, nagy csontkiemelkedéshez

kapcsolódik. Anatómiai tanulmányok arra utalnak, hogy ez az extra csontmagnagyobodás valamilyen módon gátló kapcsolatban van az agykoponya kiterjedésével és az agykoponya csontjai között található növekedési góccokkal, az úgynevezett *suturákkal*; ezek növekedésgátlásán keresztül tulajdonképpen gátolja az agykoponya fejlődését, az agy fejlődését is. A mutáció során kialakuló (emberi) MYH16 gén egy rövidebb, tehát a két bázissal rövidített gén, jóval kevesebb rágóizomproteint tud legyártatni, ennek következtében jelentősen csökken a rágóizom nagysága is, ami annyit jelent, hogy nem szükséges extra csontkiemelkedés a koponyán (ez a közvetlen emberelődöknél el is tűnik!), tehát végső soron ez felszabadítja a koponyát a további, azon gátló tényezők alól, amelyek a koponya növekedését gátolták eddig. Tehát növekedhet a koponya, így az agyunk is. Kutatók a vizsgálatok alapján azt gondolják, hogy ez a mutáció, amelyet nagyon szellemesen a „gondolat szobájának” neveztek el, kb. 2,4 millió évvel ezelőtt jött létre, éppen az emberi előemberek fejlődésének egy olyan szakaszában, amikor ezzel párhuzamosan felgyorsult az agy fejlődése.

A kutatók emellett egy olyan, agyhoz kapcsolódó szabályozó gént is találtak, amelyet procdynorphinnak (PDYN) neveztek el. Ez a gén az emberi agy fejlődése során különleges szerepet játszott, mivel közvetlenül vett részt a fejlettebb érzékelés, a magatartás és a memória kialakulásának a szabályozásában. Nagyon fontos, hogy ez a gén, amely a procdynorphin proteint indukálja, az emberi populációban semmiféle variációt nem mutat, tehát ugyanúgy néz ki embereknél, sőt a nagymajmokban is. Éppen ezért ha van valami különbség, az nem annyira a génben, mint inkább annak a szabályozásában kell hogy legyen, és valóban úgy találták, hogy a gén expressziójának sokfélesége igazából egy szabályozó transzmissziós mechanizmus következtében alakult ki, amely felgyorsította

a gén produkciójának az emberi agy fejlődése közben tapasztalt változásait.

Egy másik, ugyancsak fontos gén az emberi evolúció szempontjából a FOXP2, amelyet szellemesen a „beszéd génjének” is neveznek. Az a protein, amelyet a FOXP2 termeltet, majdnem tökéletesen azonos az egérben, csimpánzban és az emberben. Ténylegesen a 715 aminosavból, amelyek ezt a proteint létrehozzák, csak két aminosav különbözik a csimpánz és az ember között. A kutatók szerint a FOXP2 génnek ez a fixált, humánspecifikus mutációja kb. 50-100 000 évvel ezelőtt jött létre. Ez a mutáció teszi lehetővé azokat a finom orofaciális mozgásokat, a nyelvhez és a beszédhez kapcsolódó izmok szabályozott mozgásait, amelyek szükségesek ahhoz, hogy motorikusan egyáltalán létrejöjjön a beszéd. Ilyen módon a FOXP2 gén kis mutációja jelentős mértékben hozzájárult a beszéd és a nyelv kifejlődéséhez. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy más vélemények szerint a mutáns FOXP2 ennél többre is képes, hiszen jóval komplexebb fejlődési folyamatokban is szabályozóként lép föl, mint például a tudati folyamatok kialakulásában. Ami biztosra vehető, az a FOXP2 jelenléte a nyelv – beszéd evolúciójában, kialakulásában. Világos azonban, hogy ma sem könnyű pontosan meghatározni azokat az összes folyamatokat, amelyek révén a nyelv kifejlődött. Ahhoz, hogy a nyelv – beszéd kialakulásának pontos mechanizmusát tisztázzuk, szükséges lenne egy nagyon szoros kollaboráció a nyelvészek és a biológusok között, akik sajnos mostanáig erre nem mindenben voltak hajlandók.

A beszéd kialakulása természetesen nemcsak a beszédizmok megfelelő differenciálódásától, megjelenésétől függ. Az aszimmetrikus agy, egyáltalán a kéz és láb használati aszimmetriák, a domináns jobbkezesesség kialakulása (évmilliók során) az oldaliságot meghatározó génullélek olyan mutációjából alakulhatott ki, amelynek következtében a „jobbra toló” gén vált dominánssá. Ez jelenleg

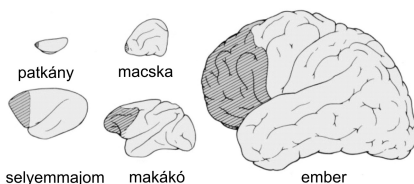
még a nagyon valószínű, szimpatikus hipotézisek körébe tartozik. Újabb (2005) kutatások azonban felderítették, hogy van egy gén az emberi genomban (LMO4), amely ugyancsak szükséges az emberi agykéreg kifejlődéséhez, s amely általában egyformán expresszálódik a leendő két féltekében (fetális agyokról volt szó a vizsgálatok során), kivéve a beszédkérget a bal oldalon, ahol jelentősen csökkent volt az LMO4 gén expressziója! További vizsgálatok szükségesek annak kiderítésére, hogy a csökkent génexpresszió hogyan függhet össze a beszéd kérgi központjának a kialakulásával.

Legújabbán, és talán a legújabb szó alatt az értem, hogy a *Nature* 2006-os, augusztusi számában egy olyan új gént írtak le, amely – hasonlóképpen az előzőekhez – nagyon felgyorsult evolúciós változáson ment át az emberelődökben és az emberekben, s amely különösen aktív az agyfejlődés kritikus szakaszában. Ezt a gént HAR1-nek (Human Accelerated Region) nevezték el. Rendkívül gondos számítógépes elemzés során, amelyben az ún. bioinformatika segítségével összehasonlították a csimpánzok és emberek genomjait, kiderítették, hogy kb. 48 olyan terület található a humán emberi genomban, a mostani *Homo sapiens* genomjában, amelyek különösen gyorsabban fejlődtek, mint a csimpánz vagy más állatok ugyanazon 48 régiója. Az egyik régió ezek közül az úgynevezett HAR1, amely tulajdonképpen két egymást fedő gén részlete. E régió egyik génje, amelyet HAR1F-nek neveztek el, különösképpen aktív az úgynevezett Cajal–Retzius-idegsejtekben az agyfejlődés korai szakaszában, amely sejtek nagyon fontos szerepet játszanak az emberi kéreg, a neokortex réteges szerkezetének a kialakulásában. Ugyanis a Cajal–Retzius-neuronok egy olyan fehérjét, az úgynevezett reelin fehérjét termelnek, amely ezeknek a neuronoknak és kapcsolataiknak a milyenségét szabályozza, és ilyen módon járulnak hozzá a réteges

szerkezet kialakulásához. Tehát nagyon fontos, hogy a reelin gén és fehérje terméke nélkül tulajdonképpen nem fejlődik ki normálisan az az emberi kéreg, amely igen nagy részét teszi ki az emberi agynak. Az is kiderült, hogy ez a HAR1F gén nagyon aktív a fejlődő agyban, méghozzá a 7. és 19. embrionális hetek alatt és pontosan azon a területen, amelyből a nagyagykéreg fejlődik ki. Különösképpen fontos az, hogy ez a gén együttműködik a reelintermelő génnel, és így egy időben aktív mindkét fehérjetermelés ezekben a sejtekben. A Cajal–Retzius-sejtek pontosan a fetális fejlődés 7–19. hetei között vannak jelen. E sejtek felelősek a fejlődő kéreg rétegeinek kialakításában részt vevő idegsejtek megfelelő kérgi rétegbe történő migrációjáért. Miután a hatrétgű neokortex alapstruktúráját kialakították, a Cajal–Retzius-sejtek eltűnnek, felszívódnak. A HAR1F gén szerepe ebben a periódusban (7-19. fetális héten) a reelintermő gén szabályozása. E gének átmeneti időre szóló együttes aktivitása azért is fontos az emberi agy nagyságának a kialakításában, mert az emberi nagyagykéreg éppenséggel e gének működésének következtében háromszor olyan nagy, mint elődeinkében volt. Az elemzések során kimutatták azt is, hogy a HAR1 lényegében ugyanaz minden emlősből, kivéve az embereket. Csak két különbséget találtak a csirke és a csimpánz genomjai között a HAR1 118 bázisában (a bázis a DNS-nek az a szubegysége, amely genetikus kódot fejez ki). Ez a hasonlóság azt jelenti, hogy ez a DNS-szekvencia tulajdonképpen változatlan maradt százmillió éveken keresztül az evolúció során, ami egyben azt is jelzi, hogy egy biológiailag rendkívül fontos funkciót lát el. Abban az időben azonban, amikor az emberi vonal szétvált a csimpánzzal közös elődtől, kb. öt-hétmillió évvel ezelőtt, a HAR1 elkezdett változni, sokkal gyorsabban, mint azelőtt. Egyáltalán, míg azelőtt nem volt lényegi változás, most rendkívüli módon

változott: 18 különbséget találtak a csimpánz és a humán HAR1 DNS-e között, ami fantasztikusan gyors és nagy változás, különösen figyelembe véve azt, hogy néhány millió év alatt játszódott le. Különösen fontos e tekintetben az, hogy a neokortexnek az első része a prefrontális, vagyis előhomloki lebeny, cortex, rendkívüli módon, hatalmasra fejlődött a hominid evolúcióban, az ember fejlődése során (4. ábra).

Még hozzá olyan módon, hogy a prefrontális kéreg megnagyobbodása a *Homo sapiensben* kulminál. Ami nyilvánvalóan arra utal, hogy rendkívül gyors, erős szelekciós nyomás játszódott le, amely elősegítette a prefrontális kéreg megnagyobbodását. A prefrontális kéregtet Changaux a civilizáció szervének nevezte el, hiszen az előhomloki lebeny az, ami minden érzékszervtől állandóan információkat kap, és ezeket az információkat összehozza, kombinálja, méghozzá (általában) hasznos következtetésekre is jut. A prefrontális kéreg állandóan tartalmaz aktív reprezentációt, méghozzá a munkamemória aktív reprezentációját; a célokra és a célokkal kapcsolatos kontextusoknak a reprezentációját is az előhomloki lebenyben található. Az agy intellektuális és emocionális aktivitása is itt kapcsolódik egymáshoz. Az elmúlt hárommillió év, az emberi fejlődés hárommillió éve során a prefrontális kéreg nagysága hatszorosára nőtt, míg az agy és a neokortex nagy része tulajdonképpen csak háromszorosára. Ez is jelzi a prefrontális kéreg különleges és kiemelkedő jelentőségét az emberré válásban. Nagyon sokan úgy gondolják, hogy a neokortexnek ez az expanziója általában és a prefrontális cortexnek ez a különlegesen nagy fejlődése csakis mutációk révén vált lehetségessé, méghozzá egy korlátozott számú génnek a mutációja révén, a fejlődés korai szakaszában. Ezek a mutációk, valószínűleg HAR1 típusú géneknek a mutációja, tulajdonképpen a kérgi areáknak

4. ábra • A prefrontális kéreg (sátozott kéregterület) nagysága emlősökben. Legnagyobb relatíve és abszolúte is az emberben fejlődik.

a duplikációját hozták létre, éppúgy, mint ahogy megfigyelhető hasonló folyamat más gének esetében is a genomban. És mint más gének esetében, a duplikáció lehetséges előnye itt az lenne, hogy egy adott kérgi régió, példának okáért a prefrontális kéreg sokkal gyorsabban fejlődik, és nagyobbra tud fejlődni, mint a duplikátum másik része, amely a továbbiakban is azt a funkciót látja el, amire alapvetően szánták. A genetikai vizsgálatok alapján más, különösen érdekes következtetésre is jutottak, nevezetesen: hogy az erős szelekció, amely lehetővé teszi a „jobb”, mennyiségileg és minőségileg jobb agyakat, még ma is várható az emberi agyak további fejlődése, legalábbis kvalitatív fejlődése, genetikai háttérrel.

Hogy az emberi vonal fejlődésében miért volt ilyen fantasztikusan felerősített az a szelekció, ami „jobb” és nagyobb agyakat hozott létre, míg más fajoknál ez nem következett be, továbbra is nyitott kérdés. Más szóval, hogy az emberi agynak ez a fejlődése miért volt és még ma is folytatódóan miért egy „speciális” esemény, ma még nem lehet pontosan megmondani. A válasz erre a nagyon fontos kérdésre nemcsak a biológiai tudományoktól, hanem valószínűleg a társadalomtudományoktól is várható.

Konklúzióként azt lehet elmondani, hogy ez a speciális jelenség, az emberi agynak ez a nagyon gyors, rendkívüli fejlődése, amely Ecclesszel szólva létrehozta az Univerzum leg-

komplexebb és legszebb szerkezetét, vagyis az emberi agyat, a jelenlegi hatmilliárd *Homo sapiens* agyát, egy olyan bonyolult folyamat lévén jöhetett létre, amelyben szerepelnek a szociális társadalmi háttér, a kulturális magatartásformák és a felgyorsult agyspecifikus génmutációk.

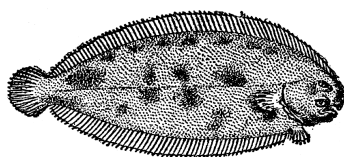
A végső kérdésre, tudniillik, hogy mi hozta létre az emberi agy s így az ember felgyorsult

evolúcióját, valamint ennek következtében az állat rokonainktól történt markáns elkülönülését – egyelőre csak hipotézisekkel lehetne válaszolni.

Kulcsszavak: *emberelődők, főemlősök, agy, agyfejlődés, agyfejlődés génjei, beszédgén, gyorsuló evolúció, előhomloki lebeny, kéregfejlődés*

IRODALOM

- Dorus, Stephen – Vallender, E. J. – Evans, P. D. – Anderson, J. R. – Gilbert S. L. – Mahowald, M. – Wyckoff, G. J. – Malcom, C. M. – Lahn, B. T. (2004): Accelerated Evolution of Nervous System Genes in the Origin of Homo Sapiens. *Cell*. 119,1027–1040.
- Enard, Wolfgang et al. (2002): Molecular Evolution of FOXP2, a Gene Involved in Speech and Language. *Nature*. 418, 869–872.
- Evans, Patrick D. et al. (2004): Adaptive Evolution of ASPM, a Major Determinant of Cerebral Cortical Size in Humans. *Human Molecular Genetics*. 13, 489–494.
- Evans, Patrick D. – Gilbert, S. J. – Mekel-Bobrov, N. – Vallender, E. J. – Anderson, S. L. – Vaez-Azizi, L. M. – Tishkoff, S. A. – Hudson, R. R. – Lahn, E. T. (2005): Microcephalin, a Gene Regulating Brain Size, Continues to Evolve Adaptively in Humans. *Science*. 309, 1717–1720.
- Hofman, Michael A. (1989): On the Evolution and Geometry of the Brain in Mammals. *Progress in Neurobiology*. 32,137–158.
- Hofman, Michael A. (2000): Brain Evolution in Hominids: Are We at the End of the Road? In: Falk, Dean – Gibson, Kathleen R. (eds.): *Evolutionary Anatomy of the Primate Cerebral Cortex*. Cambridge Univ. Press, in press.
- Milton, Katherine (1993): Diet and Primate Evolution. *Scientific American*. August, 70–77.
- Stedman, Hansell H. (2004): Myosin Gene Mutation Correlates with Anatomical Changes in Human Lineage. *Nature*. 428, 415–418.
- Zhang, Jianzhi (2003): Evolution of the Human ASPM Gene, a Major Determinant of Brain Size. *Genetics*. 165, 2063–2070.

A TÖRÖKORSZÁGI BUJDOSÓK SÍRHELYEI ÉS A MAGYAR TUDÓSTÁRSADALOM

Seres István

PhD – istvan.seres@gmail.com

A magyar közvéleményt már Mikes Kelemen leveleinek 1786 körül történt hazahozatala és 1794-es első közzététele óta élénken foglalkoztatta a törökországi kuruc emigráció története. A 19. század második felétől kezdve pedig számos kitűnő magyar tudós látogatott el Törökországba, hogy felkeressék a magyarok sírjait őrző temetőket, és feltárják az emigrációkra vonatkozó korabeli forrásokat. Leginkább is három város számított a magyarok érdeklődésére:

Isztambul, ahol a lazaristák galatai Saint Benoît-temploma őrizte Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenc hamvait, valamint a feriköyi protestáns temető, ahol a fejedelem egyes bujdosótársai nyugodtak;

Rodostó (Tekirdag), a helyi görög templomban Bercsényi Miklós, Esterházy Antal és Sibrik Miklós udvarmester síremlékeivel, valamint a helyi görög, örmény és római katolikus temetők magyar, illetve magyar vonatkozású sírjai; és nem utolsósorban

Izmit (ma: Kocaeli), Thököly Imre fejedelem síremlékével és az ottani magyar kolónia feltételezett temetőjével.

II. Rákóczi Ferenc és társai hamvainak hazahozatala már a reformkorban szóba került, az itthoni újratemetés gondolata azonban a politikai helyzet enyhülését követően az 1860-as évektől vetődött fel egyre gyakrabban. A sírok feltárásának és a hamvak hazahozatalának legfőbb szorgalmazója Thaly Kálmán történetíró, függetlenségi párti politikus volt, aki 1862-től különböző napi-

lapok, majd a Magyar Történelmi Társulat 1867-től megjelenő folyóirata, a *Századok* hasábjain cikkek sorozatát jelentette meg a bujdosók nyugvóhelyeiről és síremlékeiről, 1873-ban pedig már több írásban is szorgalmazta a hamvak hazahozatalát. Thaly alapvető érdeme, hogy kitartó kutatással összegyűjtötte a bujdosókra vonatkozó első hazai híradásokat, személyesen vagy levélben felkereste a fent említett városokban korábban megfordult magyar látogatókat, és kapcsolatot létesített az 1849 utáni törökországi magyar emigráció tagjaival is. Végül pedig, kitartó kutatómunkája alapján elsősorban neki köszönhető, hogy a bujdosók hamvainak a Képviselőházban három évtizeden át szorgalmazott feltárása és hazahozatala megvalósulhatott. Az alábbiakban elsősorban Thaly kutatásai alapján kívánjuk összefoglalni a bujdosók sírjainak felkutatását, a kezdeti lépésektől egészen a hamvak feltárásáig.

A kezdeti lépések

A rodostói bujdosók nyughelyeiről a hazai sajtóban megjelent első hiteles leírás egy ismeretlen nevű kassai magyar „orvos-doctor” Isztambulban, 1794. június 12-én kelt levele számolt be. A levélíró még 1792-ben szakadt keletre, és Lengyelország ukrainai részét, Moldvát, Havasalföldet, majd Bulgáriát beutazva 1794. május közepén érkezett Rodostóba, ahol a magyar bujdosók egykori utcájában szállt meg, és egy 116 esztendő

(!), Horváth István nevű magyar vendége volt. A levél többek között beszámol arról, hogy a helyi görög templomban három magyar – Bercsényi Miklós, Esterházy Antal és Sibrik Miklós – sírhelye található, „Rákóczy pedig Constantinápolyban, Szent-Péter (!) templomában fekszik”. A latin feliratú rodostói síremlékek közül Bercsényiét le is másolta az orvos, és a leveléhez mellékelve elküldte egy kassai barátjának. A levelet a címzett még július 30-án tovább küldte Bécsbe, ahol hamarosan nyomtatásban is napvilágot látott a *Magyar Mercurius* című magyar újság augusztus 8-i, 63. számában.

Magyar utazók a későbbiekben is eljutottak a bujdosók sírhelyeire, mint például a fiatal Széchenyi István gróf, a nagyközönség azonban csak elvéve értesülhetett ezekről a látogatásokról. Jelentősen megváltozott a helyzet 1849 után, amikor is az Oszmán Birodalom területére menekült magyar emigránsok közül többen is fontosnak tartották, hogy elzarándokoljanak Rodostóba és Izmitbe, például a tudós isztambuli antikvárius és könyvgyűjtő Szilágyi Dániel, közülük azonban senki sem tette közzé tapasztalatait. Ennek ellenére az elkövetkező 10-12 év során egyre-másra érkeztek hírek Magyarországra a bujdosók sírhelyeiről. Ezeket leginkább az isztambuli magyar kolónia tagjai közvetítették, 1861-ben pedig egy Donáth Mátyás nevű 48-49-es emigráns számolt be részletesen Thaly Kálmánnak Thököly fejedelem izmiti sírjáról. Csakhamar sor került az első tudományos kutatóútra is, ám erről a vállalkozásról is csak elszórt híradások, főleg levélrészletek és későbbi visszaemlékezések tudósítanak.

Még 1861-ben körvonalazódni kezdett Magyarországon egy törökországi kutatótér terve, amely a Magyar Tudományos Akadémia három tagját, id. Kubinyi Ferenc országgyűlési képviselőt, Henszlmann Imre régész-műépítést és Ipolyi Arnold történészt, törökszentmiklósi plébánosot foglalta magába. A háromfős társaság legfőbb célja a Buda

török kézre kerülését (1541) követően Isztambulba került „Corvinák”, azaz Mátyás király híres könyvtárának felkutatása volt, de mind Magyarországon, mind pedig a Törökországban élő magyarok között elterjedt a hír, hogy valójában II. Rákóczi Ferenc illetve Thököly Imre bujdosásának helyszíneit, valamint a bujdosók Isztambulban, Izmitben és Rodostóban található sírjait kívánják felkutatni. A tudóstársaság az akkor már kisebb megszakításokkal ötödik éve Isztambulban tartózkodó Vámbéry Ármin, a későbbi neves turkológus és utazó támogatását kívánta megnyerni. Bár Vámbéry meglehetősen szkeptikus volt a tervezett kutatás sikerét illetően, mégis örömmel vállalta, hogy segíti a három akadémikus munkáját. Ennek megfelelően még a Magyarországról történt elindulásuk előtt lépéseket tett a Magas Portán, hogy Isztambulban és a rodostói örmény „patriarkai okmánytárban” kutatásokat végezhesse, illetve felkereshesse az izmiti örmény temetőt is. Vámbéry Ármin azonban ekkor már a számára világhírnevet szerző közép-ázsiai útjának megszervezése foglalkoztatta, mivel tervei szerint még áprilisban, a nyári forróság beköszönte előtt szeretett volna elindulni. A magyar akadémikusok kérésére egy ideig hajlandó volt elhalasztani az indulást, mivel azonban Kubinyiek utazása is egyre jobban eltolódott, Vámbéry 1862. május 15-én elhagyta a török fővárost, s ezzel kezdetét vette a kalandos perzsi, illetve közép-ázsiai utazás. Nem sokkal távozását követően a magyarok is megérkeztek Isztambulba, ahol sikerült is rátalálniuk Mátyás király elhurcolt Corvináinak egyik-másikára, sőt, Rodostóba is eljutottak. Ipolyi Arnold egyik évvel később írott visszaemlékezéséből egyértelműen kiderül, hogy igaza volt Vámbérynek, amikor a Thököly- és Rákóczi-emlékek kutatását (is) sejtette Kubinyiek utazása mögött. Erről a tervükről azonban nem igazán mertek hivatalos körökben nyilatkozni, s éppen ezért nagy volt a meglepő-

désük, amikor maga az osztrák nagykövet, Anton Prokesch von Osten báró vetette fel a kérdést, még rögtön az első, Isztambulban töltött napok egyikén, hogy mikor akarnak Rodostóba látogatni. A hírük ugyanis jócskán megelőzte őket, s miként otthon, az isztambuli magyar emigránsok körében is az terjedt el, hogy a háromtagú társaság valójában Thököly és Rákóczi síremlékeit jön meglátogatni. A nagykövet biztatta is őket az utazásra, és ekkor derült ki, hogy Prokesch von Osten, aki maga is tudós ember volt, korábban több ízben járt Rodostóban – először még az 1820-as években –, és látogatásai során feljegyzéseket is készített naplójában. Az idős diplomata elő is kereste a megfelelő kötetet, s kiderült, hogy legalább húsz-harminc latin nyelvű magyar vonatkozású sírfeliratot is gondosan lemásolt.

A tudósok három isztambuli magyar, dr. Vélics, Czako Imre gyógyszerész, valamint az utóbbi neje kíséretében látogattak el Rodostóba. A nagykövet sajátkezű ajánlólevelével a kezükben felkeresték a helyi osztrák–magyar konzult is, aki azzal lepte meg őket, hogy az édesanyja egy Katinkay nevű magyar menekült leánya volt. Ugyancsak magyar vér csörgedezett házigazdájuk, dr. Stefanelli feleségének ereiben, aki Grimani leánynaként a Kőszeghegyektől származtatta magát. Alig egynapos ott-tartózkodásuk alatt Ipolyi misét szolgáltatót Rákóczi egykori kápolnájában, s felkeresték a fejedelem által a rodostói római katolikus eklézsiára hagyott egyik házat, a „madzar-cseszmé”-t (Rákóczi csorgókútját), valamint megtekintették a Bercsényi, Esterházy és Sibrik síremlékeit őrző görög templomot. Ipolyi emellett jegyzeteket készített a római katolikus anyakönyvekből, Henszlmann pedig lerajzolta a lakóházat, annak tornácfestményeivel, a csorgókutat és felirataikkal együtt a három síremléket. Egy későbbi visszaemlékezésében Ipolyi említést tett arról is, hogy Mikes könyvével a kezében bejárta a tengerpartot, sőt, a *Törökországi*

levele alapján még Mikes egykori lakóhelyét is felismerni vélte. A rodostói látogatásukról pedig csak az isztambuli kutatásaikról írott korabeli jelentésük emlékezik meg néhány szóban. A tervezett izmiti zarándoklat viszont elmaradt, s bár a Henszlmann Imre által készített rajzok közül kettő is Thököly izmiti síremlékét ábrázolja, ezeket korábbi rajzok alapján készítette, amelyekhez minden bizonnyal valamelyik Isztambulban élő magyartól jutott hozzá.

Isztambuli tartózkodásuk során Kubinyiék felkeresték a galatai Saint Benoît-templomot – Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenc nyugvóhelyét –, valamint Rákóczi orvosának, Lang Ambrusnak a feriköyi temetőben található síremlékét. Keleti útjuk során egyébként Henszlmann összesen 27 rajzot készített, melyek közül húsz volt magyar vonatkozású.

Mint korábban utaltunk rá, Kubinyiék rodostói látogatásáról egyetlen részletes ismertetés sem készült. Igaz, hazatérésüket követően mindhárman sokat meséltek tapasztalataikról, többek között Thaly Kálmánnak is, Kubinyi azonban fenntartotta magának a jogot az expedíció történetének megírására, s e célra Ipolyi csekély jegyzeteit és Henszlmann rajzait is elkérte. A tervezett tanulmány azonban sosem készült el, s bár a jegyzetek és a rajzok utólag vásárlás útján Ipolyihoz kerültek, azok a mai napig nem kerültek elő. Kubinyi csupán a három rodostói síremlék rajzát engedte át közlésre Thaly Kálmánnak. Az expedíció történetéről is csak két rövid, későbbi visszaemlékezés tudósít. Ipolyi 1878-ban hivatkozott rá a Prokesch von Osten nagykövetről írott megemlékezésében, Thaly pedig 1888 őszén, Törökországból történt hazatérése után kereste fel az akkor már nagybeteg Henszlmann-t, aki alig egy héttel halála előtt részletesen beszámolt neki a 26 évvel korábban történekről.

Az elkövetkező két évtized során csak néhány, nem hivatalos látogatásról van tudomásunk. 1877-ben egy Kutschera Hugó

nevű magyar, Thaly szerint az isztambuli osztrák-magyar követség vagy konzulátus egyik fiatalabb alkalmazottja rándult át másodmagával Rodostóba, ahol látogatást tett a római katolikus kápolnában, valamint a magyar síremlékeket őrző görög templomban és a helyi temetőben. Élményeit a *Pester Lloyd* 1878. július 16-i és 18-i számaiban tette közzé német nyelven, s ugyanott a három sírfeliratot is közölte. Hasonló volt a helyzet Thököly Imre izmiti síremlékével is, amin először báró Vecsera nagykövetségi tanácsos végeztetett javításokat, és díszes vasráccsal kerítette körbe. Később, 1870 körül pedig egy Izmitbe szakadt hódmezővásárhelyi 1849-es veterán, Nogell István restauráltatta. Ezekről azonban a hazai közvélemény nemigen szerzett tudomást, és Thaly Kálmán is csak baráti értesülések során jutott az információk birtokába.

Kubinyiék utazását követően közel húsz évett kellett vámi, hogy a magyar tudóstársadalom és általában a magyar közvélemény újra konkrét értesüléseket szerezhesen a bujdosók nyugovóhelyeiről. 1881 nyarán a fiatal, de már addig is jelentős érdemeket szerzett történész, Thallóczy Lajos (1856-1916) elhatározta, hogy Törökországba utazik, és többek között felkeresi a bujdosók emlékeit is. Atyai jó barátja, Thaly Kálmán, aki már két évtizede szorgalmazta a bujdosók kutatását, a következőképpen reagált fiatal kollégája tervére:

„Mi szép dolog, hogy te Isztambulba, Nicomediába s Rodostóba mész! Mikor támadt ez okos és mégis bolond geryed? Okos, per absolutum, és bolond, azért, hogy nekem idejében nem tudtál róla szólni, – mert igen nagy kedvem volt volna ez utat veled együtt megtenni...”

Levele utóiratában Thaly arra ösztönözte a fiatal kutatót, hogy Rodostóban feltétlenül emlékezzen meg róla, és tapasztalatairól készítsen alapos jegyzeteket. Thallóczy Rodostóba és Izmitbe tett látogatásáról csupán néhány

magánlevele tudósít. 1881. szeptember 12-én a Héttorony Őrszobájából írta meg Takáts Sándornak, hogy volt „Kis-Ázsiában Thököly sírjánál”, és Rodostóba készül, Hampel Józsefnek pedig ugyanakkor a következő szavakkal köszönte meg otthoni segítségét: „hálámat az Album ügyében kifejtett fáradozásodat illetőleg lerovom egy Miatyánkkal Rákóczi és Thököly sírjánál”. Thallóczy látogatása mindössze tiszteletteljes zárandoklat volt a két emlékhelyen, ennek ellenére nem feledkezett el öreg barátjáról sem, akit hazatérése után két, a bujdosóktól maradt ereklyével is megajándékozott.

1888 őszén viszont már maga Thaly Kálmán, II. Rákóczi Ferenc fejedelem életének szenvedélyes kutatója látogatott Törökországba, abból a célból, hogy tudományos kutatásokat végezzen az isztambuli és rodostói Rákóczi-emlékek körében.

Thaly Kálmán törökországi kutatásai

Törökországba érkezését követően Thaly először Izmit városát kereste fel, ahol Rákóczi fejedelem édesanyja, Zrínyi Ilona és mostohaapja, Thököly Imre fejedelem töltötték életük utolsó éveit. Az alig egynapos kirándulásra október 5-e reggelén került sor. Mivel Thaly nem tudott törököül, a Vámbéry-tanítvány Kúnos Ignác turkológust vitte magával, aki már három éve élt török földön. Útmutatóul Thököly titkára, Komáromi János törökországi naplóját vitték magukkal, s emelt Thaly rendelkezésére állt egy 1848-49-es magyar veterán, Donáth Mátyás 1861-ben hozzá intézett levele is Thököly sírjáról, valamint az egykori izmiti magyar kolónia feltételezett lakóhelyéről. E levél a következő adatokat tartalmazta a fejedelem síremlékéről:

„Izmithen az ömények mintegy kilencz év előtt egy új ömény templomot építettvén, a temetőben talált sírköveket mind a templom falaiba felhasználták. Akkor gyaníthatólag Thököly sírkövét is kiemelék helyéből: mert az most helytelenül fekvőleg, nagy fák sora

alatt van, mindjárt az út mellett, egészen a földbe beereszkedve.”

A veterán szabadságharcos levele ugyanakkor nem csupán Thököly síremlékének hollétéről tudósított. Részletesen beszámolt arról is, hogy merre lehetett a fejedelem és Zrínyi Ilona kíséretének lakóhelye, mivel Donáth a következőképpen folytatta levelét:

„Továbbá Thököly hívei *Kazuklu-Eszkele* fölött voltak letelepedve egy faluban, melynek csak temetője tudatik, hogy hol volt, – most is *puszta magyar falunak* hívják a törökök e helyet. Egy *Madzsar-oglu* (magyar-fi) nevű öreg ember még él Serajliban az unokák közül. Múlt nyáron, hogy a nogaji tatárok átköltözének török földre, oda is levetődtek s a temető-helyet áskálni kezdték, de mivel kereszteltekre találtak, – abban hagyták. Továbbá onnan harmadfél óra járásnyira, *Baktsadzsik* nevű örmény faluban a cseszmébe vannak beépítve innen kövek, de felirataikkal befelé; vannak még emberek, kik jól tudják, hogy ezek a *puszta magyar falu* temetőjéből vitettek oda.”

A tengerfeletti hegyoldalon fekvő örmény temető előtt egy „őszbe csavarodott nagyszakállú, derék, tisztas örmény pap” várta Thalyékát a „fehér hajú vén sírkertőrrrel”, néhány más öregember társaságában. A pap és a vén sírásó elmondták, hogy mintegy 60 évvel azelőtt, a régi örmény temető felszámolása után szállították át a fejedelem hamvait (és síremlékét) az új helyére. Mivel egyházi irataik szerint a magyarok a fejedelem nyughelyét örök időkre vásárolták meg, az egyházi tanács kötelességének érezte, hogy Thököly hamvai is új helyre kerüljenek.

A sírkert délkeleti részén két óriási, több száz éves platánfa állt. Ezek egyikének lombosátra alatt pillantották meg Kúnosék a kuruc király síremlékét, az angolok temetőjében. 1888-ra ugyanis angolok kezdtek temetkezni a néhai magyar fejedelem síremléke köré, s a legutóbbi éppen Thököly szomszédságában, egy 1878-ban elhunyt fiatal angol tengerész

sírja volt. Kúnos tolmácsolásában Thaly rögtön rákérdezett, hogy „ki gondolja így a madzsar kiráj nyugvóhelyét?” Mire a két helybéli illetékes a következő választ adta: „Az angolok, uram, az angolok, – a kik ide temetkeznek melléje!” A síremlék ugyanis a magyar látogatók meglepetésére ép és jól gondozott volt. A díszes vaskerítést alig néhány évvel korábban festhették újra, mivel a szín még élénk volt rajta.

A síremléktől öt-hat lépésnyire Thalyék Thököly egykori csurgókútjának márványkő gyűrűjét is megtalálták, a hozzá tartozó két, négyyszögletűre faragott koronakövel együtt. Thököly hamvai azonban nem a síremlék alatt, és nem is a csörgő közelében fektüdtek, hanem a másik platánfa közelében. Eredetileg ugyan a síremlék is ott állt, de az agg temetőőr szerint később az angolok átvitették, hogy a saját temetőjüket díszítse.

Thaly törökországi útjának legfőbb célja ugyanakkor a Rákóczi-emigráció rodostói helyszínének feltérképezése volt. A kétnapos utazásra rögtön az izmiti kirándulást követő napon, október 6-án délután sor került. Thaly tolmácsa ismét Kúnos Ignác volt, útítársakul viszont még hozzá csatlakozott Bárczay Oszkár királyi tanácsos, egykori honvédtiszt, valamint dr. Kincses Imre isztambuli magyar orvos. Ez utóbbi volt egyébként Thaly ismerősei közül az egyetlen, aki török katonaoorvosként ezredével korábban megfordult Rodostóban, ahol még 1888-ban is voltak ismerősei. A kutatócsoport másnap kora reggel érte el a várost, ahol előbb egy fogadóban foglaltak szobát, és érkezésükről értesítették a magyar származású Pierre Aslan osztrák-magyar és német birodalmi konzult. A délelőttöt a bujdosók egykori lakóházai, Rákóczi kápolnája, valamint a Bercsényiek sírjait rejtő görög templom megtekintésére fordították. A kápolnában Francisco Randozo plébános szívességéből megtekintették a régi anyakönyveket, ezek tüzetes átvizsgálását viszont terjedelmük miatt délutánra ha-

lasztották. A görög templomban megtalálták gróf Bercsényi Miklós, gróf Esterházy Antal és Sibrik Miklós udvarmester síremlékeit, de a 95 éves sekrestyés elmondása alapján, mely szerint mintegy hatvan esztendővel korábban a templomban nagyarányú helyreállításokat végeztek, Thaly arra a következtetésre jutott, hogy a sírköveket utólag más helyre tették. Gyanúját igazolandó, a konzulhoz fordult, hogy Bercsényi sírját felnyitathassák. (A szükséges engedélyeket ekkor ugyan nem sikerült megszerezni a helyi görög egyháztól, a legidősebb rodostói lakos, egy 95 esztendőös görög azonban másnap határozottan állította, hogy a templom restaurációjakor a sírköveket nem mozdították el helyükről.) Ebéd után ismét visszatértek a parókiára, ahol a halálozási anyakönyveket 1800-ig maga Thaly jegyzetelte ki, az 1848-ig tartó adatokat pedig Bárczaynak és Kúnosnak mondta tollba. Az esketési anyakönyveket Kúnos, a születésieket pedig Bárczay másolta le, részben Thaly diiktálásával. Az estig tartó kivonatolást követően a társaság megtekintette Rákóczi egykori csorgókútját is.

Másnap reggel helyi görög és örmény földművesek érkeztek látogatóba, akik azzal a meghökkentő ajánlattal hozakodtak elő, hogy Thaly, a magyar küldöttség vezetőjeként adja el, vagy ha arra nem hajlandó, adja bérbe nekik a bujdosók parlagon heverő egykori szántóföldjeit és réteit. Azokat ugyanis a török hatóságok senkinek sem engedik hasznosítani, mondván, hogy „*azok a magyarok földjei*”. A helyi földművesek kérelme alapján jutott Thaly arra a következtetésre, hogy III. Ahmet szultán az 1720-ban Rodostóba telepített bujdosóknak „nemcsak »egy egész utczá« vett meg, ... hanem a Rodostóhoz tartozó *vakuf* (állami) *birtokok* egy részét is”, s mi több, erről ünnepélyes fermánt is kiállított, amely még 1888-ban is megvolt a helyi városházán. A tévhit hosszú évekig tartotta magát, és csak a későbbiekben idelátogató magyar kutatók – Thallóczy, Szádeczky-Kardoss

stb. – kitartó nyomozásának köszönhetően sikerült megcáfolni. A rodostói városházán ugyanis semmilyen erre vonatkozó fermán nem került elő, ami nem is véletlen, mivel III. Ahmet csupán meghatározatlan időre vette bérbe az örmény városrészben a bujdosók számára kijelölt 24 házat.

Thalyék a bujdosókolónia temetkezési helyeit sem tudták már fellelteni. A magyarokat eleinte a helyi görög és örmény temetőkből helyezték nyugalomra, az 1700-as évek közepétől azonban egyre sűrűbben temetkeztek Rákóczi egykori kertjébe, amit eleinte a magyarok kertjebeli temetőnek, majd magyar temetőnek s legvégül katolikus temetőnek neveztek az anyakönyvek bejegyzései. Thalyék ottjártakor azonban a régi temetkezési helyeket már felszámolták, a sírköveket pedig a templomudvarokban fektették le, igaz, feliratukkal felfelé, de azok az eltelt évtizedek alatt teljesen lekoptak. Az 1830 táján felszámolt temetőkből talált maradványokat egy közös sírverembe hantolták el.

Ugyancsak október 8-án Thaly, Kúnos tolmácsolása mellett, elbeszélgetett a görög vendéglős 95 éves apjával, aki a legöregebb rodostói lakosként még számos érdekes történetet tudott mesélni a rodostói magyarok életéről. Itt feltétlenül meg kell említenünk azt a tényt, hogy az utolsó magyar nevű rodostói lakos, a 94 éves Kőszeghy Cecilia, alig két héttel Thalyék érkezése előtt hunyt el.

Végezetül Thaly isztambuli tevékenységéről kell beszámolnunk. Rövid törökországi tartózkodása alatt a történetírónak többször is alkalma volt felkeresni a lazarista misszió Galata negyedben található Saint Benoît-templomát. Jó kapcsolatot alakított ki François Lobry tartományfőnökkel, és sikerült tisztáznia, hogy II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina hamvai valóban a templomban találhatóak. Kitartó nyomozással sikerült feltárnia II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona sírboltjának és koporsóinak 1839. június 23-án történt fel-

bontásának a történetét, ami azért is fontos, mivel az akkor jelen volt és 1888-ban még élő francia papok, illetve az egyházi feljegyzések tanúsága szerint valóban megtalálták a fejedelem hamvait, ám a későbbiekben már nem nyitották fel a sírt. Thaly felkereste a feriköyi sírkertet is, ahol megtekintette a Campo Grande-i ótetetőből 1859-1860 táján átszállított két Rákóczi korabeli sírt, illetve a síremléket is megvizsgálta. Ezek egyike Lang Ambrusnak, a fejedelem udvari orvosának sírköve volt, a másikat pedig, a rajta levő francia jellegű címerek alapján Rákóczi egyik francia kísérőjének tulajdonította Thaly.

Az isztambuli kutatás során Thalynak egy magát hosszú évtizedek óta tartó téveszmét sikerült megcáfolni, mely az 1848-1849-es emigráció tagjai által terjedt el a törökországi magyarok között, illetve odahaza. Sokan ugyanis az utóbbi sírt tartották II. Rákóczi Ferenc nyugóhelyének.

Thaly hamarosan hazatért, isztambuli ismerőseivel azonban továbbra is kapcsolatot tartott. A bujdosók ügyének megnyert François Lobry, valamint Bárczay Oszkár és a továbbra is török földön tevékenykedő Kúnos Ignác segítségével számos kérdésre sikerült választ kapnia. Így törökországi tapasztalatairól a következő évben kiadott *Rodostó és a bujdosók sírjai – Történelmi kutatások a helyszínén* című kötetében már az újabb eredményeket is hasznosíthatta.

Thaly második törökországi útjára pontosan egy év múlva került sor, amikor is az öttagú Corvina-kutató bizottság tagjaként érkezett Isztambulba. Miután Bonetti kardinális, konstantinápolyi pátriárkától és pápai nagykövettől, valamint a lazarista misszió galatai előjárójától, François Lobrytól megkapta a sírfelbontáshoz szükséges engedélyeket, 1889. október 7-én ismét felkereste a Saint Benoît-templomot, és felnyitatta II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona sírját. A sírfeltárás a lehető legnagyobb titokban zajlott le, amire jellemző, hogy a városban tartózkodó öttagú

akadémiai bizottságból Thaly csak Fraknói Vilmos nagyváradi kanonokot avatta be tervébe. Rajtuk kívül a pápai nagykövet, François Lobry, négy-öt francia lazarista pap, valamint a rend alkalmazásában álló segéd munkások voltak jelen. A feltárás során bebizonyosodott, hogy Rákóczit valóban oda temették el, és hamvai sértetlenek voltak. Zrínyi Ilonának azonban csak a koponyáját találták meg, de ez nem okozott meglepetést Thalynak, mivel Mikés Kelemen 1735-ben, Rákóczi temetésekort írt sorai szerint a fejedelemasszony hamvait már annyira elporladva találták, hogy csak a koponyáját emelheték ki, és azt helyezték a fia maradványai mellé. Mikés sorai ugyanakkor arról tudósítottak, hogy Zrínyi Ilona koponyáját a fia koporsójába tették, ennek ellenére Thalyék két egymás mellett fekvő koporsóban találtak rá a maradványokra. A fejedelem hamvait Thaly egy külön erre a célra készült cédrusfa ládában helyezte el. A felfedezés egyértelműen cáfolta a korábbi kőszá híreszteléseket, és feltétlenül jelentős tudományos eredménynek számított, ennek ellenére Thaly a lazarista misszió galatai előjárójával, François Lobryval kötött szóbeli megegyezés értelmében – amely mindkét fél kétesztendei titoktartásra kötelezte – majd két és fél évig hallgatott a felfedezésről, és csak 1892. május 15-én számolt be róla a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados emlékünnepe. A *Rodostó* második, átdolgozott és az új eredményekkel kibővített 1893. évi kiadásában pedig a szélesebb olvasóközönség is megismerkedhetett a fejedelem hamvainak feltárásával, illetve az azt megelőző körülményes, s időnként kalandos kutatásokkal.

1894 áprilisában a parlament két egymást követő ülésén is foglalkozott a hamvak hazahozatalával, és Thaly 14-én és 16-án is beszámolt az elmúlt két évtized történéseiről, és többek között az isztambuli sírfeltárásról is megemlékezett. Wekerle Sándor miniszterelnök ugyan nem zárkózott el a parla-

ment határozatától, s bár a kérdés továbbra is napirenden maradt, újabb előrelépés egyelőre nem történt. A millennium idején viszont ismét előtérbe került a hamvak hazahozatalának kérdése. Miközben a napi- és hetilapok folyamatosan cikkeztek róla, Thaly Kálmán a Képviselőházban szorgalmazta, hogy a millenniumi ünnepségek keretében haza kell hozni a „szent hamvakat”. Bánffy Dezső miniszterelnök ígéretet is tett a hamvak hazahozatalára, valamint az e tárgyban meghozott 1894. évi országgyűlési határozat végrehajtására, de pontos időpontot nem tudott megjelölni. 1896. március 25-i keltezésű levelében a miniszterelnök felkérte Thalyt, hogy részletesen tájékoztassa a korábbi törökországi kutatások eredményeiről, aminek a történetíró az április 20-i miniszterelnökségi megbeszélésen eleget is tett, sőt, Bánffy kérésére javaslatokat is tett a további teendők kapcsán. A miniszterelnök ezután felkérte Thalyt, hogy kezdje meg a tárgyalásokat a rodostói Missziós Kongregáció rendfőnökével a hamvak feltárásáról. A történetíró ezután fáradhatatlanul buzgólkodott a hamvak hazahozatalán, és 1906-ig a „legkülönfélébb politikai beállítottságú és színvonalú lapokban és folyóiratokba” készített publikációkat.

Szádeczky-Kardoss Lajos törökországi kutatásai

A hamvak feltárása és hazaszállítása a Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulóján vált ismét napi aktualitássá, és 1903-ban az egyes vármegyék és városok egyre-másra intézték sürgető felhívásaikat a Képviselőházhoz. Ekkor került sor Szádeczky-Kardoss Lajos történész törökországi kutatásaira is. Szádeczky volt a szervezője a „Rákóczi-zarándoklatnak”, melynek célja a bujdosók törökországi emlékeinek felkeresése volt. Szádeczky előbb 1903 tavaszán egyedül, majd az ősz folyamán, októberben is látogatást tett Rodostóban, illetve Izmitben. Rodostóban felkereste a magyarok utcáját és Rákóczi kápolniját. A Ber-

csényinek tulajdonított épületről Thalyénál részletesebb leírást hagyott hátra, a palota díszes mennyezetét és festett falát is nagyobb felületen épen találta. Ugyanakkor azt is tapasztalnia kellett, hogy az Esterháznak, Bercsényinek és Sibriknek nyughelyet adó Panagia Pneumatokratoria-templomot Thaly kutatásait (1888) követően, 1896-ban teljesen újjáépítették, és akkor az eredeti sírokat is felbontották. Szemtanúk elmondása szerint a csontok mindhárom sírból mellékletek, sőt koporsók nélkül kerültek elő. A templom felépítése után az addig zsákokban és ládákban körültekintően, külön-külön felcímkézve felretett maradványokat a megfelelő sírkő alatt temették el újra, ismét csak koporsó nélkül, de a sírok eredeti (Thaly által leírt) sorrendjére már nem ügyeltek. Szádeczky ezért felásatta a Bercsényi Miklós síremléke alatt fekvő csontvázat, a maradványokat egy rézlemezzel bevont ládába tetette át, s az újra elföldelt sírláda kulcsát magához vette.

Izmiti látogatásai alkalmával Szádeczky nem elégedett meg az örmény temető megtekintésével, és elhatározta, hogy felkeresi a Virágok mezejét, ahol Thököly és Zrínyi Ilona töltötték utolsó éveiket. Szádeczkyt nemcsak a „honfíui kegyelet” ösztönözte erre, hanem annak tudata is, hogy addig magyar történetíró még nem járt arrafelé, sőt, még az udvarház pontos helyéről sem volt tudomásuk. Ere buzdította egyébként maga Thaly Kálmán is, aki 1888-ban nem jutott el Thököly lakóhelyére. Szádeczky Thaly Kálmánnak *A Rákóczi-emlékek Törökországban...* című nagyszerű kötetét is magával vitte, amely tartalmazta Donáth Mátyás 1861-ben írt levelét, valamint Thaly helyszíni tapasztalatainak összegzését.

Szádeczky a tavasz folyamán egy tizenöt éve Izmitben élő, Pap Keresztély nevű magyart kért fel adatai ellenőrzésére, aki, mint szenvedélyes vadász, különösen jól ismerte a város környékét. A későbbiekben Pap valóban rátalált a magyar kolónia feltételezett

lakóhelyére, Thököly és Zrínyi Ilona *csiflik*-je kapcsán viszont csakis a Gök dag, azaz Szent Illés hegye jöhet szóba, ami Isztambulból Izmit felé haladva délkeleti irányban terült el. Szádeczky három honfitársa kíséretében október 17-én délután érkezett Izmitbe, és másnap Szádeczky és Pap kikocsikáztak a Magyarhegy lábánál elterülő Karatepe faluba. A lakosok között sokan viselték a Madzsar nevet, és a helyi hagyomány szerint ők a falu határában egykoron lakott magyar bujdosók leszármazottjai voltak. A Magyarhegy aljában még akkor is megvoltak annak a háznak a romjai, ahol a „magyar vezér” lakott. Karatepéből Pap Keresztély egyik ismerőse vezette tovább őket. A magyarok is tatár fanyergekkel felszerelt zömök hegyi lovakra ültek, és a puskás vezető, a lovak tulajdonosai, valamint egy sereg érdeklődő suhanc kíséretében elindultak, hogy megtalálják Thököly fejedelem egykori majorházának helyét. A Nagy patak („Büjük-dere”) és a Rezes-patak („Baki-ordsa-dere”) érintésével jutottak el a Magyar-patakhoz („Madsar-dere”), ahol végre felismemi vélték a *csiflik* romjait. Egy finom faragású márványoszlop-talapatot is találtak, amelyen szép csigakövéletek nyomai voltak.

A hamvak feltárása

Tisza István miniszterelnök 1904. június 22-ére egy bizalmas értekezletet hívott össze, többek között a Thököly izmiti síremlékének, illetve lakóhelyének felkutatásában érintett Thaly Kálmán és Szádeczky-Kardoss Lajos részvételével. A miniszterelnökkel együtt tizennégy fős társaság ekkor döntött a hamvak hazahozatalának fontosabb mozzanatairól. Az egybegyűltek az isztambuli Saint Benoît-templom II. Rákóczi Ferenc és anyja, Zrínyi Ilona, valamint fia, Rákóczi József maradványainak, a rodostói Panagia Pneumatokratoria görög templomból gróf Bercsényi Miklós főgenerális, gróf Esterházy Antal generális és Sibrik Miklós udvarmester

hamvainak, Izmitből pedig Thököly Imre fejedelem földi maradványainak hazaszállítását határoztak el. Az 1723-ban Rodostóban elhunyt Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina hazaszállítása is szóba került, de az ő hamvai felett a Csáky család tagjai rendelkeztek, ezért először az ő hozzájárulásukat kellett megszerezni. Az értekezleten arról is döntöttek, hogy a hamvakat a kassai dómban fogják elhelyezni, kivéve Thökölyét, akit végakarata szerint valamelyik egykori szabad királyi város evangélikus templomában kívántak örök nyugalomra helyezni. A miniszterelnök felterjesztését 1904. július 11-én a király is helybenhagyta, és felhatalmazta a további intézkedések megtételére is.

A hamvak hazahozatalának előkészítésével a miniszterelnök Thaly Kálmánt és Thallóczy Lajostörténészt, közös pénzügyminisztériumi osztályvezetőt kívánta megbízni, de Thaly őszinte csalódására végül a kormány a fiatal Thallóczy mellett döntött. Thallóczy 1904. december 4-én báró Forster Jenő titkár kíséretében Törökországba utazott, és sikeresen lezárta a tetemek hazaszállítására vonatkozó tárgyalásokat a török kormánnyal, valamint az illetékes egyházi hatóságokkal. Másik fontos feladata az volt, hogy a hamvakat és a síremlékeket előkészítse a magyar kormány részéről Isztambulba küldendő öttagú bizottság részére.

Thallóczy előbb december 17-én gróf Bercsényi Miklós, gróf Esterházy Antal és Sibrik Miklós hamvait tárta fel Rodostóban. Miután megállapították a három bujdosó azonosságát, a maradványokat egy-egy cédrusfa ládába helyezték, és Móricz Péter drinápolyi konzul jelenlétében hiteles jegyzőkönyvet vettek fel. A kulccsal lezárt, pecsétekkel ellátott ládákat ezután átszállították Isztambulba, ahol 19-én reggel elhelyezték a Saint Benoît-templomban.

A következő napon került sor Zrínyi Ilona hamvainak feltárására és azonosítására. A feltárás során bebizonyosodott, hogy a feje-

delemasszony hamvai, Mikes Kelemen leírásával ellentétben – mely szerint 1735-ben csupán a koponyát találták épségben, s azt II. Rákóczi Ferenc koporsójába helyezték – teljes egészében magmaradtak, és külön koporsóban nyugodtak. Ugyancsak sikerült azonosítaniuk Rákóczi József maradványait is. Ez ugyancsak fontos felfedezésnek számít, mivel róla többen is úgy vélték, hogy Csemnavodában temették el, s csupán Thaly állította határozottan, hogy az apja mellé helyezték nyugalomra. II. Rákóczi Ferenc sírjához viszont nem nyúltak hozzá, mivel annak – Thallóczy véleménye szerint is – „egy országos küldöttség előtt kell végbemenni”.

Végül Thököly sírjának feltárására került sor 21-én. Thallóczy a tényleges feltárás megkezdése előtt az isztambuli Szent Gergely örmény iskola igazgatóját, Thoumayan urat küldte Izmitbe, hogy ott tájékozódjon a sír és síremlék jelenlegi állapotáról. Az iskolaigazgató és Thaly Kálmán útmutatásai alapján, a kétnapi ásátás során kétségkívül bebizonyosodott, hogy Thököly földi maradványai nincsenek a síremléke alatt, mivel azt 1871-ben vitték a jelenlegi helyére, a valódi sír pedig a Komáromi János titkár által jelzett platánfa tövében van. Thallóczy orvosok és Pap Keresztély jelenlétében, helybéli munkásokkal ásatta ki a sírt, amelyet teljesen áthatottak a platánfa helyenként egy méter szélességet is elérő gyökerei. Nagy fáradkozás után végül három méter mélyen sikerült rátalálniuk a Komáromi által említett négy nagy fedő kőlapra, amelyek egyikét átvágva egy nagy kővel kiboltozott érintetlen sírűregre bukkantak. Elsőként nagy mennyiségű vaskapocs és szeg került elő, annak a gerendázatnak a tartozéka, amivel Komáromi János lefedte a halottat. A szurokkal bekent gerendázat maradványai ugyancsak nagy mennyiségben bukkantak elő. Thököly csontváza fejfel keletnek feküdt. A koponya teljesen épen maradt meg, a csontok azonban a csaknem

két évszázad óta behatoló gyökerektől elmozdultak, ezért nagy elővigyázatossággal szedték össze őket. A sírban talált nagy mennyiségű arany- és ezüst skófiúmmal kivarrott szövetdarab, eredetileg a süveget díszítő három gyöngy, bőrdarabok, hímzések bizonyították a tetem azonosságát. Kardot nem találtak, viszont rábukkantak egy pálcának vagy tőrnek a fogantyújára is. Az azonosításhoz jelentősen hozzájárult a térdcsont, amelyből Thallóczy beszámolója szerint „konstatálni lehetett, hogy egy seb következtében, bizonyos elfajulás állott elő”. A feltárás után a csontokat orvosi felügyelet mellett elpakolták. Thallóczy lefénnyképezte a fejet, és a sírban talált mellékleteket nagy gondnal ugyancsak a csontok mellé rakatta. Még a helyszínen hiteles jegyzőkönyvben rögzítették, hogy az örmény érsek mind a maradványokat, mind pedig a síremléket feltétel nélkül átadta. Thallóczy tisztában volt azzal, hogy a helyi örmény hitközség „bizonyos pénzbeli kárpótlást” vár a temető megbolygatásáért cserébe. Ezért sietett Isztambulba szállítani a sírkövet és a fejedelem földi maradványait.

Itt jegyezzük meg, hogy a törökországi bujdosók mellett néhány más sír felkutatását és újratemetését is tervbe vették. Thaly javaslatára a lengyelországi Danzigban 1719-ben elhunyt Vay Ádám udvari marsall, az ugyancsak Lengyelországban meghalt gróf Forgách Simon generális, a Franciaországban eltemetett gróf Bercsényi László (Bercsényi Miklós fia), valamint a források szerint a gyöngyösi ferences templomban örök nyugalomra helyezett Bottyán János generális sírját is szeretnék volna feltárni, hogy mindannyiukat a kassai dómban kialakítandó sírboltban helyezhessék el. Bottyán és Forgách maradványait azonban hosszabb kutatással sem sikerült azonosítani, Franciaország marsalljának magyarországi újratemetése ellen pedig a leányági leszármazottak emeltek óvást, habár a francia kormány is beleegyezett a

hamvak hazaszállításába. Egyedül Vay Ádám hamvai kerültek haza, miután a kormány által kiküldött bizottság és a Vay család képviselői 1906. június 16-án átvették, és elhelyezték a vajai családi sírboltban, majd utóbb egy számára készítettet síremlék alatt. Végezetül a fejedelem emlékét haláláig őrző udvari kamarásról, Mikes Kelemenről kell szólnunk. Háromszék vármegye főispánja már 1904-ben szorgalmazta a hamvak felkutatását, és Mikes szülőhelyén, Zágónban történő újratemetését. Ez egészen 1906 szeptemberéig napirenden volt, mivel azonban Mikes hamvai számos társával együtt a régi rodostói temetők felszámolása óta közös sírveremben nyugodtak, esély sem lehetett a feltárásukra.

Magyarországon közben döntés született arról, hogy II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai, valamint Zrínyi Ilona és Rákóczi József hamvait a kassai domban fogják örök nyugalomra helyezni. Thököly hamvaival kapcsolatban azonban korántsem volt ilyen egyértelmű a helyzet. Thököly végső nyughelyének a helyéről ugyanis éles küzdelem alakult ki két felvidéki város, Késmárk és Eperjes között. Thököly végakarata ugyanis az volt, hogy egy ágostai hitvallású evangélikus templomban helyezték örök nyugalomra. Eleinte kétségtelen volt, hogy csakis szülővárosa, a nemesi előnevét adó Késmárk jöhet szóba, a miniszterelnök azonban Prónay Dezsőhöz, a Magyar Evangélikus Egyház egyetemes felügyelőjéhez fordult, hogy Thököly hamvait készséggel fogadják-e Késmárkon, valamint, hogy méltó helyet találnak-e neki az ottani ágostai hitvallású evangélikus templomban? Prónay rögtön továbbította a kérdést a késmárki evangélikus egyházhoz, és az egyházközség augusztus 7-i rendkívüli közgyűlésén „nagy lelkesedéssel egyhangúlag” elfogadták az indítvány, és hálájukat fejezték ki Tiszának. Ugyanakkor kijelentették, hogy készséggel átengedik az evangélikus templomot.

Időközben, 1906. június 24-én Wekerle Sándor miniszterelnök egy ötfős delegációt jelölt ki, hogy Törökországba utazzanak a hamvak hazahozatalának lebonyolítására. A delegáció tagjai Thaly Kálmán, Thallóczy Lajos, Török Aurél orvos-antropológus, Fraknói Vilmos címzetes püspök és báró Forster Gyula, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke lettek. Isztambulba érkezésük után október 16-23. között sorban átnézték a sértetlen ládákban átvett maradványokat. II. Rákóczi Ferenc 1889. október 7-én feltárt maradványait 17 éven át nem bolygatták meg, amit Thaly Kálmán is megerősített, Török Aurél pedig megállapította, hogy a feltárás teljes gonddal ment végbe. A csontváz felépítése, és a Thaly által korábban már leírt mellékletek – a koponyatetőt fedő ezüsthálalú horgolt hálódarab, valamint a „finom bársony és selyemből készült ruha és aranyhímzésű szemfedőfoszlányok” – alapján a bizottság egyhangúan megállapította a fejedelem azonosságát.

Zrínyi Ilona, Rákóczi József, Bercsényi Miklós, Esterházy Antal és Sibrik Miklós azonosításakor elsősorban Thallóczy két évvel korábbi tapasztalatait vették alapul, s helybenhagyták a maradványok azonosságát. Thököly sírládájának a felbontásakor Thallóczy Lajos részletesen előadta az izmiti feltárás körülményeit. Miután kétségkívül megállapították a fejedelem azonosságát is, lefényképeztették a koponyát és a perforálódott bal térdet. Ellenőrizték a „Thököly-féle láda” tartalmát is, amelybe Thallóczy 1904. december 23-án Kolossa Ferenc követségi titkár, Lázár Alfréd dragomán (tolmács) és báró Forster Jenő titkár jelenlétében elhelyezte Thököly sírmellékleteit. A láda tartalmát szinte hiánytalannak találták, csupán a fejedelem süvegét díszítő három gyöngy nem került elő. Ezek feltehetően a 25 kg súlyú vasalkatrészek alá kerülve porladhattak el.

Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina maradványait ugyancsak rendben találták. Ez

utóbbi korábban Szendrey János akadémiai levelező tag tárta fel és helyezte el egy ládába a család megbízásából.

Október 22-én a bizottság tagjai elrendezték a koporsóba helyezett maradványokat, melyeket másnap szállítottak át a *Kelet* nevű hajóra, ahol már elhelyezték a sírköveket. Thököly sírmellékleteit egy külön ládában szállították a fedélzetre, hogy később muzeális célokra, Késmárkra szállíthassák. A hajó 24-én délelőtt 10.25-kor indult el Szatmárból, és másnap, 9.15-kor érkeztek a Fekete-tenger melletti Constancába, ahol 13 óráig át is pakolták a Magyar Államvasutak díszesen berendezett kocsjára a hamvakat. Thököly koporsója II. Rákóczi Ferencétől jobbra került, és mindkettőre fejedelmi jelvényeket – süveget, kardot és buzogányt – helyeztek piros bársonypárnán. A vonat 8 óra 20 perckor robogott be Orsovára október 27-én, ahol ünnepélyes külsőségek között

Thaly Kálmán beszéde mellett átadták a hamvakat az országos küldöttségnek, akik között a magyar evangélikus egyház négytagú küldöttsége is képviselte magát.

„Lelkiismerettel adhatjuk át a szent ereklyéket a hazának és – bocsánat, hogy magamról is szólok – áldom az isteni gondviselést, hogy az, amiről ifjúkoromban álmodoztam, s amelynek előkészítésére férfikoromban évtizedekig dolgoztam, most öregkoromban az ő kegyelme által megvalósulhatott, és e megvalósulásban a Képviselőház szíves jóvoltából magamnak is rész jutott. Most már én, öreg szolgája a Rákóczi-kultusznak, befejezem feladatomat” – hangzott el Thaly megható beszédében.

Kulcsszavak: *Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai, kunuc emigráció, kegyelet, tudomány- és kutatástörténet, török-magyar kapcsolatok*

IRODALOM

- Bene János (1997): Vay Ádám hamvainak hazahozatala 1906-ban. In: Heckenast Gusztáv – Molnár Sándor – Németh Péter. (szerk.): *Rákóczi kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából*. 1996. október 25. Vaja, 103–10
- Halász Hajnal – Katona Cs. – Ólmosi Z. (Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta) (2004): *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újrateremtéséhez (1873–1906)*. Magyar Országos Levéltár, Budapest
- Ipolyi Arnold (1878): *Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése*. Írtekezések a történelmi tudományok köréből VII.]. Budapest
- Kincses Katalin Mária (2003): „Minden különös ceremónia nélkül” A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. In: *Kultusz és hagyomány – Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulója*. Argumentum, Budapest, 132–177.
- R. Várkonyi Ágnes (1961): *Thaly Kálmán és történetírása*. [Tudománytörténeti tanulmányok I.]. Bp.
- Seres István (2001): A bujdosók sírjai Törökországban – Kúnos Ignác életútjához. In: Hodossy Gyula (szerk.): *Vámbéry Antológia*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 149–160.
- Seres István (2002): A bujdosók sírjai Törökország-

- ban II. – Vámbéry Ármin életútjához. In: Hodossy Gyula (szerk.): *Vámbéry Antológia*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 139–148.
- Seres István (2004): Rákóczi Rodostója. *História*. 1, 34–35.
- Seres István (2003): A Rákóczi-emigráció kutatásának törökországi forrásai. In: Tamás Edit (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc és Kelet-Európa I. köt. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulója*. [A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 45.] Sárospatak, 395–309.
- Serez, Mehmet (2001): *Tarilte türk-macar ilipkileri. II. Rakoczi Ferenc ve Mikes Kelemen'in Türküye Mek-tuplary*. (Tekirdag Valiligi Yaninidir), Tekirdag
- Szádeczky Lajos (1904): A bujdosó kurucok emlékei Törökországban. *Századok*. 38, 595–636.
- Thaly Kálmán (1889): *Rodostó és a bujdosók sírjai – Történelmi kutatások a helyszínén*. Budapest
- Thaly Kálmán (1893): *Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczy Ferencz fejedelem hamvainak főtárlálása. (Második, bővített és számos képpel illusztrált kiadás.)* Budapest
- Zachar József (1997): Aki holtában sem térhetett haza – Bercsényi László. In: Heckenast G. – Molnár S. – Németh P. (szerk.): *Rákóczi kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából*. 1996. október 25. Vaja, 111–119.

EGY MODERN JOGI ESZKÖZ A KÖRNYEZET VÉDELMEBEN

Julesz Máté

tudományos kutató
Szegedi Tudományegyetem

Az *actio popularis* római jogi intézmény, mely a *populus*, a nép számára lehetséges igényérvényesítési eszköz volt. Bárki élhetett vele, aki keresetet volt jogosult benyújtani. Ma a közérdekű perlési jogosultság hazánkban a társadalmi szervezetek, illetve az ügyész számára áll nyitva. A *class action* – angolszász minta szerint – egy társadalmi osztály, a társadalom egy csoportja számára fontos érdeket jelenít meg úgy, hogy a csoport egy vagy több tagja áll a bíróság elé, s a velük kapcsolatban hozott döntés kiterjed – precedensjelleggel vagy közvetlenül – a többi érdekeltre. Míg a *class action* a társadalom egy csoportjának közvetlen érdekét szolgálja, a *people's action* állami társadalmi érdekét érvényesít, például egy társadalmi szervezet perbeli fellépése révén, a következő tanulmányban kifejtettek szerint.

1. Jelen tanulmány a környezet védelmében alkalmazható jogi fellépési formák közül alapvetően a magánjog terejére koncentrál. A büntetőjogi szankciórendszer felhívását mint evidens lehetőséget korszerűbb, demokratikusabb, de feltétlenül más, polgári anyagi és eljárásjogi, továbbá – részben – a közigazgatási jogban megjelenő civil eszközökkel egészíti ki. Vagy helyettesíti: a környezetvédelmi jogban a büntetőjog *ultima ratio*-ként maradhat a hangsúlyosan civil eszközök mögött.

A népképviselési részvétel egyik legjellemzőbb megjelenési formája a közérdekű

kereset indításának jogosultsága a modern környezetvédő demokratikus társadalmi rendszerekben. Az individualizmus-kollektívizmus ellentétpár a közösségi érdekek civil képviselési intézményeiben – *class action*, *people's action* stb. – feloldódni látszik. Az *actio popularis* individuális eszközökkel védelmez kollektív érdekeket-értékeket. A társadalom nyitottsága, az *open society* eszméje az individualista észak-amerikai és európai uniós modellből nőtt ki, s ez diametrális ellentétben áll a kollektívizmussal. A környezetvédelem kollektív értékrendet olt a profitorientált jogvilágba. A környezet védelmének igénye alulról jelentkezett, de az állami irányítás eszközeivel képes hatékonyan hatni; beivódni a társadalom tudatába.

2. Hazánkban a társadalmi szervezet az alapszabályában meghatározott célja alapján – *inter alia* – környezetvédelmi tevékenységet (például természeti környezet védelme, épített környezet védelme, állatvédelem) folytathat (6/1989. (VI. 8.) IM rendelet 4. sz. mellékletében a Tájékoztató 9. pontja). Alapítvány is létesíthető – bírósági nyilvántartásba vehetően – hasonló tevékenység folytatására (12/1990. (VI. 13.) IM rendelet 3. sz. mellékletében a Tájékoztató 10. pontja).

3. Hollandiában az *actio popularis* intézménye a környezetvédelem terén már az 1970-es évek óta él és működik. Az állampolgárok

és társadalmi szervezetek (lényegesen szélesebb kör, mint hazánkban a környezetvédelmi törvény által kizárólag az állampolgárok által a környezetvédelmi érdekeik képviselőjére létrehozott egyesületeknek és más, politikai pártnak, érdekképviseletnek nem minősülő – a hatásterületen működő – társadalmi szervezeteknek és az ügyésznek biztosított jog) az egyetemi jogászság gyakorlatilag ingyenes szakmai segítségével, a *Buro's voor Rechtshulp* (jogsegélyirodák) és a *Milieurechtswinkel* (környezetjogi „shop”) segítségével gyakorolhatják környezetvédelmi közérdekű keresetindítási jogukat.

A *Buro's voor Rechtshulp* Hollandia-szerte működő irodáiból négy környezetjogi segítséget is foglalkozik, míg a *Milieurechtswinkel*-t németalföldi juristák alapították a fővárosban, hogy környezetvédelmi érdekeket védjenek, ingyenes jogi tanácsadással segítsenek. A *Buro's voor Rechtshulp* segítségét is ingyen vehetik igénybe a rászorulóknak.

A környezetvédelmi ügyekben az eljárási költségek lényegesen alacsonyabbak, kedvezőbbek, mint egyéb ügyekben. A vesztes fél költségét és a szakértői díjat az állam fizeti, míg az adminisztratív költségeket is az átlagosnál alacsonyabbra taksálják.

4. A holland környezetvédelmi szervezetek polgári bíróság előtt is indíthatnak pereket a környezet védelme érdekében, de csak abban az esetben, ha a közigazgatási út nem áll rendelkezésre. Ilyenkor mint közhasznú szervezet (például alapítvány) rendelkeznek a perbeli fél jogállásával.

5. Az 1986. június 27-i (megjelent a *Nederlandse Jurisprudentie*-ben 1987-ben, p. 743.) *Het Nieuwe Meer* holland legfelsőbb bírósági (*Hoge Raad*) jogesetben a bíróság kártérítésre is engedte perelni a *Burgerlijk Wetboek* alapján a környezetvédelmi társadalmi szervezetet. Az ilyen szervezetek kártérítést a brit rendszerben nem kérhetnek.

6. Az *Algemene Wet van Bestuursrecht* (általános közigazgatási törvény) 3:24 szakasza és a *Wet Milieubeheer* (azaz a környezetvédelmi közigazgatási törvény) 20:6 szakasza fogalmazza meg, hogy önkormányzati engedély kiadása előtt azt négy hétre hirdetményezni kell, és az állampolgárok írásban észrevételeket tehetnek. Ha nem fogadják meg észrevételeiket – imminens környezeti, természeti kár veszélye stb. –, bírósághoz fordulhatnak. Ez annyiban változott a közelmúltban, hogy bizonyos fokú személyes (helyi) érintettséget kell bizonyítani: nem történhet meg, hogy Groningenből mennének Maastrichtba perelni. (Vö.: magyar Környezetvédelmi Kódex 98. § (1) bek.: *a hatásterületen működő... egyesület és más... társadalmi szervezet...*)

7. Az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága előtt zajló *Tennessee Valley Authority contra Hill* 437 U. S. 153 (1978) ügyben a csikos kis kardhal jogai kerültek veszélybe egy vízi erőmű építése kapcsán (Takács, 2000). Ennek számos vitás kérdés lett a következménye. Többek között az, hogy az állatoknak vannak-e jogaik. A környezetvédők (*Aqua Magna*) szerint igen, ám a jogász álláspontja szerint az embereknek az élővilággal kapcsolatos kötelességei jelentik az emberek állatokkal kapcsolatos kötelezettségeit. Montesquieu *De l'esprit des lois* című művében rámutat, hogy „a törvények a legtágabb értelemben véve azok a szükségszerű viszonylatok, amelyek a dolgok természetéből következnek... vannak törvényeik az állatoknak, és az emberek is megvannak a maga törvényei”. A környezetvédő szervezet, mely az USA környezetvédelmi törvényének és végrehajtási rendeletének (melyben a csikos kis kardhalat védetté nyilvánította a környezetvédelmi miniszter) értelmében perelte a vízügyi hatóságot, valójában csak ürügyként használta fel a halfaj védelmét egyéb érdekei megjelenítésére. A törvény-

hozói szándék mint a szubjektív jogértelmezés alapkérdése került szembe az objektív törvényhozói akarattal, mely a jogszabályszövegből kiolvasható. A normatív tartalom kétszintű (egyrészt törvényi, másrészt az ezt értelmező miniszteri szintű végrehajtási rendeleti) meghatározása azonban itt a vétkeségtől független védettséget is kimondta. A környezetvédő szervezetet az a vád érte, hogy személyes érdekeket jelenített meg *people's action* keretei között. Ez a kérdés ilyen helyzetben fel sem merülhetett volna Magyarországon a környezetvédelmi törvényünkben meghatározott *actio popularis* indítása esetén. A kontinentális jog konkrét meghatározottságával szemben azonban az angolszász jogrendben nálunk soha nem látott véleménykülönbségekre hívják fel a figyelmet a hatóságok és a környezetvédő civil szervezetek vitáiban kibontakozó elméleti-alapelvei szintű kérdésekre adott válaszok variánsai. Másik probléma az volt, hogy ütközött Tennessee állam energiaellátásának érdeke a halfaj érdekeivel. Kérdés azonban, hogy lehet-e pénzzel mérni bármely jogot. Lehet-e arra hivatkozva jogot sérteni, hogy a másik, jelen esetben ellentétes érdekhelyzetbe kerülő jog fontosabb, nemzetgazdaságilag lényegesebb?

8. A Maastrichti Szerződés 8 D szakasza az Európai Unió állampolgárai számára közvetlen keresetindítási jogot biztosít. A 138 D szakasz pontosítja: nemcsak természetes személyek, de társadalmi szervezetek is élhetnek ilyen keresetindítási joggal. Az Európai Bizottságnál akkreditált Európai Környezetvédelmi Hivatal mint nem kormányzati civil szervezet, szintén indíthat *actio popularis*-t.

9. Az ipari forradalom idején, a 19. században a polgári jog, azon belül is a szomszédjog szolgált a magánszemélyek legfőbb polgári jogi védekezési eszközeként. A második világháborút követően megnőtt a fogyasztás és

ezzel együtt a környezet szennyezése, mely újabb védelmi eszközöket kívánt. A végrehajtási deficit voltaképp azt a jelenséget fedte, hogy a közigazgatás már nem volt képes a közjog eszköztárával harcolva betölteni a környezet és a természet védelmezőjének szerepkörét. Létrejöttek a *popularis actio*-k a fejlettebb államokban. Az *actio*-k olykor csupán a társadalmi szervezet saját tagjainak érdekeit szolgálták: ezek önérdékű keresetek voltak. A *private attorney general* szerepét betöltő, valóságosan közérdekeket képviselő szervezetek altruista akciók keretei között keresik a társadalom és a környezetvédelem ügyének igazát.

10.1. Az Amerikai Egyesült Államokban a *class action*-t az 1912. évi Equity Rules 38. szabálya vezette be. Tehát egy igen korai jogintézményről van szó, mely azonban környezetvédelmi jellegűt csak jóval később kapott. Az angolszász jogterületen az olyan ítélet, melyben nem igazán a felek érdekét vették figyelembe, hanem inkább valamiféle általános cselekvéskötelezettséget írtak elő, már a huszadik század első évtizedei óta megszokottak tekinthető.

10.2. Az Amerikai Egyesült Államokban a hetvenes évek óta valamely gazdasági, emberi egészséget érintő sérelem képezhetette alapját egy *actio popularis*-nak. A *Lujan contra National Wildlife Federation* és a *Lujan contra Defenders of Wildlife* ügyben 1990-ben, illetve 1991-ben az USA Legfelsőbb Bírósága leszűkítette a perlésre jogosultak körét, amikor kimondta, hogy a perlő személyt nem érintheti személyesen a környezeti kár. Találunk az USA-ban olyan alsóbb fokú bíróságot, mely nem követi szigorúan a Legfelsőbb Bíróság szabta korlátokat. Számos környezetvédelmi jogszabály *actio popularis* (*citizen suits*) biztosít az állampolgároknak: ilyen például az ivóvízellátásról, a hulladékkezelésről, a fajok védelméről, a veszélyes

anyagok kezeléséről, továbbá a fertőzött élőhelyekről rendelkező jogszabály. Eltérést jelent a magyar *actio popularis* jogi szabályozottságától az is, hogy Michigan állam például nemcsak állandó jelleggel működő, de *ad hoc* alakult civil környezetvédő szervezeteknek is a perbeli fél jogállását biztosítja az *Environmental Rights Acts* értelmében. Ez azt jelenti, hogy ezek a civil szervezetek a konkrét állam környezetvédelmi jogszabályaira alapozva közérdekű perrelsel élhetnek az állam bíróságai előtt. Nemcsak törvények, de a rendeletek, továbbá programcsomagok és tervek kérdésében is felléphetnek. A bíró jogkörében szerepel az eltiltás alkalmazása; a hangsúly mindig az eredeti állapot helyreállításán van.

11. Portugáliában az alkotmány 66. cikkelye a környezethez való jogot, míg az 52. cikkely a közigazgatás határozatainak megtámadásához való jogot deklarálja. A portugál alkotmány 66 (1) cikkelye nem egyszerűen mint jogot, hanem mint állampolgári kötelességet fogalmazza ezt meg. Az alkotmány 9e cikkelye állami kötelezettség szintjére emeli a környezet védelmét. A portugál alkotmány kettős értelmezésre ad lehetőséget: *stricto sensu* csak a perló személy közvetlen környezetét – víz, levegő, föld, természeti élővilág – érintően, míg egy tágabb értelmezés szerint az egész országot érintő közérdekű perlési jogosultsággal élhet bármely portugál természetes vagy megfelelően képviselt jogi személy.

12. Svájcban kezdetben tágran értelmezték a közérdekű perlési jogosultság személyi-tárgyi körét. Újabban azonban a svájci törvényhozás a jogszabályalkotás gátjaként fogja fel, és korlátozni próbálja ezt a jogosultságot. A svájci szövetségi törvényhozás a területen való tevékenykedés mellett további feltételként említi a minimum tízévnnyi múltat. 1966-ban iktatták be a természetvédelmi tör-

vénybe a *contentieux administratif*, azaz a közigazgatási útra tartozó jogvita keretében történő érdekérvényesítés lehetőségét a civil szervezetek számára. 1983-ban a svájci környezetvédelmi törvény a hatásvizsgálattal egybekötött építkezések esetére is kiterjesztette ezt (vö.: hazánkban a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény (Ket.) szerint biztosított ügyféli jogállás).

13. Olaszország az alkotmány 24. cikkelyére, valamint az 1934. évi törvénnyel felállított Államtanácsról rendelkező jogszabályra alapozza a közérdekű perlés lehetőségét. A szomszédjogi érdekek sérülésekor áll fenn leginkább a jogszabály által megkívánt személyes érdeksérelem. A hetvenes évek Itáliájában az állam mint a közérdekek védelmezőjét ismerte el a civil szervezetek környezetvédelmi *actio popularis*-át. 1986-ban a 349. sz. törvény 18 V szakasza iktatta be az olasz jogrendbe az *actio popularis* fogalmát. Olaszországban a nyilvánosság részvétele nem mutatott régi történelmi hagyományokat, így az 1990. évi közigazgatási eljárási reform hozott csak igazi változást e téren.

14. A német jogban a második világháború után civil szervezet akkor perelhetett, ha a területén érvényes valamely környezetvédelmi, illetve természetvédelmi norma szenvedett sérelmet. Mára már szövetségi és tartományi szinten is a perbeli fél jogállásával bírnak az egyes tartományok környezetvédő civil szervezetei.

15. A törökországi helyzet mintegy tízévnnyi gyakorlatot tudhat maga mögött. A török alkotmány 17. szakasza az élethez, az 56. szakasza pedig az egészséges környezethez való alapjogot biztosítja. Erre alapozva állapította meg a BERGAMA néven elhíresült esetben a török Alkotmánybíróság, hogy az életszínvonal, az ökológiai egyensúly,

továbbá az emberiség közös öröksége és a természetes élőhelyek védelme elsőbbséget élvez a gazdasági érdekek előtt. A törökországi bíróságok előtt szinte mindennaposak az olyan magánjogi keresetek, melyekben gyárak, üzemek szennyező, zavaró hatásai miatt perelnek kártérítésre. A kilencvenes években megszigorodott a török igazságszolgáltatás a környezetvédelmi igények megítélésében.

16. Belgiumban az Alkotmánybíróság előtt – kiváltképpen társadalmi szervezetek – *actio popularis* indíthatnak, amennyiben az általuk képviselt érdekkörbe tartozást bizonyítják; ez utóbbi fennforgása előzetes vizsgálat tárgyát képezi. Ennek háttérében az áll, hogy számos civil szervezet tetszelegne a *champion de la constitutionnalité*, az alkotmányosság bajnokának szerepében. Az Alkotmánybíróság 1991. december 19-i határozatában kimondta, hogy a civil szervezetnek bizonyítania kell, hogy a múltban és a jelenben folyamatos tevékenységet fejt és fejtett ki az adott területen, és a képviselni szándékoltt érdek nem csupán a szervezet egyes tagjainak egyéni érdeke. A védelmezni kívánt érdek nem lehet általában véve a környezet védelme, azt pontosítani kell. Ez utóbbi eset fordult elő, amikor a Conseil d'État 1988. október 14-i határozatában elfogadta, hogy a Madárvédő Szervezet kérelmére a rókák és a macskák ügyében kelt határozatot megsemmisítse, de a madarakra nézve általánosságban ártalmas minden egyes jogszabály kasszállását nem engedte meg.

17. A nyugati államok elkülönítik a civil szervezetek közérdekűkereset-indítási jogosultságát a minden állampolgár előtt nyitva álló *actio popularis*tól. Hollandia, Írország és az USA bizonyos tagállamai engedik csak meg az egyes polgárnak a közérdekű perlést. Hollandiában is csak akkor, ha a sérelmezett döntés országos szinten sért környezeti-teremtési érdeket.

18. Környezetvédelmi törvényünk 98–99. §-a a környezetvédelmi társadalmi szervezetek jogait határozza meg. A 99. szakasz értelmében környezetveszélyeztetés, szennyezés vagy károsítás esetén a szervezet a környezet védelmében jogosult fellépni, és állami szervtől, helyi önkormányzattól a megfelelő, hatáskörébe tartozó intézkedés megtételét kéri, vagy a környezethasználó ellen pert indítani.

Ez utóbbi esetben a perben az ügyfél kérheti a bíróságtól, hogy a veszélyeztetőt tiltsa el a jogsértő magatartástól (működéstől), illetve kötelezze a kár megelőzése érdekében intézkedések megtételére (lásd: BH 2002. 11.). Tehát – mint a törvény indoklása kifejti – a környezetvédelmi társadalmi szervezetek kizárólag még be nem következett, immiens kár veszélye esetén perelhetnek.

Továbbá a Kvt. 109. §(2) bek. szerint, ilyen esetben az ügyész is jogosult keresetet indítani a tevékenységtől eltiltás, illetve a környezetet veszélyeztető magatartással (működéssel) okozott kár megtérítése iránt. A BH 2003. 419. jogeset értelmében a jogerős ítélet indokolása szerint az ügyész perindítási jogosultságát a Kvt. 109. §-ának (2) bekezdése alapján akkor lehet megállapítani, ha környezeti veszélyeztetés történt. Ennek tényét a Pp. 164. §-ának (1) bekezdése alapján a felperesnek kellett bizonyítania: *a per eldöntéséhez szükséges tényeket általában annak a félnek kell bizonyítania, akinek érdekében áll, hogy azokat a bíróság valónak fogadja el.*

19. A Ket. 68-69. §-a értelmében a közigazgatási hatóság semmiféle korlátot nem állíthat – lásd: Tv. 68. § – azon döntések hozzáférhetővé tétele elé, amelyeket a Tv. 69. §(6) bek. b) pontja értelmében közérdekű keresettel meg lehet támadni; *ibid.* c) pont értelmében az adott tevékenységgel összefüggésben a hatásterületen élő lakosság jelentős részét érintő ügyben hozott; *ibid.* e) pont értelmében az épített és természeti környezet, illetve a kulturális örökség állapotát jelentősen befolyásoló tevé-

kenységgel kapcsolatos ügyben hozott; *ibid.* f) pont értelmében a korlátozottan rendelkezésre álló természeti erőforrások elosztásáról, illetve felhasználásáról hozott határozatok. Sólyom László *Környezetvédelem és polgári jog* című munkájában írja: „A közérdekből való perlés kiterjesztésének döntő lépése, ha nem kötik többé előre meghatározott szervezetekhez. Itt a választóvonal voltaképpen nem is az állampolgároknak, illetve a csak szervezeteknek adott perlési jog között van, hanem ott, hogy a szervezet valóban az adott konkrét ügyben érintettek környezeti, illetve közérdekként jelentkező csoportérdekét képviseli-e, hogy van-e reális lehetőség ilyen csoportok megszerveződésére, illetve arra, hogy a meglévő szervezetek ezt a közérdeket érvényesítsék. Itt tehát a spontaneitáson van a hangsúly: azon, hogy a mások érdekében való fellépést ne kösse a törvény konkrét felhatalmazáshoz” (Sólyom, 1980, 169.).

20. Az 1146/B/2005. AB-határozat szerint az indítványozó a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény (Kvt.) 98. § (1) bekezdését véli alkotmányseretőnek, mert e rendelkezés kizárólag a környezetvédelmi érdekek képviseletére létrehozott egyesületeknek és társadalmi szervezeteknek biztosítja a környezetvédelmi közigazgatási hatósági eljárásokban az ügyfél jogállását. Ugyanakkor e problémával összefüggésben felhívta a Kvt. 99. § (1) bekezdését is. Ennek kapcsán is sérelmezte, hogy csupán e szervezetnek van joga a környezet védelme érdekében a környezethasználó ellen pert indítani. Álláspontja szerint a szabályozás sérti az Alkotmány 57. § (1) bekezdését, hiszen ezen alkotmányi rendelkezés mindenkinek biztosítja a jogot arra, hogy jogairól vagy kötelességeiről bíróság döntsön, és nem tartalmaz semmiféle megszorítást, azaz nem korlátozza, hogy „adott ügyben ki lehet ügyfél és ennek folyamánként kit illet meg a keresetindítás joga”. Az Alkotmánybíróság a környe-

zet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény 98. § (1) bekezdése és 99. § (1) bekezdés b) pontja alkotmányellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítványt elutasította. A környezetvédelemben való társadalmi részvétel jogi formáira nézve az Alkotmány nem tartalmaz rendelkezést. Ezért a törvényalkotó szabad mérlegelésének tárgya a társadalmi részvétel eszközeinek, jogi formáinak szabályozása, így annak eldöntése is, hogy a jogalanyok mely körének biztosítja azt a jogot, hogy környezetvédelmi közigazgatási ügyekben, illetőleg környezetvédelmi perekben a közérdeket érvényesítse. Így önmagában nem tekinthető alkotmányellenesnek a Kvt.-nek az a megoldása, amely az ügyféli jogállást és a közérdekű keresetindítási jogot a környezetvédelmi érdekek érvényesítésére létrejött egyesületeknek és társadalmi szervezeteknek biztosítja. Ugyanakkor nem állapítható meg alkotmányosan tilalmazott megkülönböztetés amiatt, hogy a környezetvédelmi feladatokat végző közalapítvány nem rendelkezik ezekkel a lehetőségekkel.

21. A Legfelsőbb Bíróság 1/2004. KJE sz. jogegységi határozatában kimondta, hogy az állampolgárok által a környezetvédelmi érdekek képviseletére létrehozott egyesületeket és más, politikai pártnak, érdekképviseletnek nem minősülő, hatásterületen működő társadalmi szervezeteket a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény 98. §-ának (1) bekezdése alapján a szakhatósági állásfoglalás tekintetében területükön az ügyfél jogállása illeti meg azokban a közigazgatási eljárásokban, melyekben jogszabály a környezetvédelmi hatóság szakhatósági állásfoglalásának beszerzését írja elő.

22.1. Környezetvédelmi Kódexünk a környezetveszélyeztetés aktív és passzív válfaját egyaránt ismeri. Az ügyész kizárólag aktív

környezetveszélyeztetés esetén léphet fel. Az ügyészi környezetvédelmi tevékenység keretei között az ügyész tevékenységtől eltiltást kérő keresetet csak akkor szokott benyújtani a bírósághoz, ha a lakossági panaszok és a környezetvédelmi, természetvédelmi és vízügyi hatósági intézkedések nem hozzák meg az elérni kívánt hatást. A környezetvédelmi ügyész türelmi politikát folytat; egyik legfőbb eszköze a kivárás. A bíróságok gyakorlatában az eltiltást kérő keresetet nem terjeszt(het)ik ki úgy, hogy az az eredeti állapot helyreállítására kötelezést is maga után vonjon.

A természetvédelmi törvény 81. §(4) bek. értelmében ezen paragrafus (2) bekezdése e) pontja alapján a társadalom vagy csoportjainak életkörülményei romlásából fakadó nem vagyoni kár megtérítése iránt keresetet az ügyész indíthat (lásd: 60. § (2) bekezdés), és a megítélt kártérítést az állami költségvetés megfelelő célelőirányzata részére kell megfizetni.

A legfőbb ügyész az ügyészség környezetvédelmi tevékenységéről szóló 1/2003. (ÜK. 8.) LÜ körlevél magánjogi kérdésekről szóló III. pontjában többek közt kiemeli, hogy:

- a keresetlevelekből nemegyszer hiányoznak azok az adatok, amelyekből a bíróság hatásköre és illetékessége megállapítható: a környezetvédelmi kártérítési és eltiltási keresetek túlnyomó többségükben a helyi bíróságok hatáskörébe tartoznak (Pp. 22–23. §), figyelembe kell venni azonban a pertárgy értékét, amelyet a felperesnek kell megjelölni (Pp. 26. §);
- eltiltás iránti pereknél – mivel a pertárgy értéke nem állapítható meg – az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvény (Itv.) 39. § (3) bekezdésének a) pontjára kell hivatkozni;
- kártérítési perekben a kártérítést igénylő felperesnek kell a kár összegét megjelölnie: helytelen tehát az az ügyészi indítvány, hogy a bíróság kötelezze az alperest kártérítés

fizetésére, a pontos összeg megjelölése nélkül (Pp. 26. §, 121. § (1) bekezdés e) pont);

- a Pp. 219. § (5) bekezdése szerint a határozat felek részére történő kézbesítésére vonatkozó szabályokat kell megfelelően alkalmazni akkor is, ha a határozatot nem a felekkel, hanem más érdekelttel kell közölni; annak érdekében, hogy a KAC kezelő szerve jogosultságáról tudomást szerezzen, indítványozni kell, hogy a bíróság küldje meg a határozatát az alábbi címre: Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium KAC Koordinációs Főosztály, 1088 Budapest, Rákóczi út 41. A KAC helyébe azóta a Kövi lépett. A cím megváltozott: 1011 Budapest, Fő utca 44–50. A számlát – ahová az átutalást teljesíteni kell – a Magyar Államkincstár vezeti, Kövicednevezés és a következő számlaszám alatt: 10032000-01220263-53000004.

Hivatkozom a környezetvédelmi és vízügyi előirányzatok felhasználásának és ellenőrzésének szabályairól szóló 3/2004. (II. 24.) KvVM rendelet 1. §-ára: e rendelet hatálya kiterjed a Magyar Köztársaság 2006. évi költségvetéséről szóló 2005. évi CLIII. törvény 1. számú mellékletében a XVI. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium fejezetben meghatározott környezetvédelmi és vízügyi előirányzatok közül:

a.) Hulladékkezelési és -gazdálkodási feladatok 10. cím, 2. alcím, 37. jogcímcsoport,

b.) Országos Környezeti Kármentesítési Program (OKKP) végrehajtása 10. cím, 2. alcím, 39. jogcímcsoport,

c.) Állami feladatok költséghatékony átvállalása az NKP (Nemzeti Környezetvédelmi Program) megvalósításában 10. cím, 2. alcím, 41. jogcímcsoport,

d.) Társadalmi szervezetek támogatása 10. cím, 3. alcím előirányzatokra (a továbbiakban együtt: Kövi). (Lásd: *infra* 32. pont)

Az állatok védelméről és kíméletéről szóló 1998. évi XXVIII. törvény 44. § (2) bek. értelmében az állatok kíméletére és védelmére vonatkozó jogszabályok megsértése esetén az ügyész is jogosult keresetet indítani a tevékenységtől való eltiltás, illetőleg a tevékenységgel okozott kár megtérítése iránt.

22.2. Amennyiben a kár bekövetkezése a jövőben várható – a Ptk. 341. §-ának (1) bekezdésében foglaltakkal való analógia alapján –, annak megelőzését az ügyész a bíróság ítéletével kikényszerítheti (BH 2001. 235.).

22.3. Az ügyészi szervezet átalakításáról szóló 8/2000. (ÜK. 12.) LÜ utasítás 4. § (1) bekezdése alapján minden megyei főügyész kijelölte a magánjogi és közigazgatási jogi szakterületen környezetvédelemmel foglalkozó ügyészt. A szervezeti megoldás jól szolgálta a célt. A szakági együttműködés javítása, az információk, adatok kölcsönös átadása a környezetvédelemben való ügyészi közreműködést előmozdíthatja. [...] A szakágak együttműködését, a kölcsönös tájékoztatási kötelezettség legcélszerűbb formáját már több megyei főügyészség kialakította: e szerint rendszeresen konzultálnak a különböző szakágak ügyészei a környezet- és természetvédelmi eljárásokban, így elkerülhető a téves vagy a szakágak közötti eltérő jogalkalmazás. Célszerű lenne minden főügyészségen a szakági együttműködés további javítása, egyszerűsítése érdekében környezetvédelmi „munkacsoport” felállítása és a rendszeres tevékenységük biztosítása. (Somogy megyében például minden héten a büntetőszakág-vezető és a környezetvédelemmel foglalkozó ügyész egyeztetési álláspontját az egyedi ügyekben, és kölcsönösen tájékoztatják egymást a különböző eljárásokban található bizonyítékokról.) Mindezt az ügyészség környezetvédelmi tevékenységéről szóló 1/2003. (ÜK. 8.) LÜ körlevél I. pontjában lehet

olvasni. A III. pont az ügyészi magánjogi tevékenység egyes kérdéseiről szól: a Kvt. és a Tvt. hatályba lépését követően mintegy 350 esetben kezdeményeztek polgári peres eljárást. Az ügyészi szervek eltiltási, kártérítési kereseteket nyújtottak be, illetőleg fizetési meghagyások kibocsátását indítványozták. A Legfőbb Ügyészségre is felterjesztett keresetek bírósághoz való benyújtását megelőzően a főügyészségek az alperest, illetve a kötelezettet a 7/1996. (ÜK. 7.) LÜ utasítás 12. § (2) bekezdése alapján általában felhívták a teljesítésre. Ezek a felhívások több esetben is sikeresek voltak, ami azt jelentette, hogy perindítás nélkül a kívánt eredmény megvalósult.

23. Az állatvédelmi társadalmi szervezetek *actio popularis*-a szintén említésre méltó, ám itt kell megjegyezni, hogy az *ad hoc* civil állatvédelmi klubok, csoportosulások – jóllehet szintén az egyesülési jog alapján alakulnak – nem bírnak a perbeli fél jogállásával. A társadalmi szervezet a bírósági nyilvántartásba vétellel nyeri el jogi személyiségét. Hazánkban az első ilyen civil állatvédő szervezet a HEROSZ, azaz a Hermann Ottó Országos Állat- és Természetvédő Egyesület, mely jelenleg közhasznú szervezeti státust élvez. Az állatvédelmi törvény 48. § (1) bek. értelmében az állatvédelmi jogszabályok megsértése miatt az állatvédelmi célú társadalmi szervezetek jogosultak fellépni, és az állami szervektől, önkormányzatoktól a megfelelő és hatáskörükbe tartozó intézkedés megtételét kérni. *Ibid.* (2) bek. szerint az állatvédelmi jogszabályok megsértése miatt – az ilyen magatartástól való eltiltás iránt – a bíróság előtt az (1) bekezdésben megjelölt szervezet pert indíthat. *Ibid.* (3) bek. értelmében az (1) bekezdésben megjelölt szervezeten a Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény 14. §-ának *b*) pontjában meghatározott szervezetet kell érteni, azaz az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény

alapján létrejött, jogi személyiséggel bíró társadalmi szervezet, szövetség (kivéve a pártot, a munkaadói és munkavállalói érdekképviseleti szervezetet, a biztosító egyesületet, valamint az egyházat), és a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény alapján létrejött, jogi személyiséggel bíró alapítvány (ide nem értve a közalapítványt).

24. A franciaországi Cour de Cassation teljes kamarás ülésén 1923. június 15-én kimondta, hogy – szemben a szakmai szakszervezetekkel – a társadalmi szervezetek nem élhetnek *actio popularis*-szal. Ez később reformálásra szorult. 1991-ben Mireille Delmas-Marty felvetette ennek a revízióját, mely napjainkban is folyik. Léteznek kivételes határozatok, melyekben a társadalmi szervezetek *actio popularis*-át akceptálta a Semmítőszék és alsóbb bíróságok.

Franciaországban a *Környezetvédelmi Kódex* IV. címe alatt definiált környezet- és természetvédelmi társadalmi szervezet, amennyiben legalább három éve működik, hatósági döntések meghozatalában vehet részt; kifogásolhatja azokat; az Art. L 142-3 cikkely értelmében természetes személyek érdekében perelhet kártalanítást (amennyiben azok közül legalább kettő, közösen érdekelt személy megbízta). Az Art. L 142-1 cikkely szerint a társadalmi szervezet önállóan is felléphet a környezet védelmében közigazgatási szervek előtt, ám érdekhány esetén elutasíthatják őket. Kivált létrehozhat Franciaországban illetően társadalmi szervezetet egy ipari üzem szomszédjogi zavarásának elhárítására a környék lakóközössége (*Code de l'Environnement*, p. 27.).

25. Az *actio popularis*-nak nevezett mai közérdekű perlés jogtörténete Magyarországon az 1977. évi I. törvényhez és a Polgári Perrendtartás 2/A §-ához tér vissza. Az 1977. évi I. törvény 13. § (2) bek. értelmében azonban népgazdasági érdekből meg lehetett

tagadni a közérdekű bejelentés tárgyalását. Az ügyész Pp-beli *actio popularis*a pedig annyiban korlátozott, hogy csak fontos állami vagy társadalmi érdekből, és abban az esetben élhet vele, ha a jogosult a jogainak védelmére bármely okból nem képes.

A BH 1988. 310. jogesetben a közérdekű bejelentő a környezet megóvása érdekében lépett fel. Saját érdekében eljáró ügyfélként kezelték, és ezért költségeket róttak ki rá, mely ellen jogorvoslattal élt. Sikeresen.

Tarr György javasolta (Tarr, 1991, 106.), hogy az *actio popularis*-szal indított perbe felperesi pertársásként lépjen be a károsult magántulajdonos is. Ennek lényegét abban látja, hogy így elkerülhető lenne egy újabb per indítása, s egy eljárás keretében megítélhető lenne a közérdekű és a magánigény is.

26. A környezetvédelmi törvény 97. § (2) bekezdése szerint mindenkinek joga, hogy környezetveszélyeztetés, -károsítás vagy -szennyezés esetén a környezethasználó és a hatóságok figyelmét erre felhívja. Az erre vonatkozó írásban tett felhívásra a hatáskörrel rendelkező szerv intézkedésének megtétele mellett a törvényben előírt határidőn belül érdemi választ köteles adni. Ennek működése a gyakorlatban mára már általánossá vált. Jogesetek sora bizonyítja.

1991-ben Tarr György a *Magyar Jog* lapjain (ibid., p. 99.) még arról számolt be, hogy az ügyészsegek kevésszer lépnek fel a környezet védelmében adott *popularis actio*-jukkal. Mára e helyzet átalakulóban van.

27. Bakács Tibortól 1992-ben – a ma hatályos környezetvédelmi törvény előtt – olvashattuk: *környezetvédelmi perek tárgyi költségmentességben részesítése a jelenlegi jogi szabályozás mellett – mindenfajta actio popularis nélkül – is indokolt lenne* (Bakács, 1992, 88.). A civil szervezetek (társadalmi szervezetek – *exceptis excipiendis* – és az alapítványok) a közhasznú szervezetekről szóló

1997. évi CLVI. tv. (Kszt.) 3–4. §§-nak való megfelelés esetén mint közhasznú (*ibid.* 5. §-nak való megfelelés esetén mint kiemelten közhasznú) szervezetek kerülhetnek nyilvántartásba vételre. Az illetékekről szóló tv. alapján teljes személyes illetékmentességet élveznek (1990. évi XCIII. tv. (Itv.) 5. § (1) bek. d) és f) pont), ha a vagyonszerzést, illetve az eljárás megindítását megelőző naptári évben folytatott tevékenységükből származó jövedelmük nem esett vállalkozási nyereségadó alá (*ibid.* 5. § (2) bek.). Az illetékmentességnek a (2) bekezdésben meghatározott feltétele meglétéről a szervezet (alapítvány) [...] államigazgatási vagy bírósági eljárás esetén az eljárás megindításakor írásban köteles nyilatkozni. A nyilatkozatnak tartalmaznia kell, hogy a szervezet (alapítvány) – [...] az eljárás megindítását megelőző naptári évben folytatott gazdasági tevékenységéből származó jövedelme után, vagy ilyen tevékenység hiányában – a vállalkozási nyereségadó fizetésére nem volt kötelezett (*ibid.* (3) bek.).

28. Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. tv. (Et.) 3. § (1) bek. értelmében a társadalmi szervezet önkéntesen létrehozott, önkormányzattal rendelkező szervezet, mely az alapszabályában meghatározott célra alakul, nyilvántartott tagsággal rendelkezik, és céljának elérésére szervezi tagjai tevékenységét. Közhasznúnak minősül a Kszt. 26. § c) pont 8. és 9. alpontja szerint a természet-, állatvédelmi, illetve környezetvédelmi tevékenység. A Ptk. 64. §-a szerint az Et. alapján létrehozott társadalmi szervezetek, egyesületek vonatkozásában a Ptk. 61. §-ban megfogalmazott egyesület fogalmát kell a Ptk. értelmezésekor felhívni. Az Et. 2. § (3) bek. értelmében társadalmi szervezet minden olyan tevékenység végzése céljából alapítható, amely összhangban áll az Alkotmánnyal, és amelyet törvény nem tilt. Társadalmi szervezet elsődlegesen gazdasági-vállalkozási tevékenység végzése céljából nem alapítható. A (4) bek. szerint a

társadalmi szervezet jogi személy. Az Itv. 5. § (1) bek. d) pontjából a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. tv. (az új Gt.) 367. § 3. pontja a közhasznú társaságot 2009. július 1-jével törli. Jóllehet, 2007. július 1. után közhasznú társaság az új Gt. XIV. fejezete értelmében nem alapítható, a (kiemelten) közhasznú kht. illetékmentességet élvez ebben az átmeneti két esztendőben is: az új Gt. 367. § 20. pontja értelmében a Kszt.-ből is 2009. július 1. hatállyal kerül ki a közhasznú társaság. A „türelmi idő” végéig kötelező az új Gt. szerinti nonprofit gazdasági társasággá átalakítani a korábbi kht.-t (ez bármely Gt. szerinti társasági formában elképzelhető 2007. július 1. után), vagy a jogutód nélküli megszűnést bejelenteni; ellenkező esetben a cégbíróság a társasággal szemben a megszűntnek nyilvánítás törvényességi felügyeleti intézkedést alkalmazza (Ctv. 84. §). A nonprofit gazdasági társaság nem minősül *ipso iure* közhasznúnak; meg kell felelnie a közhasznú szervezetekről szóló tv. (kiemelt) közhasznúsági kritériumainak (lásd: *supra*). A társadalmi szervezetet továbbra is élvezi az illetékmentességet. Az Itv. 67. § (1) bek. értelmében egyes államigazgatási eljárásokért, illetve egyes intézmények igazgatási jellegű szolgáltatásának igénybevételeért, továbbá egyes bírósági eljárási cselekményekért (szolgáltatásokért) díjat kell fizetni. A (2) bek. értelmében azt, hogy mely eljárásokért vagy szolgáltatásokért kell díjat fizetni, továbbá a díj mértékét az érdekelt miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben rendeletben szabályozza. A lakosság széles körét érintő díjfizetési kötelezettséget csak törvény állapíthat meg.

29. Az Itv. 5. § (1) bek. g) pontja értelmében a vízgazdálkodási társulatok teljes személyes illetékmentességet élveznek az Itv. 5. § (2)–(3) bek.-ben foglalt feltételek megléte esetén. Felmerül a *ius privatum* és *ius publicum* kapcsolata a környezetjogban: hazánkban

is léteznek **(1.)** közfeladatokat koncessziós szerződés alapján ellátó gazdasági társaságok, valamint **(2.)** vegyes esetek. Ez utóbbira példa lehet a vegyes, önkormányzati és lakossági tulajdonú víziközmű-társulat (a lakossági ivóvízellátás, szennyvízelvezetés, -tisztítás megoldására). Magán- és közjogi érdekközösséget – víztársulatot – hívhatnak életre például a belvíz által elárasztott területen fekvő ingatlanok tulajdonosai, akik ekkor kötelesek a belvíz elvezetésében, a szükségtelen károk elkerülése érdekében együttműködni: ilyenkor polgári jogi, ugyanakkor közérdek védelmére kötelezettek a magán-személyek (a vízgazdálkodásról szóló 1995. évi LVII. tv. 34–35. §§).

30. A környezetvédelmi, természetvédelmi, valamint a vízügyi hatósági eljárások igazgatási szolgáltatási díjairól szóló 33/2005. (XII. 27.) KvVM rendelet 7. §-a szerint a 2006. I. 15-i hatályba lépését követően megindult eljárásokban kell alkalmazni. A 2. § (7) bek. értelmében a társadalmi szervezetek esetében, ha az engedélyezési eljárás nem a társadalmi szervezet kérelmére indult, a jogorvoslati eljárás díja az ezen rendelet mellékletében meghatározott díjtétel 1%-a.

2008. január 1-től a 2003. évi LXXX. törvény értelmében a Pp. 84. § (3) bek. szerint, ha a fél részleges költségmentességben részesül, a mentességgel nem érintett költségekre megilleti a 85. §-ban meghatározott költségfeljegyzés joga: az állam előlegezi az eljárás során felmerülő költségeket (tanú- és szakértői díj, ügygondnoki és tolmácsi díj, pártfogó ügyvéd díja, helyszíni tárgyalás és szemle költsége stb.).

Közigazgatási per indítására jogosult – *inter alia* –, aki a felülvizsgálandó közigazgatási határozat alapjául szolgáló eljárásban ügyfél volt, vagy ez a jogállás illette meg (Pp. 327. § (1) bek. a)). (Vö.: a Ket. ügyfélfogalma.)

Társadalmi szervezetek és kht.-k sem bírósági eljárásban, sem pedig közigazgatási

eljárásban nem élveznek teljes költségmentességet.

31.1. A Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény elismeri a társadalmi szervezetek és alapítványok működési feltételei állami garanciákkal való biztosításának szükségességét. Az Alapprogramból az 1. § (2) bek. szerint civil szervezetek működését (a) pont), azok közhasznú tevékenységét (b) pont), valamint – *inter alia* – pályázati önrészt lehet anyagilag támogatni. A Tv. 3. szakasza értelmében az Alapprogramból azon társadalmi szervezetek (*exceptis excipiendis*, lásd: *supra*) igényelhetnek támogatást, melyeket a bíróság a pályázat kiírása, vagy az egyetemes elvek mentén meghatározott támogatási feltételeknek történő megfelelés megállapítása évének első napja előtt legalább egy évvel nyilvántartásba vett, és az alapszabályuknak megfelelő tevékenységüket ténylegesen folytatják; valamint – *mutatis mutandis* – az alapítványok (ide nem értve a közalapítványokat). *Ibid.* (2) bek. értelmében kizárólag a közhasznú szervezetnek minősülő környezetvédelmi civil szervezetek kaphatják kézhez a támogatást. *Ibid.* (3) bek. értelmében nem jogosult az Alapprogram működési támogatására az a civil szervezet, amely a tárgyévben a költségvetési törvény alapján közvetlenül, nevesítve részesül működési támogatásban az állami költségvetésből.

(Regionális és civil szakmai szempontok alapján szervezett Kollégiumok – melyek tagjait a miniszter által kinevezetten kívül a civil szervezetek jelöltállítással választják – döntenek a támogatások odaítéléséről, pályázatok kiírásáról, elbírálásáról. A Nemzeti Civil Alapprogram szerinti civil jelöltállítási rendszerben történő részvétellel kapcsolatban országos – azaz a létesítő okirata szerinti tevékenységét legalább hét megyére kiterjedő hatókörrel végző – civil szervezetnek a működésével érintett szakmai területe lehet a természet-, állat- és környezetvédelem is. (160/2003. (X.

7.) Korm. rendelet Mellékletének III/2/c) pontja)

Igen sok környezetvédelmi civil szervezet élt beadvánnyal az első pályázati évben: számosan sikerrel vették a fordulót az első ilyen megmérettetésen; ez bizakodással tölti el a civil környezetvédőt a jövőt illetően.

31.2. A személyi jövedelemadó meghatározott részének az adózó rendelkezése szerinti felhasználásáról szóló 1996. évi CXXVI. tv. 4. § (1) bek. értelmében kedvezményezett azon – az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. tv. szerinti – társadalmi szervezet (*exceptis excipiendis*), melyet a bíróság a magánszemély rendelkező nyilatkozata évének első napja előtt legalább két évvel (*a*) pont), és hasonló feltételekkel az alapítvány (*b*) pont), valamint azon kiemelkedően közhasznú alapítvány, társadalmi szervezet és közalapítvány, melyet a bíróság a rendelkező nyilatkozat évének első napja előtt minimum két esztendővel kiemelkedően közhasznú szervezetként, illetve közalapítványként (*c*) pont) vett nyilvántartásba, és az alapszabálya, illetve az alapító okirata szerint a rendelkező nyilatkozat évének első napja előtt legalább egy évvel – a közhasznú szervezetekről szóló tv. 26. § c) pontjában meghatározott – közhasznú tevékenységgel ténylegesen foglalkozik etc. *Ibid.* (2) bek. szerint e szervezetek csak akkor lehetnek kedvezményezettek, ha belföldi székhellyel rendelkeznek, és magyarországi közösségnek számítanak, valamint nyilatkoznak arról, hogy megfelelnek a közhasznú szervezet fogalmának (ennek megfelelően módosították alapszabályukat, alapító okiratukat), nincs esedékes köztartozásuk, az alapszabályuk, illetve alapító okiratuk szerinti közhasznú tevékenységet a rendelkező nyilatkozat(ok) évét megelőző egy év óta megszakítás nélkül ténylegesen folytatják, eleget téve minden rá vonatkozó jogszabályi rendelkezésnek. A fent említett kiemelkedően közhasznú alapítvány, társadalmi

szervezet szerződésmásolatának az adóhatósághoz történő becsatolásával igazolja, hogy tevékenységét állami szervvel vagy önkormányzattal a rendelkező nyilatkozat évének első napját megelőzően minimum egy évvel kötött szerződés alapján végzi. Esedékes köztartozás nem lehet akadály, ha az említett szervezet hozzájárul, hogy azt is fedezzék az őt így megillető ösz-szegből. Továbbá a c) pontban említett kiemelkedően közhasznú alapítvány, társadalmi szervezet is lehet kedvezményezett, ha az a) és a b) pontban foglalt feltételeknek megfelel, de a kiemelkedően közhasznú szervezetként történő bírósági nyilvántartásba vételtől számítva az egy év még nem telt el.

32. Korábban a Kac.-ból (Környezetvédelmi alap célfeladat fejezeti kezelésű előirányzatból) lehetett támogatást elnyerni a környezet- és természetvédő társadalmi szervezetek és mozgalmak környezetvédelmi programjaira, kezdeményezéseire. Jelenleg a módosított 3/2004 (II. 24.) KvVM rendelet 1. § értelmében e KvVM rendelet hatálya kiterjed a 2006. évi költségvetésről szóló 2005. évi CLIII. tv. 1. sz. mellékletében a XVI. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium fejezetében meghatározott környezetvédelmi és vízügyi előirányzatok közül a társadalmi szervezetek támogatása 10. cím, 3. alcím előirányzatokra (a Kövi). A Köviből pályázat útján elnyerhető vissza nem térítendő támogatás (támogatás, kamattámogatás), visszatérítendő támogatás, egyéb kifizetés (*ibid.* 11. § (1) bek.). A Köviből nyújtott támogatások célja, hogy környezetvédelmi, természetvédelmi, valamint vízgazdálkodási céloknak megfelelő, környezeti szempontból hatásos, táj-, természetvédelmi, vízgazdálkodási szempontból eredményes, gazdaságilag hatékony felhasználásra kerüljenek (*ibid.* 23. § (1) bek. b)). (Lásd: *supra* 22.1. pont.)

33. Alkotmányunk 36. §-a szerint a Kormány – feladatainak ellátása során – köteles együttműködni a társadalmi szervezetekkel.

34. A Római Szerződés 230. cikkelye alapján indított környezetvédelmi, de magánérdeket szükségszerűségből igazoló eljárások *quasipopularis actio*-k. Fölmerül, hogy az EU Bíróság 1957-ből datált Statútumának 37. cikkelye alapján megkívánt *legitimate action* szemantikájába beleértük-e a közérdeket, és ezen belül a környezet- és a természetvédelmet.

35. Sólyom László 1980-ban arra a megállapításra jutott, hogy a magánérdekből történő környezetvédelmi perlés csekély számban fordul elő, melynek okát egyrészt a szennyezés bizonyíthatóságának nehézségeiben, másrészt a szennyező állami vállalat és a károsult magánszemély egyenlőtlen viszonyában látta (Sólyom, 1980, 170.).

36. Az *actio popularis* fogalmi vitáján felül emelkedve megállapítható, hogy ennek a keresetfajtának több elméleti, de számos gyakorlati válfaja is létezik. Elméleti síkon a csoportérdek alapján való perléstől elkülönítjük az ösztársadalmi érdek alapján történő perlést. Az egyéni érdeket képviselő *pseudopopularis actiō*-tól a valós szociális érdek sérelme alapján történő keresetindítást. A *class action* és a *recours collectif*, illetve a magyar típusú *actio popularis* (*people's action*), továbbá az egyéb (lásd: kanadai etc.) perlési formák közös vonása, hogy

a környezetvédelem mint szociálpolitikai szempont alapján, az állami mechanizmus *outsider*-eiként lépnek fel az állam fórumain.

37. Az USA 1969. évi környezeti törvénye (National Environmental Policy Act) 101. § c) pontjában előírja, hogy mindenki köteles a környezetet óvni. Ugyanez a törvény bevezeti az *actio popularis*-t (lásd: az 1973-as SCRAP – United States per). Az egyes tagállamok sorra hoznak környezetvédelmi törvényeket, és hamarosan meghonosodik a közérdekű kereset, mellyel azóta is sokan, sokszor éltek az USA területén.

38. Közigazgatási per indítására jogosult, aki nemzetközi szerződés (Aarhusi Egyezmény) alapján környezeti információt kér a közigazgatási szervtől, és e kérelmét a közigazgatási szerv figyelmen kívül hagyta, helytelen módon elutasította, vagy nem adott kielégítő választ (Pp. 327. § (1) bek. c)).

39. A vázolt hazai és külhoni példák a jogérvényesítés változó hatékonyságú lehetőségeiről szóltak. Hazánkban eddig a 2006. évi ügyforgalom a zöldhatóságoknál nem csökkent az előző évekhez képest.

Kulcsszavak: *közérdekű kereset, civil szervezetek, környezetvédelmi magánjog, összehasonlító jog*

IRODALOM

Bakács Tibor (1992): *Magyar környezetjog*. Springer, Budapest

Sólyom László (1980): *Környezetvédelem és polgári jog*. Akadémiai, Budapest

Takács Péter (2000): *Nehéz jogi esetek. Jogelmélet*

és jogászai érvelés. Napvilág, Budapest

Tarr György (1991): *A popularis actio mint a környezetvédelmi igények érvényesítésének lehetősége*. Magyar Jog. 2.

AZ „ARANYSZABÁLYOK” EVOLÚCIÓJA

Marosán György

filozófiai tudományok kandidátusa, főiskolai tanár
Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Kar
marosan.gyorgy@mail.datanet.hu

Az „aranyszabályok” – a közösségek elvárt viselkedési normáinak alapelemei – fontos szerepet töltenek be életünkben. Tudatosan vagy öntudatlanul, ezek a szabályok vezérlik többnyire cserére vonatkozó döntéseinket. Márpedig az életben szinte mindenhez csere útján jutunk. Adjuk, ami a mienk – pénzt, árut, segítséget, kedvességet, tiszteletet vagy éppen szerelmet – azért, hogy hozzájussunk ahhoz, aminek hiányát érezzük. A cserét szabályozó elvek jelentőségét az adja, hogy alapvetően meghatározzák a megszereshető „örömjavak” mennyiségét. Vannak szabályok, amelyek erősítik a bizalmat, és ezért ösztönzik az együttműködést. Ám vannak olyanok is, amelyek bizalmatlanságot szülnek, így lerombolják a kapcsolatot. A kutatások egyértelműen igazolták: a társadalmak sikeressége „intézményeiktől” – a közösséget összefűző stabil, folyamatosan újratemelő és együttműködést szolgáló viszonyrendszerektől – függ. (Marosán, 2005a). A magunk formálta intézmények – és ezek alapjaként az „aranyszabályok” – segítik elő egyes társadalmak fejlődését, vagy ellenkezőleg, tartanak szegénységben másokat. (Hibbs et al., 2004)

Az „aranyszabályoknak” többféle változata létezik. Legtöbbször a Hegyi beszédben elhangzó krisztusi tanácsot: „Csak azt tedd felebarátoddal, amit kívánnál, hogy ő veled tegyen” nevezik ennek. Néha így hivatkoznak a Krisztusnál egy generációval fiatalabb neves zsidó rabbi, Hillél intésére: „Amit nem

akarsz, hogy veled cselekedjenek, azt ne tedd felebarátoddal sem”, és gyakran ugyanígy utalnak az ötszáz évvel korábban élt kínai bölcs, Konfuciusz elvére is: „Tégy úgy másokkal, amint ők tesznek veled”. De vajon honnan származnak ezek a szabályok? Az egyik lehetséges válasz: Isten – mindenkinek saját hite szerinti Istene – alkotta meg, és írta elő számunkra. S valóban, a legtöbb vallás hirdeti követésre méltóként javallt „parancsolatokat”, amelyek évezredek óta szolgálják az emberek együttélését és a közösségek fejlődését. A szabályok isteni eredete erősíti „legitimításukat”, s ezzel hatékonyságukat. Ám van egy másik ok, ami miatt elkerülhetetlennek tűnt Istenre hivatkozni. Nehezen elképzelhető, hogy az önérdek rángatta és gyakran végig nem gondolt cselekedetek káoszából megszülethessen a közösséget összetartó és az érdekek folyamatos összehangolódását segítő viselkedési modell. De vajon tényleg nem szülhet-e a káosz – intelligens „tervező” nélkül – szabadságot?

A társadalmi együttélés – szabályok vezérelte – apróbb-nagyobb cseréi, közvetlen szükségletkielégítő hatásuk mellett, egyben e szabályok versenyét is jelentik. Miközben az emberek a lehetséges szabályból kiválasztják azt, ami alapján berendezik életüket, akarva-akaratlanul a szabályok evolúcióját valósítják meg. A mindennapok során kiválasztódnak azok a maximák, amelyek támogatják hirdetőjük rátermetségét, míg kisselektálódnak és eltűnnek az embe-

rek életéből – azok, amelyek nem segítik hirdetőjük túlélőképességét. Ám van itt egy különös ellentmondás: a közhiedelem úgy tartja, hogy a becsületes, a bizalomteljes, és jószándékú viselkedés eleve hátrányban van az agressz-szív, önző, a másokat kihasználó viselkedéssel szemben. A kérdés tehát az, vajon lehet-e kísérletileg ellenőrizni, milyen a valós élet körülményei között a legsikeresebb viselkedési stratégia?

A foglyok dilemmája

A *foglydilemma* néven elhíresült szituáció a játékelmélet közkedvelt és napjainkra közismertté vált modellje. Két eltérő érdekű partner együttműködésre vagy ellenkezőleg, a másik kijátszására irányuló döntéseinek lehetséges kimeneteit elemzi, és keresi a legelőnyösebb megoldását. (Mérő, 1996. 3. és 4. fejezet) Az együttműködő vagy önző lépések kölcsönös következményeit az alábbi kifizetési mátrix mutatja (1. táblázat).

A valóságos élet szemszögéből nagyobb jelentőségre tett szert az ún. ismétlődéses foglydilemma-játék (IFDJ). Ez nem egyetlen döntés következményeit, hanem meghatározott döntési stratégiát követő „partnerek” több meneten keresztül folytatott játékának kimeneteit és felhalmozódó pontokban kifejeződő eredményességét elemzi. A közvélemény figyelmét egy negyedszázada lezajlott különös verseny irányította a modellre. Egy fiatal politológus – Robert Axelrod – arra kérte ismerőseit, hogy a foglydilemma több meneten keresztül történő játszására vezérfonalául szolgáló stratégiát fogalmazzanak meg. (Axelrod, 1990) A verseny résztvevőinek le kellett írniuk, milyen „maximák” szerint játszanak ismétlődően ezt a

játékot. A beküldött és többnyire szavakban megfogalmazott stratégiákat – stratégián a továbbiakban a döntéseket vezérlő szabályokat értjük – Axelrod számítógépes programokká írta át, majd e programokat 200 meneten keresztül játszatta egymással. A játék minden menetében a programok – éppen úgy, mint az emberek – „döntéseket hoztak”, majd a saját és a „játstótárs” lépéseitől függően a kifizetési mátrix alapján pontokat kaptak. A pontok halmozódtak, így a játék végén kirajzolódott, melyik stratégia bizonyult a legsikeresebbnek. Axelrod később azzal tette még izgalmasabbá a játékot, hogy folyamatosan kihagyta a legkevesebb pontot elért programokat. A játékban így egyre „versenyképesebb” programok vetélkedtek, és feltételezhető volt, hogy amelyik az „evolúciós versenyt” végül megnyeri, az a legrátermettebb.

A „nyertes” végül a kanadai politológus, Anatol Rapoport által beküldött, és Tit-for-tat-nak (TFT) – „szemet, szemért” – nevezett program lett. Ez mindössze két sorból állt: (1) induláskor előlegezd meg a bizalmat, (2) majd tedd mindig azt, amit partnered az előző lépésben („tükrözd” a viselkedését). A TFT-ről kiderült, hogy nem hagyományos értelemben mindenképpen győzelemre törekvő versenyző. Inkább köszönhetne annak sikerét, hogy partnereit minél több meneten keresztül való együttműködésre készítette.

Az IFDJ az elmúlt csaknem fél évszázadban a társadalomtudományok rendkívül népszerű modelljévé vált. Sokféle elrendezésben, különböző körülmények között, és meghökkenően eltérő „aktorok” – emberek (Mérő, 1996), állatok (Dugatkin, 1997), és számítógépek (Szabó – Tőke, 1998) – rész-

A partnerek viselkedése

Önző

Együttműködő

Önző

(-2, -2)

(-4, +4)

Együttműködő

(+4, -4)

(+2, +2)

1. táblázat

vételével játszották. Én magam is már több mint tíz éve rendszeresen játszom – *Piros-Kék játék* címmel – különböző összetételű csoportokban, és főként főiskolai hallgatókkal. Ennek során tanúja lehettem annak, ahogyan a résztvevők – a próba-szerencse módszerrel – keresik, és gyakran rátalálnak a sikeres viselkedés stratégiájára. A játék szokásos körülményei azonban nem tették lehetővé az eredmények kiértékelését. Ezért pontosan megtervezett kísérletsorozatot végeztem, hogy ellenőrizhető körülmények közt választ kapjak a következő kérdésekre:

- Rendelkeznek-e a résztvevők azonosítható stratégiával?
- Tükröződik-e ez a stratégia a játék során meghozott döntéseikben?
- Változtatnak-e a résztvevők az induló stratégián a játék közben szerzett tapasztalataik függvényében?
- Melyik lesz a nyerő (a legsikeresebb) stratégia?
- Levonják-e a résztvevők akár a siker, akár a kudarc tanulságait?

A kísérlet leírása

A kísérletben a BGF Külkereskedelmi Főiskola, az Általános Vállalkozási Főiskola és a Zsigmond Király Főiskola összesen 68 hallgatója – 19-22 éves fiatalok, 39 lány és 29 fiú – vett részt, 12-16 fős csoportokban (Marosán, 2005b). A párokba osztott játékosoknak – írásban megadott szabályok szerint – 30 meneten keresztül kellett döntéseket hozni. Minden menetben – életfelfogásuk, a játékban szerzett tapasztalataik alapján, valamint az *1. táblázatban* megadott kifizetési mátrix figyelembe vételével – P-t vagy K-t írnak a döntési lapra. E döntéstől függően pontokat kaptak, amely a játék során felhalmozódott. A játék célja – ezt a leírásban kiemeltük – „*minél több pontot szerezni*”.

A játék során – hacsak ezt kifejezetten nem tettük lehetővé – a párok nem kommunikálhattak egymással. A játék első szakaszá-

ban – az 1-10. menet között – a 4., a 6., és a 9. menet után a partnerek megbeszélhették, kölcsönösen milyen döntéseket hozzanak. Jeleztük azonban: „tárgyalni lehet, de nem kötelező. Meg lehet állapodni bármiben, de a megállapodást nem kötelező betartani”. A második szakaszban – a 10-20. menet között – a 12., a 15. és a 18. menetet követően lehetőség nyílt a „partnercserére”. Aki kívánta, a „válás” helyett tárgyalhatott. A harmadik szakaszban – a 20-30. menet között, – a 22., a 24., a 26. és a 28. meneteket követően, az addig a legkevesebb pontot elért két játékos „kiesett” a játékból. A partner nélkül maradt játékosokat újra összesorsoltuk, és a játék egészen a 30. menetig folytatódott. A játék közben a kifizetési mátrix pontjainak értéke növekedett: az első rész 2 (vagy 4) pontja a második részben 3-at (6-ot), a harmadik, befejező részben pedig 4 (8) pontot „ért”.

A kísérlet közben egy táblán látható volt a résztvevők minden döntése, az ezért kapott és az összesen elért pont. Ez az elrendezés a többiekkel párhuzamosan, de tőlük – elvileg – függetlenül játszó és az eligazítás szerint csak egymással törődő párokból versengő játékteret teremtett. A résztvevők tanúi lehettek a bizalom megelőlegezése, az együttműködés megszakítása, a megegyezés felrúgása, a tárgyalás visszautasítása és a mindenáron való győzelem diktálta csalások hatásának. Ez az elrendezés alapvetően eltért a számítógépes programokkal lefolytatott kísérletektől. Ez utóbbi előnye, hogy a „résztvevők” (a programok) stratégiája egyértelműen beállítható, a játszma minden lépése pontosan nyomon követhető, a körülmények tökéletesen „kézben tarthatók”, a menetszám és a résztvevők száma jelentősen növelhető. Hátránya viszont, hogy feltételezései – a „játékosok” pontosan meghatározott stratégiát követnek, az nem is változik, és az érzelmeknek nincs szerepük, – az életben nem állják meg a helyüket.

A „hús-vér” résztvevőre építő játék elő-

nye, hogy a körülmények életszerűek. A játékosok kevert összetételű – és a valóságos társadalmat többé-kevésbé tükröző – stratégiát követő populációt alkotnak. Az egyes résztvevők viselkedése is „homályos” stratégiával írható le. A környezet véletlen hatásai – például a félreértések – befolyásolják a résztvevők döntéseit. Az, hogy mindenki eredménye látható, teret nyit az érzelmeknek, de lehetővé teszi a tanulást. Ugyanakkor az élő személyekkel folytatott játéknak komoly hátrányai is vannak. A résztvevők száma és a végigjátszható menetek száma szükségképpen korlátozott. A játékosok megváltoztathatják induló stratégiájukat, és döntéseikben szerepet kapnak az érzelmek. (Amikor például a megállapodást a partner nem tartotta be, kifejezetten dühödtt reagálásokat váltott ki.) Mindez megnehezítheti az eredmények pontos számszerűsítését. Ám ezekért a hátrányokért – úgy véljük – kárpótol, hogy a kísérlet elrendezése nyomon követhetővé tette a résztvevők által követett stratégiák eloszlásának tendenciaszerű elmozdulását és az adott körülmények között legsikeresebb stratégia azonosítását.

A résztvevők beállítódása

A résztvevők – a játék során követett stratégiáját meghatározó – beállítódását a kísérlet megkezdése előtt kérdőívvel azonosítottam. A játék befejezését követően a változást hasonló szerkezetű kérdőívvel követtem nyomon. A viszonylag egyszerű kérdőív a résztvevők döntéseit leginkább befolyásoló nyolc értékre – a bizalom, a versenyszellem,

az együttműködési készség, a sikerorientáció, hajlandóság mások kihasználására, mások érdekeinek tekintetbe vétele, az igazságosság, a kölcsönösség – vonatkozó véleményét tárta fel.¹ Ennek alapján felrajzolható volt a résztvevők által preferált viselkedés eloszlásának spektruma, illetve ennek változása a játék folyamán. (lásd *1. táblázat*)

A hétköznapi gondolkodás – néha a kutató is – általában két alapvetően ellentétes beállítódást ismer: a bizalomra építő *együttműködőt* és a bizalmatlan, csaló, *önzőt* (Boyd et al., 2003). Az élet tipikus helyzetei azonban összetettebb és változatosabb viselkedésre utalnak. Az emberekkel és a számítógépes programokkal végrehajtott játékokban több, részben eltérő stratégiát azonosítottak. Ilyenek a „pavlovi” stratégia – „ha nyertél, folytasd, ha veszítettél, válts” –, az „elnéző” TFT – „a csalásra ne válaszolj csalással azonnal, de egyébként kövesd a TFT-t”, a „bizalmatlan csaló” – „használd ki a másikat, amíg lehet, majd állj tovább” stb. Egy legutóbbi, emberi résztvevőkkel végrehajtott kísérlet háromféle, egymástól lényegileg eltérő beállítódást azonosított: együttműködőt, óvatossággal együttműködőt és a versengőt nem együttműködőt. (Kurzban, et al., 2005).

A 68 kérdőív adatait elemezve úgy találtam, hogy a résztvevők négy eltérő beállítódással jellemezhető csoportba oszthatók:

1. Elnéző Tit-for-Tat (ETFT – 108–130 pontig). Életelve: „*Jótt helyébe, jót várj*” Bizalmat megelőlegező, feltétlen együttműködő, a partner csalását botlásnak tekintő, azt több meneten keresztül elnéző, a másik

¹ A kérdőív a 8 érték esetén 3 lehetséges választ kínál az adott értékre vonatkozóan: a „teljes bizalom”, a „feltételes együttműködés” és „versengő csaló” megközelítést, amelyek között kellett a válaszadónak 10 pontot szétosztania. A kiértékelés során az egyes válaszlehetőségek pontjait még megszoroztam 1-gyel, 2-vel vagy 3-mal, a kérdés „jólelkűségének”, „bizalmatlanságának” és „önzőségének” mértékétől függően. A válaszok alapján a résztvevők egy konkrét pontszámot kaptak. Ez a pontszám kijelölte helyüket a feltétlen bizalom

– önző versengés skálán. A skála minimuma – *Teréz anyja* – 80 pontjától az önző és csaló *Gordon Gekko* 240 pontos elméleti maximumáig terjedt. A játék résztvevői esetén a minimum 108 pont volt, míg a maximum 218. Az általam használt skála 100–220-ig terjedt; ezt osztottam fel hatpontos egységekben egy 20 osztású skálára. Így felrajzolható volt induláskor, majd a játék végén a kérdőív alapján „mért” beállítódás eloszlása a bizalom–versengés skálán, és elemezhetővé vált a skálán való elmozdulás. Lásd *1. ábra*.

javát kereső, a közösségbe befektető, és azt értékek tekintő.

2. Tit-for-Tat (TFT – 131–160 pontig) Életelve: „*Kölcsönkenyér visszajár*”

Saját érdek érvényesítésére törekvő, de a kölcsönösséget elfogadó, feltételekhez kötöten együttműködő, bizalmat („remegő kézzel”) megelőlegező, ám azt csalódás esetén azonnal visszavonó, csalást megbüntetni kész, a közösséghez hozzájáruló.

3. Bizalmatlan Tit-for-Tat (BTFT – 161–190 pontig). Életelve: „*Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten*”

Bizalmatlan és induláskor kockázatminimalizáló (gyakran P-val induló!), a partner várható viselkedésében bizonytalan, feltételeken együttműködő, kölcsönösséget megkövetelő, a saját érdeke rövid távú érvényesítése által vezérelt, gyenge szolidaritású, közösségi hozzájárulását hamar visszavonó.

4. Önző versengő (ÖV – 191–220 pontig) Életelve: „*Szemesnek áll a világ*”

Az életet versenynek tekintő, nyeresre játszó, a győzelem érdekében a csalást (hítségést) is vállaló, bizalmatlan, ám ha érdekében áll, együttműködő, de a szabályokat saját érdekeinek megfelelően értelmező, a bizalmat tanúsító partnert és a közösséget könyörtelenül kihasználó, de a vele szembeni csalást megtorló.

Feltételeztem, hogy a játék résztvevői – elmentében a számítógépes programokkal – a pillanatnyi helyzettől, múltbeli tapasztalataiktól és a partnerek viselkedésétől függően átlagos beállítódásuk körüli „stratégia-mix”-ből választanak. Döntéseiket alapvetően befolyásolják a környezeti hatások. Mivel láthaták egymást, tárgyalásokat is folytathattak és tanúi lehettek a megegyezések felrúgásának, a résztvevők viselkedése gyakran eltért a kérdőívre adott válaszaiktól. A játék hevében gyakran kiestek választott szerepükből.

A stratégiaverseny eredménye

A kérdőívek elemzése alapján a 2. táblázatban látható kép alakult ki a résztvevők viselkedési stratégiáját illetően a játék kezdete előtt és azt követően:

A legfontosabb változás: a kísérlet végére csökkent az ÖV-t és az ETFT-t választók száma. A vélemények a TFT felé „gravitáltak”. Ezt tanúsítja a választott viselkedési stratégiák eloszlásának az induláshoz képesti módosulása is. (1. ábra) Az induló kérdőív átlaga 12,5, szórása 4,2, míg a záró átlaga 11,06, szórása pedig 3,98.² Csökkent a „szélsőséges” véleményűek száma, miközben a nézetek szórása is csökkent. A szórás csökkenése annak a jele, hogy a szélsőséges – feltétel nélküli bizalom vagy a versengő önző – viselkedési stratégiák visszaszorultak.

Hagyományosan a stratégiaverseny sikerkritériumának a pontversenybeli helyezést tekintik. A versenyt a két ETFT nyerte, őket két TFT követte. Valójában azonban többféle, az eredményeket más és más oldalról bemutató sikerkritériumot célszerű használni. Jól jellemzi a sikerességet a „nyertesek” száma.³ A stratégiaverseny végeredményét a 3. táblázat foglalja össze. Ez a viselkedési stratégiák – induló és a záró kérdőívekben feltáruló – helyezési számait, illetve annak változását mutatják az első tízbe, az első húszba és végül az „állva maradt” 32-be kerültek esetén. A számok közvetlenül érzékeltetik az eltérő viselkedési stratégiák „evolúciós sikerességét”.

A táblázat arról tanúskodik, hogy a TFT típusú stratégiák kerültek ki „győztesen” a versenyből. A játék végére, és eredményeként a többség felismerte és el is fogadta a TFT típusú viselkedési stratégia sikerét.

² Az átlag és a szórás az 1. táblázat versengés mértékét jelző 1–20-as skálájú vízszintes tengelyére, s a függőleges tengelyen mért gyakoriságeloszlásra vonatkozik.

³ A nyertesek száma = 1–10-be kerültek száma az induló és a záró kérdőív szerint.

A választott viselkedési stratégia	Követők száma az induló kérdőív szerint	Követők száma a záró kérdőív szerint
Elnéző Tit-For-Tat (ETFT)	5 (7,4%)	3 (4,4%)
Tit-For-Tat (TFT)	15 (22,1%)	26 (38,2%)
Bizalmatlan Tit-For-Tat (BTFT)	27 (39,7%)	28 (41,2%)
Önző versengő (ÖV)	21 (30,8%)	11 (16,1%)

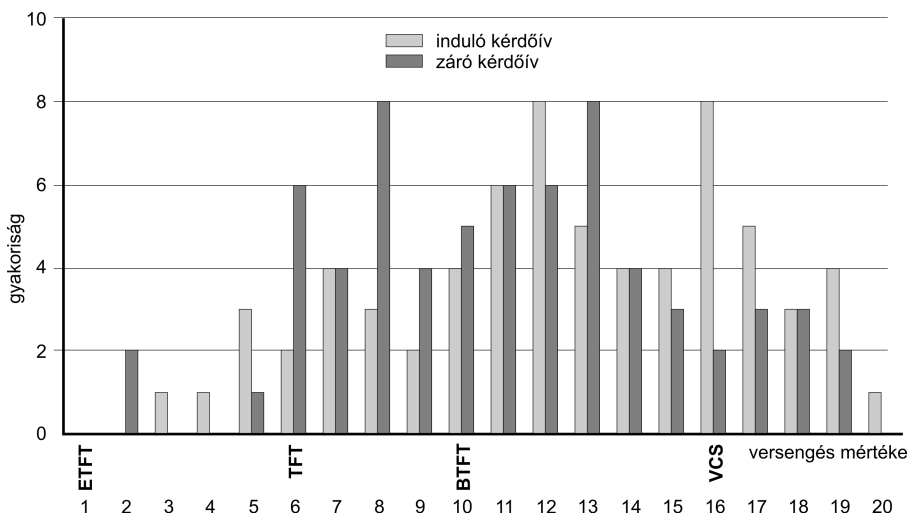
2. táblázat

	Első10-ben		Első 20-ban		Állva maradt 32-ben	
	Induló kérdőív	Záró kérdőív	Induló kérdőív	Záró kérdőív	Induló kérdőív	Záró kérdőív
ETFT	2	2	2	2	3	2
TFT	3	5	7	8	11	14
BTFT	4	3	8	8	10	13
ÖV	1	0	3	2	9	5

3. táblázat

A sikeresség mutatói	ETFT	TFT	BTFT	ÖV
Nyertesek (első 10-be kerültek) száma	2 (i), 2 (z)	3 (i) 5 (z)	4 (i) 3 (z)	1 (i) 0 (z)
Átlagos helyezési szám	0,4	0,9	0,5	0,24
Elért átlagpontszám	84	92	80	76

4. táblázat

1. ábra

Induló kérdőív	Záró kérdőív ETFT (3) (kap)	TFT (26) (kap)	BTFT (28) (kap)	ÖV (11) (kap)
ETFT (5) (ad)	2	2	1	0
TFT (15) (ad)	1	9	5	0
BTFT (27) (ad)	0	11	14	2
ÖV (21) (ad)	0	4	8	9

5. táblázat

A sikeresség további fontos szempontja – miként az olimpiákon számolt pontversenyek – a versenyben részt vevő stratégiák által elért átlagos helyezési szám.⁴ További lényeges információt szolgáltat az egyes stratégiák sikerességéről az azt követők által elért átlagpontoszám.⁵ Ez jól tükrözi egy adott stratégia „rátermettségénél” függően – hisz a verseny kinyilvánított célja minél több pontot szerezni. A verseny eredménye e sikemutatók alapján a 4. táblázatban látható:

Az adatok értelmezésénél tekintetbe kell venni, hogy a játékból a 21–30. menet során a játékosok nagyjából fele, az addig követett stratégiája sikerességétől függően – kiszekelődött. Ez értelemszerűen csökkentette az ETFT-k, az ÖV-k és részben a BTFT-k átlagpontoszámait és helyezési számait. Ám mivel a szelekció éppen a stratégiák átlagos „rátermettségétől” függő mértékben „ritkította” meg a „populációt”, ez az adatokból levonható következtetést inkább megerősíti. Valamennyi sikerkritérium a TFT sikerét mutatja.

Az elért eredmények részletes elemzése – a játék első szakaszának nyomonkövetése, a „nyertesek” és „lemaradtak” életpályájának összevetése – jellegzetes képet fest az „életfelfogásbeli” különbségeikről. Indulásakor a 68 résztvevő közül 44-en léptek P-t és 24-en K-t. Az első húsz helyezett közül

azonban csak heten indultak P-vel és 13-an K-val. Az első tárgyalás után – ahol szinte mindig K-ban állapodtak meg – 51 résztvevő írt K-t, ám a következő lépésben már csak 35- tartott ki a K mellett. Az első húszba bekerült résztvevők a tárgyalás után 18-an írtak K-t, és a következő három lépésben sem csökkent ez 16 alá.

A játék eredményeként végbemenő átrendeződések részleteit a transzformációs mátrix (5. táblázat) mutatja. Ez az induló kérdőív szerinti választásokat és a játék hatására bekövetkező „átlépések” részleteit, valamint a záró kérdőív szerint eredményeket mutatja.

Jól látható, hogy a játék során jelentősen nőtt a TFT-t követők száma, és a növekedés döntő forrása a BTFT-t és ÖV-t követők voltak. Így a játék bizonyította, hogy – ellentétben a hétköznapi logikával – a játékosok többsége (örömmel vagy kénytelen-kelletlen) felismerte a TFT (típusú) stratégia hatékonyságát. Ez azt mutatja, hogy a valóságos életet tükröző körülmények között – bizonytalan helyzet, ismeretlen partner, a becsapás kockázata, a döntést befolyásoló *zaj* – a TFT típusú viselkedés a legsikeresebb.

Csökcent az ETFT-t követők száma: ötről kettőre. Az a három játékos, akiknek tapasztalatai alapvetően negatívak voltak, megtanulták: amíg potenciális játszótársaik versengők és önzők, csak „kipróbált és tesztelt” partnerrel célszerű a feltétel nélküli bizalom stratégiáját követni. Az ETFT, a csalást megbocsátható botlásnak tekintő és azt több meneten keresztül elnéző – „ha

⁴ Átlagos helyezési szám = a versenyben állva maradt 32-ben elért helyezések száma / az ezt a stratégiát követők száma

⁵ Az átlagpontoszám = az egyes stratégiát követők által elért összes pontoszám / az ezt követők száma. Ez a szám az adott stratégia átlagos „rátermettségére” utal.

megdobnak kövel, dobd vissza kenyérral” elveként érvényesülő – életmodellje a valós élet körülményei között ön- és közveszélyes. Az önző csalót, a partner sorozatos K-ja – a kísérlet tanulsága szerint – nem „téríti meg”. A megbocsátás – a P-kre adott feltétel nélküli K – inkább megerősíti a „potyautast” stratégiájának helyességében, semmint stratégiájának megváltoztatására ösztönöznék.

A fentieknek nem mond ellent, hogy az „egyéni” pontversenyt két ETFT nyerte. Ez a két személy, akiknek „bejött” a stratégiájuk, megerősödtek véleményükben. „Aki rátalált a megfelelő partnerre – fogalmazott egyikük – az ne kísérletezzen csalással és partnercserével, hanem legyen boldog partnerével, és újra és újra erősítse meg ragaszkodását”. Mindez arra utal, hogy a valóságos életben nincs minden körülmények között hatékony stratégia. Viselkedésünket a menedzsment „kontingencia”-elméletének megfelelően a körülményekhez, s főként a partnerek stratégiájához célszerű illeszteni.

A BTFT-k száma lényegében nem változott. Egy részük belátva, hogy a tartós és jó kapcsolat érdekében induláskor nagyobb bizalmat célszerű tanúsítani, inkább együttműködőként kell viselkedni, és a megállapodását kevésbé szabad felrúgni, csatlakozott a TFT-hoz. A „jól megválasztott” P – mint az a bizonyos makorenkői pofon – azt üzeni: „térj észre, neked is érdeked az együttműködés”. A BTFT-től a TFT-hez „átigazoltakat” a ÖV-k közül ide „átpártoltak” helyettesítették. Ők a játék során belátták, hogy hosszú távon a szerzett pontszám csak a kölcsönösség tudomásul vételével és az együttműködést megalapozó szabályok betartásával növelhető.

A ÖV-k száma jelentősen csökkent. Sokan közülük – éppen a saját és a többiek eredményét látva – a játék menetében maguk változtattak. Meghatározó szerepe volt tanulásukban – a partner „büntető” P-jei mellett – a játék közbeni tárgyalásnak. Ezeket a partnerek világosan elmondták egymásnak, mit

kívánnak a másiktól, értésére adva, mit nyerhet ezzel, és mit veszíthet, ha visszautasítja. A ÖV átlagos viselkedési modellje az adott feltételek között, hosszú távon kudarcra vezetőnek bizonyult. A ÖV-k több mint fele ezért váltott: „átállt” leginkább a BTFT-k, kisebb részben a TFT-k közé. Többen azonban mindvégig azt keresték, hogy – szó szerint idézve egyikük megfogalmazását – „vajon hol követtem el a hibát, milyen trükkel lehetett volna mégis nyerni?”

Az arany szabály születése

A kísérlet eredményei kirajzolják, hogy a szabályok szelektációjával miként erősödik meg a közösség együttélését leginkább segítő norma (Orthmayr, 2004). A norma kialakulására utal a populációviselkedés „változatosságának” csökkenése, ami a közösség által követett norma egyneműbbé válását mutatja. Az, hogy a többség a TFT típusú viselkedés mellett döntött, úgy értelmezhető, hogy a játék eredményeképpen a bizalmatlan, önző, csalásra hajlamos emberek közöségéből kiválasztódik és fokozatosan meghatározóvá válik a TFT típusú viselkedési stratégia. Ez az eltolódás alapvetően fontos a közösségi „rátermettség” szempontjából, hiszen a TFT generálja a legnagyobb egyéni és „csapat”-pontokat. Ez úgy is értelmezhető, hogy az ilyen „viselkedésű” egyedekből álló közösségben az egyéni és a közösségi „vagyon” gyorsabban nő, mint a ÖV-kből álló közösségé. Némi túlzással, a Tőzsdecápák Gordon Gecko-ja kénytelen-kelletlen „Teréz anyja” jellegű viselkedést vesz fel, és fordítva, „Teréz anyja” is ráébred az önérdek fontosságára. Mindenfajta „felsőbb” beavatkozás nélkül – isteni eredetű (és legitimitású) etikai elvek hiányában is – fokozatosan kiformalódhat tehát az együttműködő és bizalmat megelőlegező viselkedési stratégia (Bendor et al., 2001, 1495).

Az induló és a záró kérdőív elemzése arra utal, hogy az „életstratégiákkal” kapcsolatos

vélemények érzékelhetően megváltoztak. Egyrészt az 1. táblázat tanulsága szerint az ETFT–ÖV skálán a vélemények „középre húztak”. Ez azt jelenti, hogy a „szélsőségesen bizalomteli” („Teréz anya”) és a „szélsőségesen önző-versengő” („Gordon Gekko”) viselkedés a „némi bizalmatlansággal vegyes” TFT-hez közeledett. A két „szélsőséges” viselkedés volt a játék igazi „vesztése”. Kiderült, sem a feltétel nélküli bizalom, sem a következményekkel nem számoló csalás nem hatékony viselkedési stratégia napjaink körülményei között, átlagos partnerekkel szemben. A résztvevők véleménye és viselkedése a játék során, s annak hatására, közelebb kerül a magas szintű bizalmat és együttműködési készséget kifejező origóhoz.

A kiértékelések során vetődött fel egy további izgalmas kérdés: vajon melyik stratégia „tesz” a legtöbbet a „közösség boldogulásáért”? Többféle tényező készítheti a résztvevőket viselkedésük módosítására. Először, a táblán látható eredményeik demonstrációs hatást követve hány pontot érhetünk el. Másodsor, a partnerek tárgyalásaik során érvelve vagy nyomást gyakorolva – esetleg a válással fenyegetve – hathatnak egymás viselkedésére. Harmadsor, az adott stratégiát követő játékos a játék során folyamatosan jutalmazza vagy bünteti partnerét, s így minden lépésben az addig követett stratégia újragondolására készíti őt.

A „közösség hőse” megtisztelő cím adományozásánál – nem tévesztve szem elől, hogy az egyéni siker és a közösségi „vagyon-

generálási képesség” környezet- és partnerfüggő – két szempontra célszerű figyelni. Egyrészt, számításba vehetjük a párosok versenyében elért sikereket.⁶ Ezt az egyetlen ETFT páros nyerte, ám a párosok versenyének élmezőnyében a TFT-k kerültek többségbe. E mellett vizsgálni lehet, *ki teszi a legtöbbet* a közösséget károsító ÖV típusú viselkedés visszaszorításáért. Itt a demonstrációs hatás és a tárgyalások során kifejtett nyomás mellett a legfontosabb tényező a konkrét döntések – a partner P-jére vagy K-jára adott és jutalmazásként vagy büntetésként értelmezhető válaszok – gyakorlati nevelő hatása (Bienenstock et al., 2001). A viszonylag kis gyakoriság miatt óvatosan kell bánni az eredménnyel, mégis úgy tűnik, hogy a TFT típusú stratégiák „nevelnek” a leghatékonyabban. Mindez azt tanúsítja, hogy BTFT–ÖV környezetben – a kísérlet, és általánosabban, a mai Magyarország feltételei között – a TFT nemcsak egyénileg a legsikeresebb, hanem ez a stratégia tesz egyben a legtöbbet a közösség „boldogságáért”. A BTFT–ÖV típusú társadalom inkább „nevelhető” a realista TFT figyelmeztető P-jeivel (és jutalmazó K-jaival), mint az ETFT jószándékú és elnéző („ha megdobtak követ, dobd vissza kenyérrrel”) típusú reakcióival, de akár a ÖV megtorló P sorozatával.⁷ Úgy tűnik tehát: nemcsak az egyéni, hanem a közösségi boldogság nélkülözhetetlen tartozéka a „büntetni”, sőt – mint egy másik kísérletben feltárult – a másokat (a közösséget) ért inzultust saját káron is megtorló, ún. altruista büntetést végrehajtani kész aktor. (Fowler, 2005, 7048.)

⁶ A kísérlet eredetileg egyéni versenyre épült. Értelmezhető azonban a párok egyesített pontszáma is. A TFT típusú párok mindegyike viszonylag magas pontot ér el, így „csapatpontszámuk” ennek megfelelően magasak. Ezzel szemben az ÖV-ETFT párok esetén az egyik magas, a másik alacsony egyéni pontszámot gyűjtött, így a „csapatpontszámuk” kicsi lett.

⁷ A TFT által végrehajtott „nevelési” folyamat meghökentően emlékeztet a „zsetongzdaság” (token economy) néven ismert módszerre. A zsetongzdaság

meghatározása szerint olyan viselkedésmódosító eljárás, amely az egyén viselkedését követően azonnal jutalmazással vagy büntetéssel „igazolja vissza” a viselkedés kívánatos vagy elkerülendő voltát. A viselkedéshez kapcsolt azonnali (a tettet és következményét „rövidre záró”) jutalmazó, illetve büntető ingerek viselkedésmódosító hatására utal Hans és Michael Eysenck *Elmevadászat* című könyvében leírt zsetongzdaság típusú, börtönbéli nevelési kísérletben. (Eysenck – Eysenck, 2002, 364–365.)

Befejezés helyett

A kísérlet alapfeltételei megítélésünk szerint jól modellezték életünk hétköznapi viszonyait. A résztvevők között voltak együttműködők és önzők, eltérő volt a megelőlegezett bizalom szintje és a csalásra való hajlamosság, a körülmények és pillanatnyi élmények hol erre, hol arra billentették a döntéshozót. A populáció egyedei tehát kevert stratégiát követtek. A játék folyamán kapott pontjaik alapján közvetlenül érzékelték követett stratégiájuk sikerességét és kudarcát. A kísérlet során nyert tapasztalataik hatására a többség változtatott eredeti stratégiáján. Hajlandók voltak tanulni. Ilyen általános feltételek esetén a legsikeresebb – legtöbb pontot gyűjtő – egyéni stratégiának a TFT bizonyult. A TFT azonban nem csupán az egyéni, hanem a közösségi siker leghatékonyabb „kovácsa”. Ez a típusú viselkedés rákényszeríti a bizalmatlan és nem kooperatív résztvevőket, hogy bizalomteljes és együttműködő stratégiára térjenek át. Emiatt a TFT fokozatosan

elterjedt a közösségben. Mindez arra utal, hogy a hétköznapi emberek saját élettapasztalataik alapján ráébrednek Kant kategorikus imperatívuszára – „cselekedj úgy, hogy cselekedeted maximája egyúttal egyetemes törvényhozás elvéül szolgálhasson”. Ennek alapján – minden „fentről” jövő sugalmazás nélkül – arany szabállyá emelik a TFT-t. Ezzel a Hobbes-i „mindenki harca mindenki ellen” kaotikus állapotát az egyéni tapasztalás, majd a társadalmi tanulás, végül „arany szabályok” megalkotása és kulturális átörökítése révén kiszámítható és gyorsan halmozódó emberi tőkét társadalmakká formálja. (Vogel, 2006). A történelemtudomány és az antropológia pedig végül már csak konstatálja: a TFT maximája által vezérelt egyénekből álló közösségek fejlődnek, míg akik nem ezt követik, a fejlődés perifériájára szorulnak.

Kulcsszavak: *evolúció, arany szabály, foglydilemma, tit-for-tat, versengés, bizalom, önzés, szelekció, kategorikus imperatívusz, zsetongazdaság*

IRODALOMJEGYZÉK

- Axelrod, Robert (1990): *The Evolution of Cooperation*. Penguin Books, London
- Bienstock, Elisa Jayne – McBridge, Michael (2004): Explication of the Cultural Transmission Model. *American Sociological Review*. 69, 138–143.
- Bendor, Jonathan – Swistak, Piotr (2001): The Evolution of Noms. *American Journal of Sociology*. 106, 6, 1493–1545.
- Boyd, Robert – Gintis, H. – Bowles, S. – Richerson, P. J. (2003): The Evolution of Altruistic Punishment. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. 100, 3532.
- Dugatkin, Lee Alan (1997): *Cooperation among Animals: An Evolutionary Perspective*. Oxford University Press, Princeton
- Eysenck, Hans – Eysenck, Michael (2002): *Elmevadászat*. Kairosz, Budapest
- Fowler, James H. (2005): Altruistic Punishment and the Origin of Cooperation. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. 102, 7047–7049.
- Hendrich, Joseph (2006): Cooperation, Punishment, and the Evolution of Human Institutions. *Science*. 312, 5770, 60.
- Hibbs, Douglas A. – Olsson, Olov (2004): Geography, Biogeography, and Why Some Countries Are Rich, and Others Are Poor. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. 101, 3715–3720.
- Kurzban, Robert – Houser, Daniel (2005): Experiments Investigating Cooperative Types in Humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. 102, 1803–1807.
- Marosán György. (2005a): *Hogyan készül a történelem?* Money-Plan, Budapest
- Marosán György. (2005b): *A bizalom és az együttműködés evolúciója*. Tudományos Évkönyv. Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest, 114–129.
- Mérő László. (1996): *Mindenki másként egyforma. (A játékelmélet és a racionalitás pszichológiája)* Tertium, Budapest
- Orthmayr Imre (2004): A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*. 3.
- Szabó György – Töke Csaba (1998): Evolutionary Prisoners's Dilemma Game on a Square Lattice. *Physical Review*. E, 58, 1, 69.
- Vogel, Gretchen (2004): The Evolution of the Golden Rule. *Science*. 303, 1129.

KÖVESLIGETHY RADÓ „TETEMRE- HÍVÁSÁRÓL”

Vargha Domokosné
nyugalmazott könyvtárvezető
vargha@konkoly.hu

Balázs Lajos
az MTA doktora, igazgató, MTA Konkoly
Thege Miklós Csillagászati Kutatóintézet

Az eddig megjelent biográfiákban csak igen rövid és homályos megjegyzések találhatók azokról a megpróbáltatásokról, amelyek Kövesligethy Radót a Tanácsköztársaság bukását követő esztendőkből érték. Ezek a megalázó procedúrák felmérhetetlen károkat okoztak az akkoriban még szellemi ereje teljében lévő tudósnak, derékba törve hazánk egyik legnagyobb természettudósának karrierjét. Nehéz lehetett a számtalan hazai és külföldi elismerésben részesült akadémikus professzornak a „bűnös” szerepét átélnie. Sorsa a Biblia Józsefére emlékeztet. Vajon mik voltak azok a „szörnyű vétkek”, amelyek miatt neki oly keservesen kellett bűnhődnie? A feldolgozott terjedelmes anyagból, elretentő példaként, csak néhány részletet emelünk ki.¹ Célunk mindössze annak érzékeltetése, hogy az ilyesfajta, időnként már-már nevetségesnek tűnő „tetemrehívások” mindig nagyon veszedelmesek.

Köztudott, hogy az 1945 utáni esztendőkből, majd 1956-ot követően ennél sokkal súlyosabb atrocitások is történtek a Magyar Tudományos Akadémia berkeiben. A későbbi törvénytelenések azonban nem mentik fel azokat a tudósokat, akik a Ta

¹ A Magyar Tudományos Akadémián lezajlott eseményekről szóló dokumentumokat az Akadémiai Kéziratár dolgozóinak segítségével gyűjtöttük össze. Az Egyetemi Igazoló Bizottságának iratait dr. Balog Mihály könyvtárigazgató, dr. Jáky László könyvtáros és Kissné Bognár Krisztina levéltáros közreműködésével, az Egyetemi Könyvtár Levéltárából sikerült megszerezni.

nácsköztársaság utáni időkben játszották „ítélőbíróként” dicstelen szerepüket.

Kövesligethy életének jelentősebb állomásai

Kövesligethy Radó 1862. szeptember elsején született Veronában. Elemi iskoláit Bajorországban végezte. 1873-81 között a pozsonyi katolikus gimnázium növendéke volt. 1881-től a bécsi egyetemen matematikát, asztronómiát és fizikát hallgatott, a nyári szünidőben pedig Konkoly Thege Miklós ógyallai csillagvizsgálójában dolgozott. A csillagvizsgáló kiadványaiban számos csillagászati munkája látott – német nyelven – napvilágot.

„Ifjúságomnak legszebb napjait éltem ott és Nagyságod szeretetreméltó családjának körében, és valóban hasznosító éveket töltöttem ott, mert javarészt annak, a mik ma enyinnék mondhatók, Ógyallán tanultam meg” – írta egy levelében 1895-ben Konkoly Thege Miklósnak.²

Principien einer theoretischen Astrophysik auf Grund mathematischer Spektralanalyse című disszertációját 1884 júniusában védte meg a Bécsi Egyetemen. Egyetemi tanulmányainak befejezése után néhány évig az Ógyallai Csillagvizsgáló munkatársa lett. Az ő megfigyelésein alapult az 1887-ben közreadott Ógyallai spektroszkópiai katalógus, amely a

² Kövesligethy 1896. július 19-én Konkoly Thege Miklóshoz írt levele. Slovenská Ústredná Hvezdáren, Hurbanovo.

H. C. Vogel által készített Potsdami katalógus kiegészítéseként jött létre.

Elméleti spektroszkópiai munkásságának összegezeként *Grundzüge einer theoretischen Spectralanalyse* (Halle, 1890) címen egy 300 oldalas könyvet jelentetett meg.

1888-tól 1893-ig Eötvös Loránd mellett geofizikai kutatásokat folytatott a Pesti Egyetemen, ugyanitt 1893-ban a Kozmográfiai Intézet rendkívüli tanára lett. Csillagászatot és geofizikát oktatott a fizika és földrajz szakos hallgatóknak. 1894-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1899-1901 között a Konkoly alapítású Ógyallai Asztrofizikai Observatórium igazgatója volt. 1904-ben nyilvános rendes tanárrá nevezték ki a Pesti Egyetemen.

Tudományos eredményeinek összefoglalása

Kövesligethy 1891. március 27-én *Az ég új elméleti fizikájának alapvetéséhez* címmel előadást tartott az Akadémián. Ez alkalommal legfontosabb csillagászati vizsgálatainak célját és elért eredményeit foglalta össze.

„A ‘Grundzüge einer theoretischen Spectralanalyse’ című munkámban kifejtett, és eddig több pontjában javított spektrálemélet azon határozott szándékkal keletkezett, hogy az eddig nagyon is leíró jelleggel bíró astrophysikát matematikai alpra fektethessem. Ha ugyanis az égi testeket és azok rendszereit megszűnünk pontoknak tekinteni; az állapotukat és mozgásukat teljesen leíró matematikához még azok hőelméleti tárgyalása is fog lépni, a mi – azt eléggé bizonyítják egyebek között a Wiedemann Annalekben megjelent Ritter Ágost-féle dolgozatok – csak azon esetben keresztülvihető, ha tényleg képesek volnánk megmérni az égi testek hőmérsékletét meg sűrűségét, és feltételezhetjük, hogy ezek eszményi gázállapotú testek.

Sikerre igazán csak akkor számolhatunk, ha az égi test állapotját ismeretesnek definiáljuk, ha ismeretes a spektruma. ... Világos, hogy ily módon az egész astrophysika elméletileg tár-

gyalható tudományággá lesz, mely éppúgy képviseli a hőelmélet Kosmosos alkalmazását, mint az astronomia a mechanikát.”³

Kövesligethy spektrálegyenletének tudománytörténeti jelentősége

Kövesligethy spektrálegyenlete része annak az átfogó munkának, amely azt kutatta, hogyan lehet a megfigyelt színképből következtetni a fényt kisugárzó égitestben uralkodó fizikai állapotra. Központi jelentőséget tulajdonított a termodinamikának: úgy vélte, a színképek értelmezésénél az olyan szerepet játszik, mint a newtoni mechanika az égitestek mozgásánál.

A tudománytörténet szerint Max Planck 1900-ban megfogalmazott kvantumhipotézise tette lehetővé, hogy megmagyarázzuk a testek ún. hőmérsékleti sugárzásának törvényszerűségeit. A tudománytörténeti összefoglalók azt is megemlítik, hogy Planck előtt két jelentősebb próbálkozás volt a magyarázatra. Az egyiket Wilhelm Wien publikálta 1893-ban, a másik pár évvel később Lord Rayleigh-től,⁴ illetve James H. Jeans-től származott. Mindkét próbálkozásnak az volt a hiányossága, hogy a színképnek csak egy részét írták le helyesen: a Wien-féle megoldás a színkép kék oldalát, míg a Rayleigh–Jeans-féle a vöröset. Így a teljes kisugárzott energiára végtelen nagy értéket jósoltak...

Kövesligethy Radó bécsi egyetemi évei alatt gyakran megfordult Konkoly Thege Miklós ógyallai intézetében, ahol megismerkedett a csillagászati spektroszkópiával. Az a meggyőződés alakult ki benne, hogy szükség van egy átfogó elméletre, amely megmagyarázza a csillagok által kisugárzott fény színképi sajátosságait. Eredményeit először 1884-ben, a bécsi egyetemen megvédett doktori értekezésében hozta nyilvánosságra,

³ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

⁴ John Strutt, Rayleigh harmadik bárója, aki Lord Rayleigh néven lett közismert

majd – 1885-ben – a Magyar Tudományos Akadémián is előadta.

Abban az időben általánosan elfogadott volt a nézet, hogy a fény egy mindenütt jelen lévő közeg, az „ether” rezgéseként jön létre. Kövesligethy is ebből indult ki, és feltételezte, hogy ez a közeg az anyaghoz hasonlóan egymással kölcsönható részecskékből, atomokból áll. Feltételezte, hogy a kisugárzó anyag atomjai kölcsönhatásba lépnek az „ether” atomjaival, és így keletkezik a kisugárzott fény. E feltevésből kiindulva levezette a hőmérsékleti sugárzás egyenletét, amely alakját tekintve igen hasonló Planckéhoz. Igen fontos jellemzője, hogy – a későbbi Wien- és Rayleigh–Jeans-megoldással szemben – a test által kisugárzott energia véges. Ez azt jelenti, hogy a hőmérsékleti sugárzás problémáját Kövesligethy Radó már tizenöt évvel Planck előtt megoldotta!

Friedrich Paschen – akinek nevét a hidrogén színeképeben megfigyelhető vonalak egy sorozata örökölte meg – 1895-ben egyik cikkében megemlíti, hogy a csillagok színeképeben olyan törvényszerűségeket talált, amelyeket Kövesligethy Radó elméletileg is megmagyarázott. (Paschen, 1895, 202.) Planck, akinek eredményei megalapozták a modern kvantumelméletet, egyáltalán nem tudott Kövesligethy eredményeiről.

Kövesligethy szerepe a földrengések kutatásában

A 20. század elejétől fogva Kövesligethy a csillagászattól kissé távolabbi területen kezdte kamatoztatni tudományos eredményeit. 1895-ös olaszországi tanulmányútja alkalmából Ischia szigetén részt vett egy konferencián, amelyen az egybegyűlt tudósok a földrengések addig még megoldatlan elméleti és gyakorlati problémáival foglalkoztak. Ez a találkozó olyan nagy hatással volt rá, hogy elhatározta, a jövőben ő is mindent megtesz annak érdekében, hogy ezekről a veszedelmes eseményekről az érintett országok ide-

jében információt kaphassanak. (Kosztolányi, 1925) A Nemzetközi Szeizmológiai Társaság megalakulásakor, 1905-ben Kövesligethy választotta főtitkárává, s ő ezután, 1906-ban létrehozta a Budapesti Földrengési Obszervatóriumot. A szövetség folyóiratát Budapesten jelentették meg.

Nemzetközi munkája elismeréseként 1908-ban az olasz Korona Rend commendatora lett. 1909-ben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta. Székfoglalójának címe: *A seismikus hysteresisről*. 1914 első félévben a Római Egyetemen tartott szeizmológiai előadásokat. 1915/16-ban a Budapesti Tudományegyetem dékánja lett.

Az első világháború kitörése után, már 1915-ben, a Nemzetközi Szeizmológiai Társaságnak is be kellett szüntetnie működését. Kövesligethy – akinek szívügye volt a földrengés jelenségének nemzetközi összefogással történő vizsgálata – mélységesen bántotta, hogy le kellett mondania főtitkári tisztségéről. (Kosztolányi, 1925)

Igazoltatási akciók a Magyar Tudományos Akadémián⁵

1919. augusztus 23-án az Akadémia összegyűlésén Pekár Gyula levelező tag indítványozta: minden egyes osztály állítson fel egy öttagú bizottságot, amelynek feladata az Akadémia tagjainak a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartásának vizsgálata: „vajon nincsenek-e olyan tagok, a kik nemzetközi szempontból méltatlanok az Akadémia tagságára?”

Évégett ültek össze 1919. augusztus 26-án a III. osztály Igazoló Bizottságának tagjai, Horváth Géza (elnök), rendes tag, zoológus orvos (1847-1937), Ilosvay Lajos kémikus, egyetemi tanár (1851-1936), Méhely Lajos zoológus, biológus, egyetemi tanár (1862-1953), Istvánffy Gyula botanikus, szőlész, egyetemi tanár (1860-1930) és Bugarszky István kémikus,

⁵ MTA Könyvtárának Kézirattára. III. osztály jegyzőkönyvei. RAL 647/1919. Tanácsköztársasággal kapcsolatos iratok.

egyetemi tanár (1868-1941).

Az ülés jegyzőkönyvében részletesen felsorolták, kit miért kell elmarasztalni a bizottságnak. Például báró Harkányi Béla levelező tag ellen az a panasz merült fel, hogy a Tanácsköztársaságtól egyetemi tanári kinevezést kapott, és ezt el is fogadta. Kövesligethy Radó tagnak „főleg a középiskolai tanárképző intézetnek a Tanácsköztársaság idején elvállalt vezetését” rótták fel.

Az 1919. szept. 2-i ülésen báró Harkányi Bélának a bizottság az alábbi kérdéseket tette fel: „Vállalt-e hivatalt vagy megbízatást a Tanácsköztársaságtól? Tagja volt-e a Tanácsköztársaság által közvetlenül vagy közvetve létesített politikai, adminisztrációs vagy tudományos szervezetnek vagy bizottságoknak?”

Kövesligethy Radónak pedig a következő kérdésekre kellett válaszolnia: „Mi bírta őt arra, hogy a középiskolai tanárképző intézet vezetését elvállalja és szakítva az elődei által követett hazafias és nemzeti iránnyal a kommunizmus céljait szolgálja? Kapott-e ezen megbízatás elvállalásáért anyagi jutalmat, s ha igen, mekkora volt ez a részére kiutalványozott összeg? Milyen intenció vezette őt akkor, amikor a Szent István Akadémia IV. osztály elnökeként az osztály megszüntetése céljából lépéseket tett? Mi vezette akkor, amikor a bölcsészettudományi szervezet 12 tagú bizottsági tagsági helyét elvállalta?” „Kövesligethy Radó rendes tagnak egyszersmind értésére adandó, hogy abban az esetben, ha a kérdőpontokra határozott választ nem ad, a bizottság a vádpontokat igazaknak fogja tekinteni és ehhez képest eljárni.”

Báró Harkányi Béla saját ügyével kapcsolatban az alábbi levelek elküldését tartotta szükségesnek:

„Budapest 1919. szept. 24.

Dr. Horváth Géának

Igen tisztelt Tagtárs Úr!

Az ötös bizottság szíves kérdésére van szerencsém válaszképen értesíteni, hogy a

Tanácsköztársaságtól a múlt egyetemi félévben megbízást vállaltam az asztrológia előadására a budapesti Tud. Egyetemen, ezzel kapcsolatban kineveztettem a bölcsészettudományi kari bizottságba és végül a közoktatási népbiztos május hó 3-án 88226/1919 sz. rendeletének alapján ugyanott a csillagászat rendes tanárának.

Más állásom vagy megbízatásom a Tanácsköztársaságtól nem volt.

tagtársi tisztelettel

Báró Harkányi Béla”

„Kedves Barátom!

Mivel nem kívánom magamat az Akadémia igazoló bizottsága határozata következtében nyilvános megbélyegzetésnek kiténni, bátor vagyok szíves tudomásodra hozni, hogy az Akadémia levelező tagságáról ezennel lemondok.

Budapest, 1919. november 23-án

Baráti üdvözzellettel öszinte híved

Harkányi Béla”

Harkányi – aki vagyónára és családjának rangjára tekintettel felsőházi tag volt, és akit a Tanácsköztársaság idején súlyos atrocitások érték – méltóságához illő eleganciával kívánta elintézni a maga ügyét. Mivel tudományos munkájáért soha semmi javadalmazást nem kapott, bátran megethette ezt a lépést... A III. oszt. 1919. október 2-án – a legutóbbi ülés jegyzőkönyveinek felolvasása után – újból vizsgálta Kövesligethy dolgát. A bizottság egyhangú határozatban ítélte el Kövesligethy rendes tagot amiatt, mert a Tanácsköztársaság közoktatási népbizottsága – megszüntetvé a Középiskolai Tanárképző Intézetet, s létrehozva a hasonló jellegű Középiskolai Tanítóképző Intézetet – ez utóbbi elnökének nevezte ki. „Kövesligethy ezt a nem csekély jövedelemmel egybekötött kinevezést elfogadta és ekként az intézményt nevével fedezte, sőt mi több, a népbizottsághoz saját elhatározásából eredő javaslatokkal járult, melyekben az egyetemi oktatás és tanulmányozás régi

hazafias elveit halomra döntve, ajtót nyitott annak a dekadens nemzetközi irányzatnak, mely a magyar középiskolai tanárképzést a rövidesen nemzetrontó bolsevizmus melegágyává tette volna, fiatal tanárainkat pedig lelkük mélyéig megfertözve a magyar haza ellenségeivé tette volna.”

Ennek következményeként 1919. október 25-én a III. osztály javasolta (10 szavazattal 2 ellenében), hogy Kövesligethy, valamint Beke Manó és Lendl Adolf, töröltessék az akadémikusok sorából. Lenhossék Mihállyal, Dégen Árpáddal és báró Harkányi Bélával kapcsolatban a bizottság sajnálkozását fejezte ki.

1919. november 24-én „Kövesligethy rendes tagra vonatkozólag az összes ülés a kizárási indítványt 17 szóval 12 ellenében elveti, de a vádlotról a kérdéses időben tanúsított magatartásáért 19 szóval 12 ellenében kimondja a rosszallást”. Szily Kálmán az alábbi örök érvényű megjegyzést tette: „Máriszt tekintetbe kell vennünk, hogy kevesen vagyunk, szellemi kiválóságaink közül könnyen senkit sem nélkülözhetünk, és ezért csak a legsúlyosabb esetben szabad valakit, akit az Akadémia tagul megválasztásra méltított, munkásságáért közösségünkben kizárni.”

Kövesligethy, bár korábban a legaktívabb tagok egyike volt, évekig csak kivételes esetekben lépte át az Akadémia küszöbét. Az 1934-ben, halálakor elhangzott nekrológ fennmaradt szövegében mégis ez olvasható: „Az a négy évtizedes munkásság, amelyet mint az Akadémia belső tagja fejtett ki, a Magyar Tudományos Akadémia történetében örökre nyomot fog hagyni. Kövesligethy Radó, kedves jó kollégánk, melegszívű jó barátunk Isten veled!” (Mauritz, 1934, 370–371.)

Az egyetemi Igazoló Bizottságban lezajlott „tetemrehívásról”

Ez a másik megalázó procedúra – ha lehet – még az Akadémián történeknél is hosszabb és szégyenteljesebb volt.

Kövesligethy Tanácsköztársaság alatti magatartásával és tevékenységével először az 1919. szeptember 15-i rendkívüli ülés foglalkozott.⁶ A vádak nagyjából azonosak voltak az Akadémián elhangzottakkal: elfogadta a tanítóképző igazgatói állását, és Kármán Tódort ajánlotta az elhunyt Eötvös Loránd helyére az egyetem Fizikai Intézetében.

A tanárképzőből tanítóképzővé alakult új intézmény számára Kövesligethy új „reformtervet” adott be a Kulturális Népbizottsághoz. Ez utóbbi iromány, amelynek nem sikerült a nyomára bukkanni, az Akadémián és az egyetemen egyaránt súlyos vádpontként szerepelt. Azt is állították, hogy Kövesligethy – a Szent István Akadémia vezető személyiségeként – maga indítványozta ennek a szervezetnek feloszlását.

Mint látni fogjuk, Méhely Lajos akadémikus – aki az Akadémián bizottsági tagként szerepelt – az egyetemi igazoltatások alatt is mindent megtett Kövesligethy lehetetlenné tétele érdekében.

A vádolt a vádakkal kapcsolatban mindössze két megjegyzést kívánt tenni. A középiskolai tanítóképzői főiskolára vonatkozólag elmondta, hogy ott először neveztek ki a tanári kart, s csak azután az elnökséget. A Szent István Akadémia IV. osztályának a feloszlását nem ő javasolta, a mozgalom a tagok köréből indult ki.

Kövesligethy meghallgatása után „az Elnök titkos szavazást rendelt el, melynek folyamán a 25 beadott szavazatból 23 igen, és 3 nem volt, tehát a Kar 23 szóval 3 ellenében elfogadta az igazoló bizottság javaslatát és elhatározta, hogy Kövesligethy ügyét felterjeszti a Tanácshoz fegyelmi vizsgálat megindítása végett”.

*Nem taníthatott,
de kivételesen kérdezhetett*

Több mint egy évvel a Tanácsköztársaság bukása után az egyetem vádlottjai, Asbóth

⁶ BTK Tanácsülés jegyzőkönyvei. DH 352/1919-20.

Oszkár, Beke Manó, Marczali Henrik és Kövesligethy Radó még mindig nem tarthatták meg óráikat. Kövesligethy szabadságotlasi kérelmét a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. július 15-ig meghosszabbította.⁷ Az 1920. július 15-i egyetemi bizottsági ülésen azonban javaslat született, hogy Kövesligethy szigorlaton kivételesen kikérdezhessen kozmográfiából, „mivel jelenleg más censor nem áll rendelkezésre”. A kar 16 szavazattal 11 ellenében hozzájárult ehhez.⁸ 1920. július 16-án hangzott el Méhelynek az a felszólalása, amelyet – a többi felidézését mellőzve – elretentő példaként közlünk.

„Méltóságos Dékán Úr!

A Bölcsészettudományi Kar f. év július 15-én megtartott ülésével kapcsolatban s az egyetemi ügyrend 24§ értelmében, a következő különvéleményt bátorkodunk előterjeszteni:

Óvást emelünk a Bölcsészettudományi Kar ama 2 szótöbbséggel (12 szóval 10 ellen) hozott határozata ellen, mellyel Kövesligethy Radó ny. r. tanárt, aki bolsevista üzelmek vádja miatt fegyelmi vizsgálat alatt áll, abból a célból, hogy egy szigorlaton kozmographiából vizsgáztat-hasson, szolgálatára rendelte be.

A f. hó 14-én megtartott egyetemi közgyűlés tudvalevőleg nem engedte meg, hogy a nemzetrontás bűnével vádolt egyetemi tanárok a hivatalos esküt letegyék, miért is Kövesligethy Radó, mint az ez idő szerint még esküt nem tett tanár, csak az egyetemi autonómia s a jog és igazság következményeinek súlyos megsértésével volna hivatalos ténykedésre felszólítható.

Dr. Papp Károly egyet. tanár idevágó javaslatára, s ennek elfogadására is oly paródiája az erkölcsnek és a hazafiságának, hogy ez ellen lelkünk minden érzésével tiltakozunk és kérjük Méltóságodat, hogy tiltakozásunkat még a kari

határozat foganatosítása előtt sürgősen a Tanácshoz felterjeszteni méltóztassék.

Egyben arra kérjük a Tek. Tanácsot, hogy a Bölcsészettudományi Kar fent idézett határozatát megsemmisíteni, s elrendelni méltóztassék, hogy a Kosmographiából teendő szigorlat, minthogy a rokon szakok tanárai (Fröhlich, Suták és Fejér) a helyettesítésre nem vállalkoztak, mindaddig függőben tartassék, a míg a szaktanár fegyelmi ügye jogérvényesen el nem dől.

Fogadja Méltóságod megkülönböztetett tiszteletünk kifejezését, mellyel maradunk Budapesten, 1920 július 16-án

Dr. Méhely Lajos
egyet. ny. rend. tanár

Az 1919-20 XIV. ülés után tárgytalan. „ad acta”.

Angyal
i. dékán⁹

1920. szept. 16-án Marczali, Beke, Kövesligethy, Schmidt és Révész nyugalmazott rendes tanárok ismét szabadságuk meghosszabbítását kérik. „Nevezett tanárok előadásait tanácsi intézkedésre töröltem a tanrendből” – tudjuk meg a korabeli dokumentumokból. Aláírás: Dékán.

Az 1921. április 30-án keletkezett jegyzőkönyvben¹⁰ található a legijesztőbb szövegek. Az elnök ismertette a „4350 sz. rectori átiratot”, amely szerint az egyetemi Tanács a folyó tanévi VI. rendes ülésében kelt határozatot „Asbóth Oszkár ny. r. tanár ellen 1881/1919/20 sz. alatt elrendelt fegyelmi eljárást – bárha kétségtelenül oly jelenségek merültek fel, melyek támpontok nyújtottak volna Asbóth súlyos felelősségre vonására – Asbóth közbejött elhalálózása okából megszünteti.”

Beöthy nyug. rendes tanár hozzászólta a leirathoz. Szokatlan dolognak mondja,

⁷ BTK Tanácsülés jegyzőkönyvei: VIII. rendes ülés. 1920. július elsején.

⁸ Magyar Tudományegyetem. Bölcsészkar Dékáni Hivatal 1405/1919-20.

⁹ Magyar Tudományegyetem. Bölcsészkar Dékáni Hivatal 1405/1919-20.

¹⁰ BTK Tanácsülési jegyzőkönyv. VIII rendkívüli ülés

hogy egy elhunyttra vonatkozó leiratban, ha az illető ügy megszűnt, az elhunyt emlékét sértő megjegyzés foglaltassék. Ugyanebben a jegyzőkönyvben található a Kövesligethy elítélő határozat is. „A dr. Kövesligethy Radó ny. r. tanár fegyelmi ügyében kelt 4352 sz. alatt közölt határozatot” az elnök olvasta fel:

„Az Egyetemi Tanács mint Hatósági Szervezeti Szabályzat 20§ alapján működő Fegyelmi Bizottság Kövesligethy Radó tudományegyetemi ny. rendes tanár terhére a fegyelmi vétség elkövetését megállapítja, és őt abban vétkesnek mondja ki. E vétséget Kövesligethy ny. r. tanár elkövette az által, hogy a báró Eötvös Loránd tanár elhalálózásával megüresedett fizikai tanszékre Kármán Tódort, a volt közoktatásügyi népbiztosság helyettes csoportvezetőjét, a bolsevizmus exponensét ajánlotta, s Kunfi Zsigmondot, volt közoktatásügyi népbiztost, a magyar állami és társadalmi rend, a magyar állami rend felforgatásának vezérlő szélhámosát 1919 május 26-án örömmel üdvözölte. Mindezekért az Egyetemi Tanács, mint Fegyelmi Bíróság Kövesligethy Radó ny. r. tanárt rosszallásra ítéli.”

Méhely Lajos ny. r. tanár ezúttal is kített magáért, és indítványt terjesztett elő annak érdekében, hogy Kövesligethy zárják ki. „Nagy megütközéssel hallottuk, hogy az Egyetemi Tanács Kövesligethy Radó ny. r. tanárt, akit a Kar 1919 év őszén a kommunizmus támogatásában vétkesnek talált, és ezért ellene fegyelmi vizsgálat megindítását kérte, csak rosszallásra ítélte” – hangzott terjedelmes felszólalásának első mondata.

Angyal prodeán Kövesligethy védelmében többek közt a következőket közölte a bizottság tagjaival: az 1919-20-as tanév 80 keresztény hallgatója aláírásával bizonyította, hogy előttük Kövesligethy a proletárdiktatúra alatt mindig úgy beszélt, ahogy hazafias magyar tanárhoz illik. Kövesligethy tehát gyengeségből alkalmazkodott a tanácskor-

mány rendeleteihez szükséges mértéken túl, amint azt a tanácsi ítélet is megállapítja. Ez a gyengeség, nem egyenlő értelmű a hazafiatlansággal, s így Kövesligethyre a Méhely tanár úr által idézett § nem alkalmazható, a magyarságra nézve veszteséget jelentene, ha ifjúság meg volna fosztva egy olyan kitűnő szakember tanításától, a minő Kövesligethy.¹¹

Az elnöklő dékán Méhely nyugalmazott rendes tanár indítványára titkos szavazást rendelt el. A 34 szavazólapból 18 igen, 15 nem és egy üres volt. Ennek alapján a kar Méhely indítványát szótöbbséggel elfogadta. Egyben azt is kimondta, hogy Kövesligethy nyugalmazott rendes tanár abban a félévben nem tarthat előadást.

Két hónap elteltével – az 1921. október 17-i rendes ülésen – a dékán bejelentette, hogy Kövesligethy Radó és Schmidt József nyugalmazott rendes tanárok a néhai Haraszi Gyula előtt tett szóbeli bejelentésüket, miszerint egyetemi tanári szolgáltatukat készek megkezdeni, írásban is megismételték. Határozat született arról, hogy a nevezett tanárok mindaddig, amíg fegyelmi ügyük befejezést nem nyer, előadásaikat nem kezdhetik meg, egyúttal a kar felkérte a dékánt, járjon közbe a miniszternél, hogy a nevezett tanárok ügyében a végleges döntést minél előbb meghozassák.¹²

Egy év elteltével, 1922. június 20-án Fröhlich Izidor nyugalmazott rendes tanár mint a kiküldött tanács elnöke ismertette az Egyetemi Bizottság javaslatát. Hosszabb vita után a kar megbízta Cholnoky Jenő nyilvános tanárt, hogy a jövő félévben, heti négy órában tartson előadásokat a kozmográfia ama tárgyköréből, amely a földrajz szakos hallgatók vizsgálati követelményeinek megfelel.¹³

¹¹ BTK Tanácsülési jegyzőkönyv. VIII rendkívüli ülés

¹² BTK Tanácsülés jegyzőkönyv. 1921. október 17. I. rendes ülés

¹³ BTK V. rendes ülés 1922. jún. 20-án. Tanácsülési jegyzőkönyv.

Újabb esztendő telt el. 1923. július 12-én az alábbi levél ment el a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba:

„Nagyméltóságú Miniszter úr!

A bölcsészettudományi kar tanévi V. rendes ülésének határozatából mély tisztelettel bártorkodom Nagyméltóságod magas figyelmébe ajánlani azt a körülményt, hogy dr. Marczali Henrik, dr. Kövesligethy Radó és dr. Schmidt József nyilv. r. tanárok ellen az egyetemi Tanács által lefolytatott fegyelmi vizsgálat és ezen vizsgálat nyomán a bölcsészeti karok nevezett tanárok nyugdíjazása iránt előterjesztett kérelme ügyében nagyméltóságod döntését a mai napig nélkülözniünk kell.

Karunk fenti ülésének határozatából mély tisztelettel és ismételten kérem Nagyméltóságodat, hogy a nevezett tanár urak ügyében beterjesztett kérelmünkre vonatkozólag kegyeskedjék végreghatározni és elhatározásáról egyetemünket értesíteni.

Engedje meg Méltóságod, hogy rámutassak arra a visszás állapotra, mely az említett három tanár ügyének elintézetlen volta miatt állott elő. Nevezett tanárok az 1919-20 tanév kezdete óta, tehát már négy tanéven keresztül nem tartottak előadást. Ügyüknek elintézése egyaránt az ő személyes érdekük, másrészt pedig egyetemünk érdeke is, mert az általuk elfoglalt tanszékeken értelemszerűleg nem folyhat intenzív oktatás és tudományos munkásság.

Mindezek alapján mély tisztelettel és újból kérem Nagyméltóságodat, hogy nevezett tanárok ügyében a döntést sürgősen meghozni kegyeskedjék.

Fogadja Nagyságod kiváló tiszteletem nyilvánítását

Budapest 1923. július 12
Dékán”¹⁴

Sajnos nem sikerült megbízható adatot találni arra vonatkozóan, hogy Kövesligethy

mikortól taníthatott újra az egyetemen. Egy biztos, hogy 1927-ben már újra dolgozott.¹⁵ A Wodetzky József által írt nekrológ (Wodetzky, 1935, 100.) szerint Kövesligethy 1932-ben vonult nyugalomba. Mindössze néhány esztendő jutott számára az általa annyira szeretett tanári munkára. Dr. Egerváry Jenő, dr. Jordan Károly, dr. Tibor Mátyás és dr. Lassovszky Károly – csupán néhányuk nevét említve – büszkén vallották őt meseterüeknek.

Kövesligethy Lóczy-emlékéremmel tüntették ki

A tudós társadalom jobbik fele nem értett egyet a tudósokat sújtó politikai meghurcolásokkal, ítélkezésekkel. Kövesligethy tudományos munkájának elismerésére megtalálta a megfelelő alkalmat: 1924. május 8-án tartott közgyűlésén a Földrajzi Társaság Kövesligethy Lóczy-emlékéremmel tüntette ki.

„Havas Rezső, a Lóczy-Emlékérem bizottságának elnöki javaslatára a közgyűlés a Lóczy-Emlékéremet dr. Kövesligethy Radónak, a földrendés-kutatás terén szerzett hervadhatatlan érdemeinek elismerésül, nemkülönben a »Seismonomia« és a »Csillagászati és matematikai Földrajz kézikönyvé«-re való tekintettel egyhangúan odaitéli.” (Földrajzi Közlemények, 1924, 73.)

Kövesligethy az alábbi levélben köszönte meg a Lóczy-emlékéremet.

„Méltóságos

Dr. Cholnoky Jenő ny. r. tanár úrnak
A Magyar Földrajzi Társaság elnökének
Méltóságos Elnök Úr!

Hazatérve kétheti külföldi útról, melynek tartama alatt honi eseményekről hírt nem hallottam, első üdvözlétül a Magyar Földrajzi Társaság

¹⁴ A M. Kir. Egyetem Bölcsészeti Kari Dékáni Hivatala 2514/1922-23

¹⁵ Az Akadémiai Könyvtár kéziratárában található egy 1927-ben dr. Ilosvay Lajoshoz küldött hivatalos levél (Ms. 5286/337), amelyen a M. Kir. Egyetem Kosmographiai Intézete fejléc található.

rendkívüli megtisztelő és jóleső értesítését veszem, hogy LII. rendes évi Közgyűlés szerény, de lelkesedésem javával folytatott geofizikai munkásságomat a Lóczy-Emlékéremmel való kitüntetésre érdemesnek ítélte.

Az első pillanatban a mélyen átértett hála mellett csak a Lóczy név varázsa hatott rám. Férfikorom kezdetén kerültem mellé s a két egymástól messzeeső tudományszaknak az ő hatalmas irányítása mellett egy cél felé konvergáló együttműködése között halálíg tartó barátságot teremtett. Lehet-e szebb és kedvesebb elismerés, mint mikor a tanítvány – a geofizika terén báró Eötvös Loránddal egyetemben mesteremnek tudom – a mester és a barát emlékéért őrző kitüntetésben részesül.

De az öröm után az önkritika: hogyan állod meg a helyed a kitüntetésben nagynevű elődeid között?

Munkabíró vagyok és reggeltől estig fáradtság nélkül dolgozom. És van is még hatalmas feladat, a seismológia koronája, amelyet már Robert Mallet jelölt ki, amikor a nagy nappolyi rengést oly mesterileg feldolgozó művében e tudományt exakt alapokon felépíti és lényegében oly mélyen lát, hogy végső célját is kitűzhette: Seismology is chiefly to be viewed and valued as the instrument by which a knowledge of the deep interior of our planets will be attained. [...]

Ha utam oka volt hálám késedelmes kifejezésének, másrészt alkalmat adott, hogy magyar tudományos ügyeinket szolgálja.

A gyászos emlékü Conseil international des recherches elnökségének egy befolyásos tagjával, Vito Volterra szenátorral és a nemzetközi geodéziai és geofizikai Unió egy vezéralakjával, Raul Gauthier-vel megbeszélhettem hazánknak a nemzetközi tudó-

mányos szövetségekbe való felvételének az ügyét, Ciraolo szenátorral és Raoul Montandon, a Société de géographie de Genève alelnökével a Ciraolo-féle – a természeti csapások elleni védekezés és nemzetközi biztosítás tárgyában tett – a híres javaslat megvalósítása érdekében szükséges első lépéseket: a honi adatgyűjtés és közreműködésünk ügyét a »Materiaux pour l'étude des calamités« folyóiratban, melyet a genfi nemzetközi bizottság és a Vöröskereszt-Társaságok párizsi ligája megbízásából a genfi Földrajzi Társaság ad ki. [...]

Fogadja, Méltóságos Elnök Úr, hálás köszönetemet A magyar Földrajzi Társaságnak rendkívül megtisztelő kitüntetéséért, amely kétszeresen jól esik ez ily nehéz időkben is tántoríthatatlanul, csak ideális céljainak élő tudósoknak és fejezze ki, kérem, hálás köszönetemet a Társaság tisztikarának és tagjainak is. A Magyar Földrajzi Társaság Lóczy-Emlékérmét pedig lelkiismeretemben nem a vagyon, hanem a tartozás lapján könyvelem el.

Méltóságos Elnök Úrnak megkülönböztetett tisztelettel.

Budapest, 1924 június havában
készséges híve

Dr. Kövesligethy Radó”
(Földrajzi Közlemények, 1924, 74–75.)

E levél örvendetes hírt ad arról, hogy Kövesligethy és a magyar földrengéskutatás rehabilitációja már külföldön is megindult. A hajdanában felszabadító örömet hozó emlékérem ma is megvan. Az unoka, Monostoryné Kövesligethy Ildikó őrzi Buenos Airesben.

Kulcsszavak: *hőmérsékleti sugárzás, spektroszkópia, szeizmológia, tudománytörténet*

IRODALOM

- Földrajzi Közlemények. (1924): 4–6.
Kosztolányi Dezső (1925): Kövesligethy Radó. Pesti Hírlap. 1925 május 24.
Mauritz Béla (1934): Kövesligethy Radó. Nekrológ. Akadémiai Értesítő 44. 370-71 o.

- Paschen, Friedrich (1895): On the Existence of Law in the Spectra of Solid Bodies, and on a New Determination of the Temperature of the Sun. Astrophysical Journal. 2.
Wodetzky József (1935). Astronomische Nachrichten. 255,

Tudós fórum

AZ MTA 2006. OKTÓBER 30-i RENDKÍVÜLI KÖZGYŰLÉSÉN ELFOGADOTT HATÁROZAT SZÖVEGE

1. A közgyűlés ünnepi ülésén megemlékezett az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójáról.
2. A közgyűlés köszönetét fejezi ki Király Béla nyugalmazott tábormok úrnak az ünnepi megemlékezés szervezésében nyújtott segítségéért, valamint az előadóknak a kitűnő előadásukért.
3. A rendkívüli közgyűlés megvitatta az Akadémia reformjáról szóló előterjesztést. A vita alapján az alábbi határozatokat hozta.
 - 3.1. Első olvasatban támogatja az MTA reformjáról szóló előterjesztést és az annak mellékletében felvázolt elveket. A vitában elhangzottak figyelembevételével felhatalmazza az Akadémia vezetését a koncepciónak és az arra épülő cselekvési tervnek a véglegesítésére a 2007. évi közgyűlés által történő jóváhagyás céljából. A cselekvési terv térjen ki a.) az intézményi háttér, b.) az intézetek irányítása és felügyelete, c.) a humánpolitika, d.) az MTA és a felsőoktatás közötti kapcsolat, e.) a köztestület és f.) az Akadémia és az intézetek gazdálkodásának és menedzsmentjének megújítására.
 - 3.2. Felkéri az Alapszabálmódosító Bizottságot a reformfolyamatban történő részvételre és a 3.1. pontnak megfelelően elkészülő javaslat alapján új

alapszabálytervezet kidolgozására, valamint arra is, hogy – amennyiben szükség van rá – mutasson rá, milyen módosítások lennének szükségesek a törvényi feltételekben.

3.3. Felkéri az MTA főtitkárát a saját hatáskörébe tartozó reformfeladatok végrehajtására és azok ütemtervének elkészítésére.

3.4. Felkéri a Reformbizottságot, hogy folytassa munkáját.

4. A közgyűlés elfogadta az elnök és a főtitkár expozéját.

5. A közgyűlés az Akadémia Ügyrendjébe vette a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület keretén belül megalakult MTA kolozsvári területi bizottságát.

6. A közgyűlés figyelemmel meghallgatta Hiller István oktatási és kulturális miniszter expozéját, amelyben a reform fontosságát hangsúlyozta. Az Akadémia kész az ország érdekében az együttműködésre, a tudományos élet, a felsőoktatás valamennyi kérdésének megtárgyalására.

7. A közgyűlés tudomásul vette a Nyugati Magyar Tudományos Tanács tagjai által írt támogató levelet, amelyben a reform fontosságát hangsúlyozták, és az abban való részvételükről biztosítják az Akadémiát.

8. A közgyűlés a KFKI Telephelykezelő Intézmény megszüntetése, illetve a feladatok átadása miatt módosította

8.1. az MTA Atomenergia Kutatóintézete,

8.2. az MTA Szilárdtestfizikai és Optikai Kutatóintézete, valamint

8.3. az MTA Részecske- és Magfizikai Kutatóintézete Alapító Okiratát.

9. Az Akadémia közgyűlése mélyen elítéli azokat, akik az Akadémia korábbi elnökét, Kosáry Domokost, a nemzetközi hírű tudóst, 1956 aktív harcosát – aki ezért börtönbüntetést és hosszú éveken át mellőzést szenvedett – ünnepi beszéde megtartásában megzavarták.

AZ ÁTALAKULÓ AKADÉMIA: HÁTTÉR ÉS TÁVLATOK AZ MTA REFORMFOLYAMATÁBAN

Pléh Csaba
pleh@office.mta.hu

Fábri György
fabrigy@office.mta.hu

Radácsi László
laszlo.radacsi@gmail.com

Közel fél éve tevékenykedik a Magyar Tudományos Akadémia Reformbizottsága, illetve zajlik a köztestületi vita az Akadémia átalakulási irányairól, lépéseiről. Az MTA 2006. október 30-i rendkívüli Közgyűlésen elfogadott reformhatározata felhatalmazást adott, és felelősséget rótt az akadémiai vezetés számára a reform konkrét lépéseinek megvalósításában. A döntés természetesen nem tartalmazhatta a felmerült javaslatok, dilemmák mindegyikét, mint ahogyan nem jelenti a közös gondolkodás lezárását sem. Ezért hasznosnak tartottuk, hogy élve a Magyar Tudomány szerkesztőségének meghívásával, bemutassuk a reformvita hátterét, főbb tanulságait. (Mindehhez az érdeklődők figyelmébe ajánljuk az MTA honlapjának a reformrovatban található, folyamatosan frissülő és gazdagodó összeállítását!)

Bár dolgozatunkat mint az MTA tisztviselői írjuk,¹ az itt kifejtettek nem tekintendők a reformbizottság valamiféle hivatalos állásfoglalásának. Az összefoglalás célja a

¹ Radácsi László, aki a Reformbizottság titkáraként működött, a cikk leadásakor legnagyobb sajnálatunkra már nem az MTA alkalmazottja. A reformfolyamat azonban igen sokat köszönhet az ő hozzáállásának, mely a hivatásos közgazdász és az értékeket szem előtt tartó köztisztviselő hozzáállásának sikeres kombinációja.

reformdöntések értelmezéséhez s a munka továbbfolytatásához segítséget nyújtó háttér-információk mind szélesebb körű megismeretése. Az igen élénk és sokszínű vita a maga kétszázötvennél is több hozzászólásával önmagában is értéke, lenyomata a magyar tudós világ felelős közösségi gondolkodásának. Mindebből a hozzászólások legnagyobb támogatást kapott, illetve legmarkánsabb felvetéseit igyekeztünk összefoglalni, néhol nevesítve is az indítványozó kollégákat.

A dolgozat ugyanakkor nem lehet teljességgel semleges, a válogatás és szerkesztés óhatatlanul tükrözi a készítőik személyes elkötelezettségét a reform főbb irányai mellett. Emellett megfogalmaztunk olyan javaslatokat is, amelyek néhány területen évtizedes távlatú, ám feltétlenül mielőbb végiggondolandó átalakítási lépések szükségességét vetik fel. E kérdések ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia sajátos helyzetében rejlő hungarikumok újraértékelését igénylik.

(Az MTA reformjának megvalósítása szinte valamennyi pontjában igényli a finanszírozás és a vagyongazdálkodás átalakítását is. Ennek kifejtését azonban külön írásban tartjuk célszerűnek, ezért itt csak a legszükségesebb pontokon utalunk ezen összefüggésekre. Ugyancsak nem része az írásnak az

MTA kormányzati együttműködéseit és az országos tudománypolitika dinamizálását megcélzó törekvések tárgyalása.)

Bevezetés

Az MTA mint a magyar tudományos közösség legnagyobb, az Alkotmány és az akadémiai törvény által garantált autonómiával rendelkező köztestülete – a tudományos gondolkodás nyitottságának szellemében – mindig a kor tudományos követelményeinek megfelelően alakítja saját szervezetét. Ahogyan a tudományt mindenkor a hagyomány tiszteletének és megújításának közös igénye vitte előre, a tudományos életszervezetei is a hagyomány és a megújulás igényét a középpontba állítva keresik a kutatás és a tudományos közélet optimális megoldásait.

Az elmúlt két évtizedben ennek a hagyományokra támaszkodó megújulásnak volt egy-egy fontos állomása az akadémiai törvény, az új alapszabály, a konszolidációs folyamat, a támogatott kutatóhelyek rendszerének átalakulása. Mindezzel az MTA alkalmazkodott a kor kihívásaihoz és nemzetközi mércék szerint is megőrizte a magyar kutatás magas színvonalát.

Ugyanakkor az utóbbi egy-másfél évben szükségessé vált az állandó megújulási folyamat nagyobb koncentrálása (ezt nevezzük reformfolyamatnak), elsősorban azért, hogy megmaradjon a magyar tudomány nemzetközi versenyképessége és növekedjen szerepe az innovációban. Ezt több külső és belső mozzanat indokolja:

1. Az Innovációs Törvény és az új Felsőoktatási Törvény megváltoztatta az Akadémia jogi környezetét, s remélhetőleg ehhez hamarosan csatlakozik egy átfogó tudománypolitikai stratégia is. Az MTA-nak ezekhez a körülményekhez igazodva kell újrafogalmaznia helyzetét s szerepét a magyar tudományosságban.
2. A jelenlegi, javarészt testületi irányítás az Akadémián nem elég gyors és hatékony.

Számos kérdésben mind a kutatóhálózat vezetői és kutatói, mind az MTA választott vezetői számára világossá vált, hogy szervezeti átalakításokra van szükség, éppen a demokratizmus, a szakmaiság és a hatékonyság optimális összekapcsolása érdekében.

3. Magyarország uniós tagsága és az EU 7. Keretprogram új kiválósági preferenciái is átalakításokat és hangsúlyváltásokat igényelnek. Ennek sajátos oldala a regionális diverzifikálódás igénye.
4. Az igazgatásban és közsférában egyaránt követelménnyé vált a gazdasági/szervezeti hatékonyság érvényesülése.

A folyamat során a belső és külső egyeztetéseken egyaránt számos érdekkülönbség és feszültség volt tapasztalható. Ezeket mi nem destruktív, hanem teremtő, konstruktív feszültségekként fogjuk fel. Néhány példa:

- Demokrácia *vs* Hatékonyság
- Autonómia *vs* Világos vezetés és centralizáció
- Tudomány szabadsága *vs* Kutatás hasznossága
- Növekvő testületi szerep *vs* Intézetek vállalatszerű működtetése
- Tudomány egésze *vs* Specializált intézményrendszer

Az MTA reformját ezen ellentétes igények között is az Akadémia saját értékrendjének határozottabb képviseléséből fakadó belső változtatási igény mozgatja. Az MTA 2006. május 6-i, 175. közgyűlésén elhatározott és a 2006. október 30-i rendkívüli közgyűlésen továbbfolytatásra biztatott reformfolyamat ennek megvalósítását tűzte ki céljává az MTA életének minden vonatkozásában, a kutatóhálózat, a testületek, a gazdálkodás és az irányítási szervezet tekintetében is.

A széleskörű egyeztetések alapján készült javaslatokban kétségtelenül munkál az értékörző jelleg. Az egyik őrizni kívánt mozzanat az Akadémia törvény által is megfogalmazott autonómiája, ami tiszteletre méltó ha-

gyomány és egyben korszerű szerveződési elv is. A Magyar Tudományos Akadémia, számos más külföldi testvérintézményétől eltérően, már közel két évszázada sem királyi akaratból jött létre, hanem az alapítók független, saját s közismerten önzetlen elhatározásainak köszönhetően. Ma pedig azt látjuk, hogy világszerte újra hangsúlyozottá válik a tudományos kutatás szabadsága, a tudomány autonómiája mint a hitelesség és a kutatási produktivitás garanciája (Pléh, 2006; Róna-Tas, 2006).

A megújulás során további értékőrző célunk a XX. század második felének nagy vívmányát, a főhivatású kutatóhálózat nélkülözhetetlen értékeit megvédeni. Ez az intézményrendszer Magyarországon jórészt a Magyar Tudományos Akadémia irányítása alá tartozik. Ilyen koncentrált kutatási kapacitás a fejlett tudományos világban majd' mindenütt működik mint a kutatás, fejlesztés és innováció egyik legfontosabb bázisa. A tudós testület és a hazai körülmények között leghatékonyabb főhivatású kutatóhálózat összekapcsolódása szerencsés helyzetet biztosít a magyar kutatásnak és fejlesztésnek. A testületi munka objektív, sokrétű és minden más megoldásnál költséghatékonyabb, olcsóbb szakmai felügyelet lehetőségét biztosítja a kutatóhálózat tevékenysége felett. A köztestület és a kutatóhálózat összetartozása termékeny konfliktusokat is magába foglaló szervezeti megoldás.

A Magyar Tudományos Akadémia mindezzel egyszerre tesz eleget annak a feladatának, hogy az egész magyar tudós közösség érdekében biztosítsa és védelmezze a tudomány autonómiáját, szabadságát, másrészt segíti azt, hogy a társadalom anyagi támogatása a kutatásra megfelelő módon, s hatékonyan szerveződjön. Ahogyan Róna Tas András fogalmazza meg a Magyar Tudomány 2006. augusztusi számában:

„A rendszerváltás utáni új alkotmány megkísérelte helyreállítani a társadalom és a tudomány

közötti bizalmat. A korábbi, egy párt és ideológiája által irányított tudomány helyett kimondja: »70/G. § (1) A Magyar Köztársaság tiszteletben tartja és támogatja a tudományos és művészeti élet szabadságát, a tanszabadságot és a tanítás szabadságát. (2) Tudományos igazságok kérdésében dönteni, kutatások tudományos értékét megállapítani kizárólag a tudomány művelői jogosultak. « Ezt az alkotmányi helyet az utóbbi időben többen is támadták. Ugyanakkor mások nem vették figyelembe az Alkotmány 35. § (1) f) pontját, amely kimondja: 'A kormány meghatározza a tudományos és kulturális fejlesztés állami feladatait, és biztosítja az ezek megvalósulásához szükséges feltételeket.' Ez ugyanis világos munka- és kompetenciamegosztást ír elő. Leegyszerűsítve: a tudomány autonóm, a fejlesztés állami irányítású. S hozzáteszem: az egész csak akkor működik, ha köztük bizalmon alapuló együttműködés áll fenn.”

Reformcélok

Stratégiai nemzeti szerepvállalás. Az MTA reformjának általános, legátfogóbb célja, hogy a magyar tudomány megőrizze nemzetközi versenyképességét ma is, amikor a nemzetközi tudáspiacon egyre több szereplő van jelen. Emellett az MTA nemzeti küldetését figyelembe véve kutatóhálózatának munkáját mindenképp össze kell hangolni az olyan hosszú távú és átfogó nemzeti feladatokkal, mint a lakosság egészségi állapotának javítása, a környezetvédelem és fenntartható fejlődés előmozdítása, a szegénység elleni harc, és általában az életfeltételek javítása. Különlegesen fontos az ország európai és globális alkalmazkodóképességével és versenyképesebbé tételével kapcsolatos feladatok megvalósításának hatékonyabb segítése.

Rugalmas intézményi szervezet. Meg kell határozni, hogy milyen közvetlen és közvetett feladatokat kell az Akadémiának megoldania ahhoz, hogy a piacgazdaság feltételrendszerében, de nem a piac rövid

távú és gyakran szűklátókörű céljainak és szereplőinek alárendelve, hatékonyabban tudjon dolgozni. Törekedni kell olyan, meghatározott időre és feladatokra szerveződő hálózatok, stratégiai szövetségek kialakítására, amelyben akadémiai intézetek, egyetemek és üzleti vállalkozások vesznek részt bizonyos jól meghatározott és megvalósítható programok, projektek megvalósítására. Az MTA kutatóintézeteinek ki kell dolgozniuk azokat az optimális kereteket, amelyekben jobban tudják hasznosítani szellemi és anyagi erőforrásaikat. Ehhez magán az intézethálózaton belül is létre kell hozni a versenyszerű megméretést, s a független nemzetközi elbírálást.

Átfogó tudományképviselet. Az Alkotmány által is garantált tudományos autonómia és kutatási szabadság nem elvont elv, hanem a magyar tudósok közösségéhez kötődik. Ez egyfelől az egyetemi autonómiában valósul meg. Másik oldalról pedig az Akadémia mint országos köztestület gyakorolja a tudomány képviseletének jogát, és viseli ennek felelősségét. Mindez konkrét stratégiaalkotásban is érvényesül. Az MTA a korábbinál határozottabb kezdeményező szerepet kell játsszon az állandóan újrafogalmazódó kutatási és fejlesztési stratégiák, tudáspolitikai koncepciók kialakításában. Meg kell jelenítenünk azt a belátást, hogy a tudományos kutatás szocializációja, az ennek során kiteljesedő kreativitás, az innen származó innovatív megközelítések szolgáltatják az igazi hasznot hozó ötleteket. Nemcsak azért van szükség konjunktuuráktól függetlenül is a tudományos intézetek, iskolák, műhelyek fenntartására, mert a tudomány olyan kulturális közkinccs, amely csak aktívan művelve és tanítva tartható fent, hanem azért is, mert nem tudhatjuk előre, milyen interdiszciplináris együttműködések, tudományterületi átrendeződések szolgáltatják a következő évek élenjáró technológiai újításait – márpedig tudományos műhelyt megszüntetni

egy nap alatt lehet, de felépítéséhez évtizedes munka kell.

A minőség és versenyszerűség előtérbe állítása. Az MTA nemzeti jelentőségű feladata annak határozott képviselete és érthető bemutatása, hogy szelektív értékrendszere igen kompetitív. Ezen a rendszeren keresztül (MTA doktora, akadémikusok) sajátos hitelesítő vonatkoztatási és értékelő eljárást biztosít a hazai kutatás egésze, ezen belül különösen a felsőoktatás számára. Mind a testület (MTA doktorok, akadémikusok), mind a kutatóhálózat tevékenységében következetesen érvényesíteni kell, hogy az MTA mint rendszer versenyezzen a legjobbakért, a másik oldalon pedig a legjobbak versenyezzenek a bejutásért ebbe a rendszerbe. A kutatóhálózat szerveződésében erősíteni kell a belső versengést, és érvényesíteni kell a mozgékony és interdiszciplináris szerveződések létrejöttét. Az erősödő nemzetközi versenyben, mely a sajátos globalizáció révén mind a tudományos munkaerőkben, mind a teljesítményekben egyre több szereplőt érint, komoly s új erőfeszítések meg igényel a magyar tudomány helyének megőrzése, a kutatóhelyek alkalmazkodóképességének növelése. (A magyar tudomány jelenlegi helyéről s az ennek pontos megítélését illető vitákról részletes képet ad a KSZI 2006a néven szereplő internetes összefoglaló.) Ehhez meg kell találni a biztonságos és kompetitív mozzanatok megfelelő arányát s szereplőkhöz rendelését. A tehetséggondozás mellett ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy vonzóvá váljon a kutatói életpálya, valamint a csoportvezetői és igazgatói állás, és valóban verseny folyjon a pozíciókért, a véglegesítésért (tenure). Ezek a megoldások fogják kialakítani a kompetitív mozzanatok és a jogosan igényelt kutatói és egzisztenciális biztonság közötti új összhangot.

Az MTA nyitottsága. A testületi előrehaladás kompetitív rendszere, a zártnak és véglegesnek tűnő tudományrendszer

egyaránt azt a benyomást kelthetik, hogy az MTA egy szigorúan zárt szerveződésben működő társadalmi alrendszer. A reform egyik célja ezzel ellentétes: a nyitottság kifejezésre juttatása és tényleges megnövelése. Ennek eszköze a kutatóintézetek irányításában a társadalom (kormányzati szféra és az üzleti élet) szempontjainak megjelenése, valamint a nemzetközi elem kitüntetett használata az értékelési folyamatokban. Ezt szolgálja egyebek közt az intézetigazgatói pályázatok már elindult nemzetközi megnyitása és a kutatóhálózat nyitása a határon túli magyarok s a nemzetközi tudományos kompetencia irányába. Az MTA pályázati rendszereinek biztosítaniuk kell külföldi szakértők részvételét a bírálókatban. Sok erőfeszítésre van még szükségünk a fiatalítás és a nők esélyegyenlőségének biztosítása érdekében.

Tudomány és társadalom. Az MTA-nak az oktatás és a felsőoktatás kérdéseiben is állásfoglalásokat kell kidolgoznia, melyek nem egyszerűen jelszavakat hirdetnek a tudásalapú társadalomról, hanem megfogalmazzák, hogy miként lehet a társadalom egészének értékrendjében központi szerepe a tudomány képviselte racionalizmusnak. Nem szabad szügyellnünk a tudományos világnézet képviselését. Ennek egyik sürgető aktuális feladata annak kidolgozása, hogy milyen módon lehet és kell kiegyenlíteni a természettudományos gondolkodás, szaktudás és készségszint háttérbe szorulását, úgy, hogy közben nem feledjük el a humán és társadalomtudományok életmódalakító szerepének fontosságát. A társadalom felé tett lépések (Mindentudás Egyeteme) és a tudomány exponenciális fejlődése eredményeképpen kiváltott társadalmi problémák nemzetközi megszólalása (WSF) mellett fontos, hogy az MTA a magyar gazdaság felé is nyitottságot mutasson. A tudomány világa által képviselt tudományos szemlélet és kutatások társadalmi hatásainak erősítésére

megjelenik mind a közvetlen hatásokban, az innovációs ciklus áttételeinek javításával, mind közvetetten, a tudományos értékrend megjelenítésével az oktatásban és a közvélekedésben, a tömegközlekedés közvetítésével. Az MTA törekedni fog arra, hogy javítsa a gazdasági környezet fogadóképességét a kutatási eredmények „felvételére”, alkalmazására, ezáltal saját környezetét is befolyásolva. A sokszor egyoldalúan megjelenő azonnali pragmatikus haszonelvűség világában az MTA fontos irányítói annak megmutatására, hogy a közvetlen kormányzati és vállalkozói haszonmegfontolásoktól viszonylagosan függetlenített alapkutatás közvetett haszon-s közvetlen értékhordozó. A ma alapkutatása a holnap innovációját biztosítja.

Integritás. A reformfolyamat kiindulópontja, hogy az átalakítás közepette megőrzendő az MTA hármas szervezetének – kutatóhálózat, köztestület, akadémikusok – összetartozása. Ez a közös szervezet biztosítja, hogy a kutatóhálózatban folyó munka állandó szakmai irányítás és ellenőrzés mellett menjen végbe, s a köztestületben megjelenő átfogó tudás és képviselőbiztosítja az MTA tudásvezérelte közreműködését az ország felemelkedésében. Különösen fontos a köztestületi funkció megtöltése tartalommal, az akadémikusok mellett a kutatói közösség véleményének megjelenítése és képviselése.

Demokratizmus. A reformfolyamatban az MTA újra hangsúlyozza sajátos demokratizmusát, a tudás köztársaságának eszményét, mely a kiválóságot a teljesítményhez köti, s sajátos erkölcsi kötelezettségeket kapcsol a tudományos munkához. Olyan demokratizmus ez, melyben az alulról felfelé történő szerveződés mellett megvan a helye a felülről lefelé szerveződésnek, az ott érvényesített *primus inter pares* megoldásokkal. Az etika attól sajátos, hogy korlátozni próbáljuk, meddig terjed a verseny és a hatalom. Az igazság kérdésében nem érvényes sem a jelképes hatalom, sem a többség. „A nyilvánosság

vállalt kényszerével [a tudomány] sajátos etikai elveket követ, mert a versengés világa közepette kénytelen elkötelezni magát az együttműködésre és a tények megosztására. Miközben ellenérdekeltek vagyunk, kénytelenek vagyunk az ellenérdekelteket is felvilágosítani, mert egyébként nem ugyanazokkal az adatokkal érvelünk és ezáltal kilépünk a tudományos közösségből.” (Pléh, 2006, 885.)

A reform szervezete és folyamata

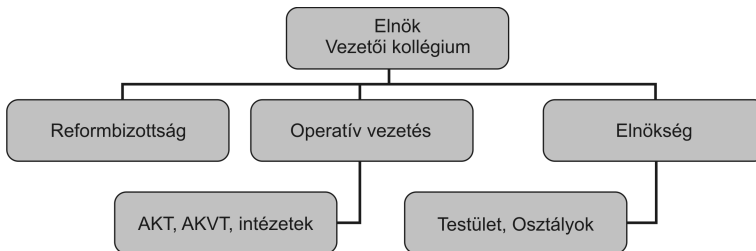
A sok ironikus bírálat is indokolja, hogy az 1. *ábrán* bemutatjuk a reform irányítási rendszerét, a 2. *ábrán* pedig mintegy a folyamatábráját.

A féléves reformmegyeztetések kiindulópontját a 2006. május 30-i elnökségi ülésen elfogadott határozatok jelentették:

„Az akadémiai reform eddig megtett intézkedései és lefolytatott vitáinak eredményei alapján már most konkrét reformlépések megtételére hatalmazzuk fel az MTA vezetését:

1. a kutatás szabadsága és a tudomány autonómiája alkotmányos elvének megvédése érdekében szükség esetén az Alkotmánybíróság állásfoglalásának kérése;
2. az intézethálózat koncentrációja az inter- és multidiszciplináris követelményeinek és a Nemzeti Kutatólaboratóriumok szervezeti elveinek megfelelően, figyelemmel az uniós források elérhetőségének tartalmi és területi prioritásaira;

3. nemzetközi pályázatok kiírása a kutatóhelyek vezetésére;
4. a kutatói életpályamodell egységes fejlesztése, az ehhez szükséges helyzetfeltárás, szervezés és képviselő ellátása az egyetemekkel szoros együttműködésben;
5. a természettudományos szakemberutánpótlás drámaian rossz tendenciáinak megfordítására alkalmas kommunikációs és finanszírozási kezdeményezések indítása;
6. az Akadémia köztestületi demokratizmusának szélesítése a köztestület tagjainak tájékoztatása és bevonása révén, ami lehetővé teszi, hogy a központi döntéshozatali mechanizmusban a túlbujánczott testületi rendszert egy hatékony, a kompetenciát és felelősséget egyértelműen megjelenítő és kellőképpen rugalmas döntési folyamat váltsa fel;
7. a kutatóegyetemi fejlesztések támogatása az akadémiai kutatóhálózat közreműködésének egyetemi megállapodásokban rögzített kialakításával;
8. az MTA saját költségvetési tervezésében a *matching fund* elv továbbvitele, arányának további növelése a bázisfinanszírozás rovására;
9. egyetemi kutatócsoportok klaszterekbe szerveződésének ösztönzése;
10. köztestületi kezdeményezések, amelyek érdemben bevonják a magyar tudományos közéletet a tudománypolitika, a

1. ábra • A reform vezetés szerkezete

kutatás-fejlesztés, valamint a tudományos háttér és kultúrát igénylő nemzeti ügyek megvitatásába, stratégiaalkotásába és végrehajtásába;

11. szervezeti átvilágítás alapján a központi titkárság szolgáltatáselví átalakítása;
12. nemzetközi kezdeményezések az európai tudományos autonómiák és kutatószervezetek körében az uniós alapvetési potenciál megerősítése érdekében.”

Mindezek nyomán a reformvita folyamata a következőképpen alakult (2. ábra):

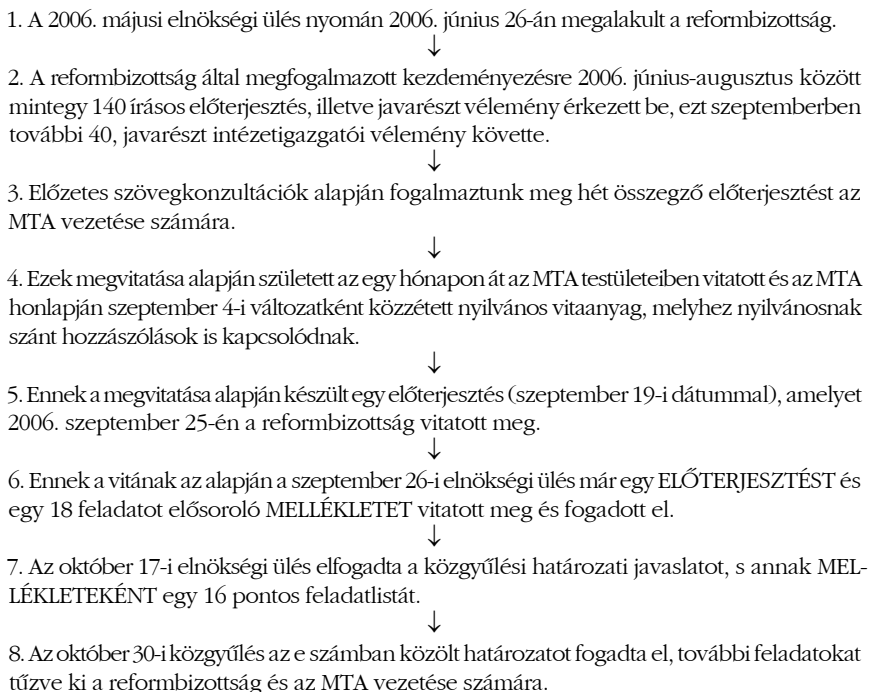
A vázolt vitafolyamatban néhány kulcskérdés körül csoportosultak a markáns vélemények: az intézethálózat szerkezete, irányítása; a kutatói alkalmazások és életpálya feltételrendszere, az Akadémia felsőoktatási szerepvállalása, a köztestületi munka szerkezete. Ebben a felosztásban mutatjuk be a megfogalmazódott törekvéseket.

Az akadémiai intézethálózat szerkezete és irányítása

Minden érintett az intézethálózat olyan reformjára törekszik, amely alapot ad a versenyképesség javításához, a társadalmi igényekhez való alkalmazkodáshoz, s növeli a működés hatékonyságát és eredményességét. Az MTA honlapján a reformrövidítésben is olvasható előzetes, illetve közgyűlési hozzászólások (Dudits Dénes, Fésűs László, Vincze Imre, Pálkás József) is részletesen érintették ezt.

A tét valójában hármast, mint azt az MTA már 2005-ös tudománypolitikai előterjesztésében (Az uniós Magyarország tudománypolitikája) is kifejtette:

- Az MTA felügyelte saját kutatóhálózatnak mintaadónak kell lennie az egész magyar tudomány számára, éppen az MTA által-

2. ábra • A reform folyamatábrája

nos képviseleti és hitelesítő szerepének megfelelően.

- A kutatóhálózatnak átfogóan és egyénekre bontva is növelnie kell produktivitását.
- Az alap kutatás művelése és képviselete mellett stabilizálnia kell kapcsolatait az innovációs lánc gazdasági szereplőivel.

Az MTA kutatóintézeti hálózata a magyar kutatási potenciál és teljesítmény igen nagy és termékeny hányadát képviseli. 2005-ben a Magyar Tudományos Akadémiához 38 intézet tartozott, amelyek költségvetési támogatása 17 922 millió Ft volt. Az intézetekben az alkalmazotti átlaglétszám 4316 fő, amelyből 2402 fő tartozott kutatói állományba. A 3. ábra mutatja ezek tudományos minősítés szerinti létszámadatait a három nagy tudományterület bontásában.

Az intézetek pályázati és vállalkozási tevékenységéből származó bevétele 13 185 millió Ft volt, vagyis a teljes pénzforrás 42 %-a. A teljes hazai K+F ráfordításnak mintegy 18 %-a jut az MTA intézethálózatába, ugyanakkor igen produktív szféráról van szó, amely például a hazai eredetű nemzetközi közlemények mintegy 50 %-át produkálja 2005. évi 6902 közleményének egy részével. Ezek az adatok azért (is) érdekesek, mert felhívják a figyelmet arra, hogy itt a teljes magyar kutatói állomány mintegy 8 %-áról van szó, mely a hazai K + F ráfordítás 17 %-ából (ebbe

beleértve a pályázati forrásokat is) érte el az ezt jóval meghaladó eredményeit. Mindez kiemelt fontosságúvá teszi ezt a rendszert.

Az intézethálózat irányítása

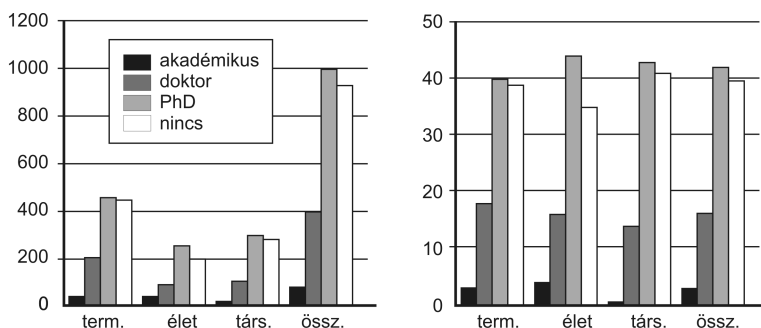
A kutatóhálózat irányításának és felügyeletének kérdésköre számos belső és külső érintett számára kulcskérdés. Az intézetirányítás néhány alapelvében egyetértés mutatkozik:

- az intézethálózat maradjon a Magyar Tudományos Akadémia keretén belül
- csökkenjen a döntési szintek száma
- jelentősebb intézetigazgatói képviselet szükséges
- a társadalmi-gazd. szereplőket valamilyen módon be kell vonni a stratégiai irányításba, a minőséget ellenőrző szervezetekbe
- független értékelési mechanizmusok alakítandóak ki, döntően nemzetközi kompetenciákra alapozva
- a hálózat szervezetét a szakmai megújulás szempontjai alapján kell áttekinteni

Konszenzus mutatkozik abban, hogy az intézethálózat irányításában három olyan szint van, amelyhez világosan elkülöníthető feladatok rendelhetők:

Stratégiai irányítás (döntés a hálózat összetételéről, költségvetési és beruházási előterjesztés stb.)

Operatív irányítás (az MTA érdekeinek folyamatos képviselete a hálózatban, illetve

3. ábra • Az MTA kutatóintézeteiben kutatóként dolgozók megoszlása tudományos stallumok szerint abszolút számokban (bal oldal) és százalékban (jobb oldal)

a hálózat érdekeinek képviselője az MTA-n belül)

Tudományos irányítás és ellenőrzés (a tudományos kiválóság biztosítása).

Az eddigi viták alapján mindenképpen megszerveződnék, illetve megújulnak valamennyi intézet mellett a Tudományos Tanácsok. Ezek az intézeti kutatási stratégia figyelemmel kíséréseért, véleményezéséért és ellenőrzéséért lesznek felelősek, működésük jelentősen előrelépést hoz a társadalmilag is elfogadott nemzetközi kompetenciák bevonásába. A Tanácsok összetételére vonatkozó javaslatok alapján ebben külföldi szakemberek, nem intézeti hazai tudósok, valamint a tudományos osztályok (szekciók) delegáltjai vennének részt. A tanács tagjaira tett javaslatokat az elnök és a főtisztviselő együttesen hagyná jóvá, a tagokat is ők neveznék ki. Egységes ügyrendet kell kidolgozni az intézethálózat valamennyi Tudományos Tanácsa számára. Ebben rögzíteni kell a Tudományos Tanács tagjaira és tisztségviselőire vonatkozó rotációs megoldásokat. Az ügyrendnek tartalmaznia kell a Tudományos Tanács tisztségviselői megválasztásának és kinevezésének módját, valamint átlátható működésére (az ülések nyilvánosságára, a jegyzőkönyvek és egyéb dokumentumok hozzáférhetőségére) vonatkozó szabályokat is. A külföldi szakértők bevonásának járulékos költségeire forrásokat kell biztosítani.

Az átalakítás fontos vitatott kérdése, hogy miképp változzon a „súlyok és ellensúlyok” rendszere. Legalább négy érintett szerepét kell körültekintően megvizsgálni és képviselőket megoldani:

- az MTA választott tisztségviselői
- a tudományos osztályok
- a kutatóintézetek igazgatói
- a társadalmi-gazdasági élet, valamint a kormányzat delegálta képviselők.

Mivel az eddig felmerült javaslatok egy része valamelyik szereplőt háttérbe szorítaná vagy egyenesen kiiktatná, a reform megvalósí-

tása során kell e kérdésben megnyugtató javaslatot elfogadni. Példaként két érzékeny kérdést említünk:

Ami a választott tisztségviselőket illeti, vannak olyan javaslatok, amelyek az ő irányító szerepüket pályázati úton helyzetbe kerülő tudományos menedzserekkel váltaná fel. A vitához érdemes előrebocsátani azt is, hogy a hatékonyabb vezető kiválasztásában a részletesebb megmértetés, az összevetést lehetővé tevő, érvelő meghallgatás olyan eljárás lehet, amely lehetővé teszi, hogy a tudós közösség ne mondjon le előre arról, hogy 300 feletti akadémikusból tud néhány olyan vezetőt választani, akinek bizonyított menedzseri adottságai és víziója is van.

Sok vitát váltott ki a gazdaság, valamint a kormányzat szereplőinek részvétele. Ezt helyes lenne úgy értelmezni, hogy eközben az Akadémia nem adja fel büszkén védett autonómiáját. Nem kormányhivatalnokok és önjelölt gyárosok kell a létrehozandó testületekben ülnenek, hanem megfelelő arányban lehetőséget kell adni az érintett minisztériumoknak, illetve parlamenti bizottságoknak, hogy tekintélyes egyetemi, illetve gazdasági szereplőket javasoljanak a testületbe, az MTA valamilyen észrevételezési jogának fenntartása mellett.

Az intézetek együttműködésének formái

A reformviták során az intézetek közötti együttműködés lazább-szorosabb formái egyaránt előtérbe kerültek. Valójában, ma-guknak a kutatóhelyeknek kellene itt a lehetséges lépéseket végiggondolniuk, a vezetés az ilyen alulról felfelé szerveződő kezdeményezések megismerése és értékelése után véglegesítheti majd a teendőket.

Az integráció okai lehetnek szakmaiak és gazdaságiak. Nem feltétlenül intézeti ösz-szevonásokra kell törekedni, hanem a hatékony szakmaközi együttműködést biztosító szervezeti formákra, és az új forrásokhoz való hozzáférést segítő regionális szempont

előtérbe helyezésére. Az intézetek független működése és teljes szervezeti integrációja közti skálán már ma is sokféle átmenet létezik, és továbbiak is elképzelhetők. Ugyanakkor nem lehet eleve kizámi az intézeti hálózat erősebb módosítását, akár egyes intézetek megszüntetését, illetve az akadémiai körből való kiengedését. A lehetséges intézeti társulásokat egyenként kell megvizsgálni, elemezni kell a szakmai és a finanszírozási szempontokat.

A főhivatású kutatóintézetben elsősorban olyan kutatásokat célszerű folytatni, amelyek nem, vagy nem jó hatásfokkal végezhetők egyetemi környezetben. A főhivatású kutatóintézetek rendszerét – amely nem magyar esetlegesség – a nagy tudományos feladatok, a sok kutatócsoport közti együttműködés, a kutatás különleges felszereltséget igénylő jellege, a nem megszakítható kutatási jelenlét igénye (írkatás, bizonyos mezőgazdasági kutatások stb.) indokolja, a magas kutatási hatékonyság és sokszor a teljes innovációs lánc integratív képviselete mellett. Mindenképpen indokolt az interdiszciplináris és az egyes témák kutatásához szükséges kritikus tömeget foglalkoztató intézetek megtartása. (Erről részletesen szól Makara Gábor a köztestületi vitában, illetve egy interjúban: Makara, 2006, lásd még Freund, 2006.) A gazdaságosság feltétlenül a nagyobb szervezeti egységek létrehozását indokolja. Az intézethálózat egy lehetséges elgondolás szerint integrált kutatóközpontokból és önálló jogi személyiségű intézeteket tömörítő intézetcentrumokból, továbbá centrumokba nem sorolható önálló jogi személyiségű intézetekből állna. Az egy telephelyen működő intézetek kutatóközpontban vagy intézetcentrumban működhetnek, üzemeltetésüket közösen végeznék. (De a közös telephely kialakítása nélkül is létrehozhatók az új kutatási intézmények.)

Ebben az összefüggésben lehet majd nemzeti laboratóriumról beszélni, mert e rendszer

megfelelő háttérrel képes biztosítani bármely, a szakterületen működő hazai kutatóhely, egyetemi tanszék, vállalkozás számára. A nemzeti laboratórium az akadémiai értelmezés szerint olyan szervezet, amely tematikusan meghatározott működési területén hosszú távon kielégíti az ország speciális kutatási, fejlesztési igényeit, mind a K+F+I feladatok megvalósításában, mind a tanácsadási, előretétkintési programok kialakításában. Az MTA több területen javasolta ilyen nemzeti laboratóriumok létrehozását, már 2005-ös tudománypolitikai koncepciójában is. Az MTA regionális elkötelezettségei, valamint az uniós finanszírozási feltételrendszer miatt ezeket az intézményi központokat célszerű a strukturális alapokból támogatható régiókban és az ún. fejlesztési pólusok közelébe elhelyezni. A nemzeti laboratóriumok szellemi bázisa a meglévő akadémiai kutatóhálózat lehet, amihez csatlakoznának egyetemek, más kutatóintézetek és vállalkozások. Mindennek során megvalósítandó az MTA kutatóhálózatának regionális kiterjesztése is. E folyamatban a regionális egyetemi tudásközpontoknak és az MTA területi bizottságainak meghatározó szerepük lehet majd.

Az alkalmazás, előrejutás és a munka feltételei a kutatóintézetekben

Sok vitát kiváltó javaslatok keretében vetettük fel a reformmunkálatok során a kutatóhálózati alkalmazás és előrejutás színvonal-emelését – ezek a viták azonban jórészt félreértéseken alapultak. Érdemes röviden összefoglalni, mi is a javaslatok mögöttes célja, ami nyilván nem azonos valami olyan szándékkal, hogy felesleges bizonytalanság érzetet keltsen a kutatói közösségben.

- Az akadémiai kutatóhálózat vonzza a legjobbakat, versenyezzen a legjobbakért minden szinten, a munkatársaktól az igazgatókig.
- A vonzerőt a megemelt színvonal és követelmények biztosítsák (a meglévő fő

hivatású kutatási környezetremélhetőleg javuló körülményei mellett).

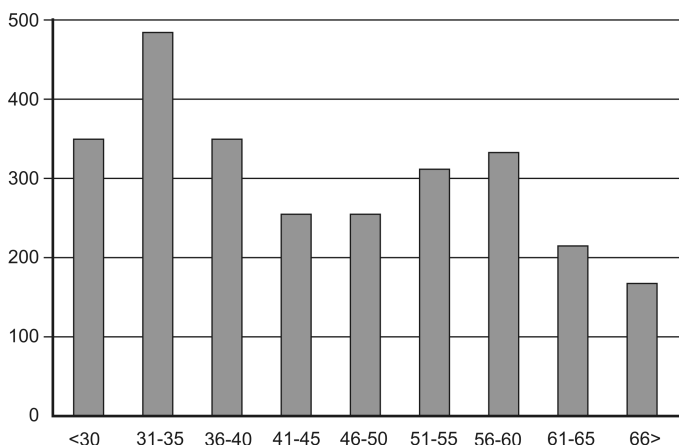
- Eközben a rendszeren belül is megnő a versengés az erőforrásokért. Ezt azonban úgy kell szabályozni, hogy világos életkilátásokat vagy a rendszerből való kilépés vállalható formáit kínálja az érdekelteknek.
- Ez a követelményemelés világosan építsen a tudományos fokozatra s az MTA adományozta tudományos címekre. Az Akadémia nem teheti zárójelbe saját megmértési rendszerét a saját maga működtette kutatóhálózatban.
- Legyen a rendszer nyitott, abba minden szinten be lehessen kívülről is jutni.
- Ugyanakkor a követelményemelés bevalótlan konfliktusba kerülhet az automatikus ekvivalenciaelvekkel a felsőoktatás és az MTA hálózata között. Ez kreatív konfliktus, mely remélhetőleg országosan követelményemelkedéshez vezet.

Az MTA kutatóhálózata humánpolitikájának is mintaadó, az emelt sztemerdekét képviselő szerepet kell betöltenie a magyar tudományos (akadémiai és K+F) életben. Ennek kulcsstényezői: az állandó és világos értékelés, a véglegesítés magas teljesítményhez kapcsolása, a versenyztetés a biztonságért,

a vezetői állások nagyobb vonzereje s magasabb kritériumai – mindez összhangban az MTA saját hitelesítő és 'minőségbiztosítási' támpontjaival. Ehhez első lépésként ki kell dolgozni a lehetséges kutatói életpályamodelleket. Nemzeti hivatása mellett ez sajátos belső okokból is központi feladata az MTA-nak. Az egyik ilyen ok, hogy a közhiedelemmel ellentétben saját kutatóhálózatában, mint a 4. ábra mutatja, eredményesen törekszik a fiatalításra. A kutatók 30%-a 35 év alatti. A másik ok az MTA intézményesített törekvése a kutatói pályán maradás elősegítésére. Ennek országos intézménye a tíz éve működő legstabilabb „posztdoktori rendszer”, a Bolyai-ösztöndíjak rendszere, sajátos belső, magára az MTA intézeteire érvényesített rendszere pedig a fiatal kutatói álláshelyek érvényességének meghosszabbítása 2006-ban (Meskó, 2006).

Kutatói életpályamodellek kialakítása

A korábbi akadémiai kezdeményezések, az említett saját gyakorlat alapján az MTA az érintett fiatal nemzedék aktív közreműködésével ki fog dolgozni egy olyan modellsorozatot, s ezt képviselni fogja az egész magyar kutatói és felsőoktatási közösség életében, amely kellőképpen rugalmas, nem

4. ábra • A kutatók életkori megoszlása az MTA intézeteiben (forrás Meskó, 2006).

eliasztja a tudomány iránt érdeklődő, tehetséges fiatalokat, miközben világos minőségi kritériumokat állít eléjük, hanem perspektívát nyújt a számukra.

Ennek főbb elemei:

- a tehetséggondozás iskolai, közoktatási időszaka (Kutató Diákok Hálózata);
- az egyetemi évek tudományos diákköri tevékenysége;
- szakdolgozati témavezetés;
- fiatal kutatói alkalmazások az akadémiai kutatóintézetekben (tisztázandó a PhD-hallgatói státus és a fiatal kutatói státus viszonya);
- szelektív, teljesítményen alapuló predoktori rendszer (igen érzékeny téma ez, hiszen semmiképpen nem szabad, hogy egy ilyen kezdeményezés a teljesítményhalogatás támogatásává váljon);
- posztdoktori ösztöndíjak, különös tekintettel a Magyar- és Bolyai-ösztöndíjra, az OTKA posztdoktori rendszerére, az EU és egyéb nemzetközi pályázatok posztdoktori lehetőségeire;
- külföldi munkavállalások idejére hazai kapcsolatok és visszaterési lehetőségek fenntartása (a külföldi munkavállaló álláshelyének fenntartása, a hazatérés biztosítása, kapcsolattartás a külföldön tartózkodó kollégákkal; álláshelyek biztosítása külföldi vendégkutatóknak, doktoranduszoknak, posztdoktoroknak és profesz-szoroknak stb.);
- külföldi szakmai tevékenység beépülése a hazai tudományos előmenetelbe (Ez a kérdés differenciáltan kezelendő. Azok hazai tudományos előmenetelét kell támogatni, akik külföldről „véglegesen” visszatértek, illetve azokat, akik itthoni kollégáikkal intenzív, a napi munkában megjelenő kutatói kapcsolatot ápolnak. A többi, tartósan külföldön működő egykori kolléga kiemelkedő teljesítményét például megfelelő díjakkal, tiszteletbeli címekkel stb. lehet elismerni, de nem

azáltal, hogy számukra rendes hazai tudományos címet biztosítunk. Ez nem provincializmus, és nem is a külföldön végzett munka értékének lebecsülése, hanem annak az elvnek az érvényesítése, hogy tudományos fokozatot vagy címet ott kell szerezni, ahol a kutatómunkát végezték, mert a fokozathoz (címhez) szükséges habitust csak az érdemi munkakapcsolatban álló közösség képes megállapítani.);

- egyetemi-kutatóintézeti átjárások biztosítása az egész életpálya során, s speciálisan a kutatóévek/félévek rendszerének kidolgozása;
- akadémiai doktori minősítés minőségbiztosítása;
- levelező és rendes akadémiai tagság tudományos értékének megőrzése.

A gyermeket nevelő szülők kutatói pályájának támogatása.

A női kutatói pálya

Sajátosan szükség lenne a gyermeket nevelő szülők kutatói pályaépítésmódeljének kialakítására. Ebben olyan lépéseket kellene megfogalmazni, mint

- családbarát munkahely teremtése az MTA intézetekben;
- nők számára speciális ösztöndíjak és díjak;
- családalapítási korban lévő nők juttatásában a speciális személyi tényezők figyelembe vétele;
- a sikeres női pályák kommunikációja.

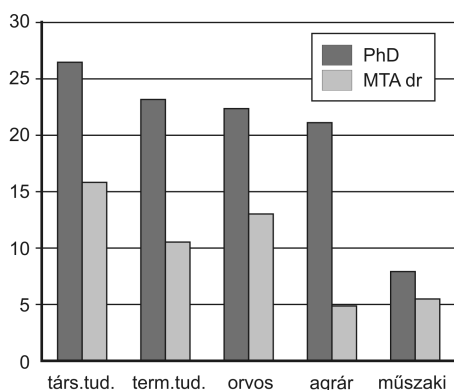
Ezt ki kell egészítse határozott erőfeszítés a nőkkel szembeni előmeneteli diszkrimináció csökkentésére. Mint Papp Eszter és Groó Dóra (2005) rámutatnak, itt a magyar tudományos világban is érvényesül az az „ollóhatás”, melynek lényege, hogy a ranglétrán előrehaladva csökken a nők aránya. Csupán a saját portánk előtt seprve: míg a köztestület nem akadémikus tagjai között 18 % a nők arány (KSZI, 2006b), addig összesen

13 akadémikus nő van, s mint az 5. ábra mutatja, a PhD – MTA doktor arány is igen figyelemreméltó tendenciákat tükröz.

PhD mint belépési küszöb az akadémiai tudományos pályára

Ki kellene alakítani egy olyan eljárást s neki megfelelő elvárásrendszert, amelyben az MTA kutatóhálózatában tudományos munkatársként (legalább) PhD-fokozattal rendelkezők legyenek alkalmazhatók, segédmunkatársként pedig PhD-diák státus meglétének feltételével legyenek alkalmazhatók munkatársak. A tudományos fokozat nélküli diplomás alkalmazottak saját szakmájuknak megfelelő besorolással dolgoznának (mérnök, biológus stb.). Eddig is lehetett mérnökként, vegyészként, biológusként, könyvtárosként stb. alkalmazni diplomásokat, ők a Kjt. bértáblája szerint kapták a bértüket.

Mindez visszacsatolandó az életpálya-modellekhez. Elképzelhető egy olyan rendszer, ahol az első PhD nélküli szakasz csupán három évig tarthat, ezt követően egy ötéves határozott idejű munkatársi ciklus, s az egész pályáját addig MTA-intézetben töltött kutatónál nyolc év után kellene eldöljön, megtörtenik-e a véglegesítés. Lehet viszont 3 + 5 +

5. ábra • A nők aránya egyes tudományterületeken a különböző fokozatosok és címek világában (Forrás Papp – Doór, 2005)

5, összesen 13 év (35-36 éves életkor) utánra is helyezni a véglegesítési döntést.

A reformbizottság javaslatainak vitája során megfogalmazódott a vélemény is, amely már a segédmunkatársi szinthez is megkívánja a PhD-fokozatot. Mások, például a TUDOSZ képviselői ugyanakkor megszorítóknak és az intézeti pályától elriasztónak tartják ezt a javaslatot.

Két érv miatt mi továbbra is fenntartjuk a felvetést. Az egyik az érték és a minőségi követelmény általános vonzereje. Az MTA-intézetek nagyobb követelményei a legjobbakat fogják ide vonzani. Másrészt ezzel mintát adunk az egész országnak. Kiindulópontunk a 3. ábra, mely szerint az MTA intézeteiben a kutatók 61 %-ának van tudományos fokozata. Úgy érezzük, a tudományos munkatársi státusoktól kezdődően ezt 100 %-ra kell növelni, optimális esetben azonnal, de legfeljebb egy öt-hét éves folyamat során. Az MTA intézetei már ma is jobban állnak, mint az általános helyzet. Országosan ez az arány (2004-ben) 37 %, a felsőoktatásban pedig 42 % (Forrás: Kutatás, fejlesztés pályázatok és programok a felsőoktatásban). A követelmények emelése emeltyű lesz az egész magyar kutatói rendszer számára, ami – ne feledjük – a frissen PhD-t szerzett jövőző nemzedék számára a kapuk megnyitását jelenti majd.

Egyértelmű, megemelt habilitációs kritériumrendszer a véglegesítésre és a főállás becsületének visszaállítása

Egyik javaslatunk szerint – s ez az életpálya-modellt, valamint a kutatás szervezését is érinti – véglegesítésre (tenure) csak tudományos főmunkatársi besorolástól kerüljön sor. Ezt a nemzetközi szintű tudományos teljesítményhez kell kapcsolni. Az akadémiai habilitációs kritériumrendszert az egyes intézmények már meglévő eljárásainak finomításával kellene tovább formálni, s egységes

értelmezési keretbe helyezni. A véglegesítés feltétele, alapértelmezésben, az MTA doktora fokozat lenne. Ennek hiányában előterjesztő bizottságot (search committee) kell felkérni, mely az adott területen érvényes MTA doktori habitus vizsgálat kritériumait alkalmazza. Ismét a 3. ábrára utalunk. Ha ezt az emelt kritériumot mechanikusan s azonnal alkalmaznánk mai érvénnyel, a jelenlegi helyzetre, akkor ma a kutatók 19 %-a, 466 kutató kerülne véglegesítésre a mintegy 2500-ból. Lehet ezt fenyegetőnek tekinteni, de másik oldalról, a 20 %-os stabil szenior gárda nem is olyan aggasztó arány.

Kétirányú kritika érte javaslatunkat. Az egyik az egzisztenciális bizonytalanságot emeli ki. A másik szerint viszont sosincs szükség véglegesítésre. A probléma pontos elemzéséhez újra kell értelmezni a 'véglegesítés' fogalmát a nemzetközi tapasztalatok alapján is. Az akadémiai honlap reform-rovatában Tolnai Márton áttekinti a releváns európai körképet, érdemes azonban az amerikai tapasztalatot is mérlegelni, ahol mintegy két évtizede folyt nagy vita az egyetemi véglegesítésről. Ennek ott a több összetevőjű, a tehetségért versengő rendszerben az volt a konklúziója, hogy a véglegesítés intézménye a szerényebb intézményeknek is érdeke. A véglegesített kutatókat nehezebb ugyanis elcsábítani.

Mi magával a felvetéssel csupán vitát szeretnénk generálni a végleges megoldás előtt. A kérdés átgondolása során kell eldönteni azt is, hogy már most érvényesíteni kell-e ezt a javasolt elvet és rendszert, vagy csupán előrefelé, a mostani alkalmazásoktól kezdve. Fontos előrebocsátani, hogy az ehhez kapcsolódó szociális kérdéseket – bankkölcsön-garancia s hasonlók – meg kell oldani. A hazai helyzetben nehezen elképzelhető azonban az a szakszervezet javasolta megoldás, hogy maradjon meg általános határozatlan idejű foglalkoztatás a kutatóknál, s ezt egészítse ki az idői pontokhoz tartozó teljesítés megítélése. Ismerve

a hazai összefonódásokat, ez a rendszer nehezen vezetne bárkinél is a közalkalmazotti jogviszony megszüntetéséhez.

Mindenképpen szükség van arra, hogy ez az átalakítás a közalkalmazotti státussal kapcsolatos jogi megfontolásokat s tervezett állami kezdeményezései módosításokat is figyelembe vegye. Gyakori ellenérv a javasoltakkal szemben az MTA-egyetemek teljes konvertálhatóságának elve. Ez bizonyára fontos elv a juttatások egyenértékűségében. A konvertálhatóság, azonban, nem szabad akadály legyen a követelmények s a színvonal emelésének. Nem lehet olyan fétis az automatikus ekvivalencia, melyet nem kísér azonosság a teljesítményelvárásokban.

Külön sajátos kérdés az, hogyan érvényes mindez a támogatott, jórészt egyetemi kutatócsoportokra? Ott ugyanis az MTA-alkalmazottakra, épp a pályázati rendszer miatt, nem lehetséges a véglegesítés. Megoldás kell arra, hogy az MTA doktori cím elérésénél a kutatót véglegesítse, s így mintegy vegye át az egyetem vagy valamely MTA-intézet.

Másik javaslatunk a kutatóhálózatban a teljes munkaidejű foglalkoztatás egy helyen történő kizárólagosságát emeli ki. Ez növelné a tényleges kutatói létszámot, ugyanis az MTA-alkalmazottak nem vennének el másutt munkahelyeket a friss PhD-s fiatalok és például a hazatérők elől. Másrészt azzal, hogy az MTA kutatóhálózatában kutatóként dolgozók másutt nem vállalhatnának teljes állású munkaviszonyt, el tudjuk kerülni az érdekek konfliktusát és a színlelt munkahelyeket. Alapesetben az akadémiai kutatóknak legfeljebb egy 50 %-os munkaidejű másik, tudományos vagy oktatói munkaviszonyuk lehet. Mivel ezt alapesetnek nevezzük, a kidolgozandó részletes szabályozás ismerhet kivételeket, de ezek mérlegelt engedélyezését magasabb, s testületi szintre kell emelni. Egy intézetigazgató párhuzamos állása például az AKT engedélyéhez lehetne köthető. Az intézeti igazgatóknak különösen

tilos vezető állás (tanszékvezetői, dékáni stb.) beosztás elvállalása más intézményben, hiszen ez érdekütközésekhez is vezet.

Mindennek kidolgozása során első lépésben az MTA vezetése pontos képet kellene kapjon a különböző alkalmazási formák (teljes munkaidejű, részállású stb.) gyakoriságáról a különböző kutatói rétegekben és szakterületeken. A pontos adatok híján is jelenleg igen heterogén a kép. Bizonyos helyeken az a gond, hogy a diákokat az intézmény ellenszolgáltatás nélkül fogadja, másutt viszont a teljes munkaidejű párhuzamos vezetői foglalkoztatások is jellemzőek. Ugyanakkor módot kell találni arra, hogy a pályázati pénzforrásokból szabályozott – például az amerikai „nyári fizetéshez” hasonló – módon emelkedjen a teljesítő kutató jövedelme. Ez megtörténhetne a legfeljebb két hónapos nyári fizetés betervezhetőségével a pályázatokba. Az OECD sokat emlegetett, de keveset idézett országjelentése is ezt mondja: „A reform azt is megkívánhatja, hogy növekedjen a teljesítményalapú bérezés az MTA kutatóinál” (OECD, 2005, 15.). Kétségtelen, hogy félállásban a kutatók kevésbé vonzóak az egyetemek számára. Ennek kezelésére a kutatóintézetek és az egyetemek között szerződéses s nem egyéni munkavállalások kell megoldást adjanak.

Mind ezek a távlati kompetitív elemek az intézményhálózatban azt is jelentik, hogy a pozitív oldal – nyitottság – mellett vesztesek és csalódottak is lesznek. Az MTA központi apparátusának tervezett szolgáltatói megoldásaiban szüksége lesz a versenyszerű rendszerből fakadó pályamódosításokat segítő tanácsadó szolgáltatásra is.

Igazgatói pályázatok

Egy versengőbb rendszerben magát az igazgatói pozíciót is vonzóbbá kell tenni. Egy akadémiai kutatóintézet vezetéséért a legjobbaknak kellene versengeniük. Önállósággal és teljesítményhez kötött

anyagi juttatásokkal vonzóbbá kell tenni az igazgatói beosztást. Jogosítványait a dolgozók irányába – intézeti stratégia és ebből fakadó preferenciák érvényesítése, pályázatok mérlegelése, külső állások bejelentése – növelni kell, miközben az intézetek irányításában (humánpolitika, gazdálkodás, kapcsolatmenedzsment), ezzel együtt megnőne az igazgató tervezési és elszámolási felelőssége is. Az igazgatói pályázatokat nemzetközileg már nyitottá tettük. Ezt a gyakorlatot intézményesíteni kell, s eljárásait rögzíteni. Magyar pályázóknál legyen követelmény az MTA doktora fokozat, külföldiekénél az ennek megfelelő, elismert kutatóhelyen végzett, legalább tízéves egyetemi tanári vagy kutatásszervezői munka. Ezek is olyan követelmények, amelyek alóli kivételre indokolt esetben csak magasabb szintű testület adhatson engedélyt.

Az intézeti igazgatói pályázatok elbírálásánál az eddigieknél lényegesebb szemponttá kell válnia a menedzsment, pályázati és vezetői képességeknek. Az igazgatói pályázatnak világos koncepciót kell tartalmaznia a vezetésre, s külföldi pályázók esetén a magyar jogi s adminisztratív helyzetben történő eligazodás vezetői megoldására. Az igazgatói pályázatok elbírálására aktív keresési joggal is rendelkező előterjesztő bizottságot (search committee) kell kialakítani. Meg kell találni a megfelelő módot és időzítést arra, hogy a bizottság az érintett kutatói közösség véleményét is megismerje. A megfelelő osztály megkérdezése alapján a háromtagú bizottságot a főtktár kéri fel, úgy, hogy annak legalább egy külföldi tagja is legyen. Az igazgatót a bizottság javaslata alapján a főtktár terjeszti fel kinevezésre az elnökhöz. Külföldi pályázónál mindenképpen nemzetközi bírálóbizottság szükséges.

Az intézetek belső működésének átalakulása

Az intézethálózaton belül fokozatosan olyan szervezeti formákat kell kialakítani, melyek

módot adnak arra, hogy véglegesített állású vezető kutatók köré csoportosulva a kutatási erők koncentrálnodjanak, jelentős méretű és támogatású, versenyhelyzetben lévő munkacsoportok működjenek. (Ezeket részletesen jellemzi a köztisztületi vitában s a közgyűlésen elhangzott hozzászólásában is Fésűs László. Szövegünk jórészt az ő javaslatán alapszik.) Ezek a csoportok öt-hét évre alakuljanak, majd kerüljenek felülvizsgálatra, és a támogatások legyenek újra megpályázandók. A kritikus tömeg elérését és fókuszált kutatást lehetővé tévő, projekt alapú működési rendszer jönne így létre, amely biztosítja nyolc-tíz kutató az „elnyert” időszakra nem közalkalmazottként történő alkalmazását, az infrastruktúra fenntartását és a működés alapfeltételeit – ehhez nyerhet el a csoport további hazai és külföldi pályázati forrásokat. Hasonló méretű csoportok lennének ezek tehát, mint az MTA támogatott kutatóhelyi pályázati rendszerében. Itt viszont a stabil elemet nem az egyetemi állású vezető kutató, hanem az MTA állású vezető kutató nyújtja. Ez a versenyszerű megoldás módot ad két további nyitottság megjelenítésére. A rendszer kialakítása után – maga ez a kialakítás feltehetően az egyes intézetekből kellene induljon, s teljeskörű bevezetése négy-öt évet igényel – módot kell adni arra, hogy „külső” csoportok is pályázhassanak. Továbbá így érhető el, hogy a kutatóintézetek tematikája a tudomány inherens változásait.

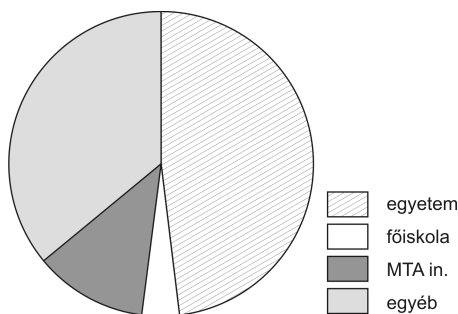
Az MTA és a felsőoktatás közti kapcsolatok megújítása

„Vannak, akik szerint a diákokkal való kapcsolat hiánya ezekben a kutatóközpontokban csökkenti a kreativitást, s sok kutató, miközben keményen megküzd az intézménybe való bejutásért, amint bekerült, elveszíti lendületét” (OECD, 2005, 118.) Bár sokunkban kételyeket hagyhat a mottóban látható jellemzés, biztos, hogy az MTA kutatóháló-

zatában a belső élet egyik kulcskérdése is a felsőoktatással való kapcsolatok mikéntje. Amellett érvelünk, hogy ezt a kapcsolatot az egyéni szerepvállalás helyett intézményesítetté kell tenni, mintegy behozni az intézetek falai közé a diákokat. Ez a kérdésnek csupán az egyik oldala. A MTA országos felelőssége a tudományért kiemelten előtérbe állítja a felsőoktatás kérdéskörét.

A magyar kutatási potenciál legnagyobb rétege a felsőoktatásban, elsősorban az egyetemeken dolgozik, 63%-a, teljes munkaidőre átszámítva ez a hazai K + F munkaidő 40 %-át jelenti, költségvetésben pedig a teljes K + F ráfordítás 26 %-át (Forrás: Kutatás, fejlesztés, pályázatok a felsőoktatásban). Ez már önmagában is indokolja, hogy a magyar tudományosság egészéért is felelős Magyar Tudományos Akadémia kiemelten foglalkozzon a felsőoktatás és saját rendszere kapcsolatával. Ezt a sajátos felelősséget növeli, hogy az MTA testületeiben a tagok többsége felsőoktatási, dominánsan egyetemi munkahelyű – másfelől pedig az utóbbi tíz évben átlagosan számolva 175 akadémikus és 1073 MTA doktora dolgozik a felsőoktatásban.

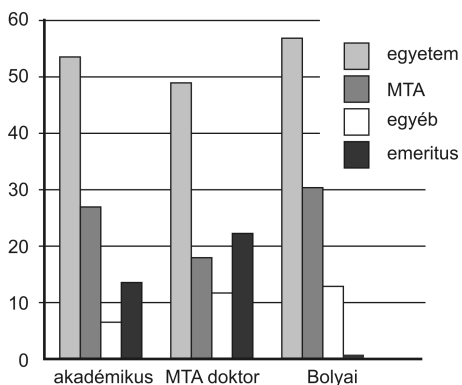
A 6. ábra mutatja a felsőoktatás domináló szerepét a köztisztületben, a 7. ábra pedig a különböző ösztöndíjak és tiszteletdíjak rendszerében. Ez utóbbi azért fontos mozzanat, mert arra utal, hogy a személyi

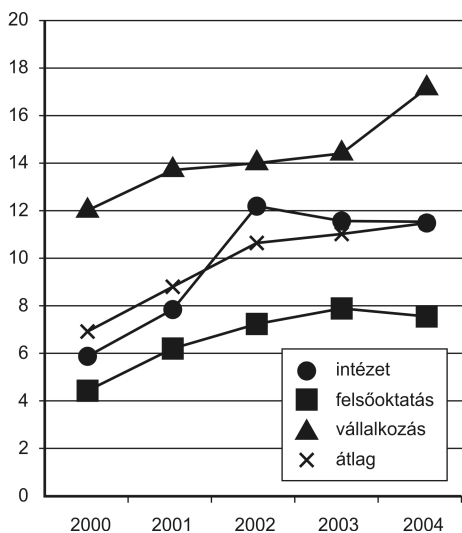
6. ábra • A köztisztület tagjainak munkahelye

juttatásokban az MTA által kezelt források hozzájárulnak a felsőoktatásban dolgozó és kutató kollégák méltóbb életszínvonalához, ahhoz, hogy a kvalifikált munkára tudjanak összpontosítani.

A felsőoktatási terület iránti közös felelősség miatt kezdeményezzük, hogy közös,

7. ábra • A különböző munkahelyek részesedése az ösztöndíjak és juttatások rendszeréből

8. ábra • Az egy kutatóra jutó kutatási ráfordítás (millió forint) alakulása az utóbbi években (forrás: Kutatás, fejlesztés pályázatok és programok a felsőoktatásban)

operatív MTA – Magyar Rektori Konferencia (MRK) bizottsági rendszer jön létre, s foglalkozzon a kutatási és innovációs stratégia kérdésével, tehetséggondozással, az MTA kutatóinak részvételével a PhD- és a mesterképzésben, a kutatócsoportok közös finanszírozásával. Részletezve: feladatai lehetnének:

- az MTA kutatóhelyek szervezett részvételi kereteinek kialakítása az egyetemi irányítású PhD-képzésben;
- a természettudományos és műszaki képzés felfejlesztésének stratégiai;
- a kutatóegyetemi fejlesztések koncepciójának kialakítása;
- a tudományos életpályamodellek változatainak kidolgozása;
- a nők tudományos karrierjének támogatása;
- a kutatóhelyek szerepe a középiskolai tehetséggondozásban, a korai 'tudósnevelésben';
- a fiatal (pre- és posztdoktori) kutatók elhelyezkedési lehetőségeinek bővítése;
- a külföldi kutatóhelyeken működő fiatal kutatók hazai kutatási környezetének megteremtése;
- a felsőoktatási támogatott kutatócsoportok stratégiai kérdései;
- az MTA és a felsőoktatás közötti konzultáció során meg kell találni azt a formát, ahol a kutatócsoportok létesítésének és értékelésének döntési folyamatába az egyes egyetemek, illetve az MRK is be tud kapcsolódni.

Az MTA és az egyetemek együttműködésében lehet hatékony a nemzeti tudománypolitikai és K+F innovációs stratégia kidolgozása, amely az alapkutatások mellett képes jövőképet adni az alkalmazott kutatási irányokra. A három szereplő – MTA, egyetemek, gazdasági/felhasználói szféra – együttesen tudná a politikai döntéshozókat meggyőzni a nemzeti K+F stratégia fontosságáról, a K+F GDP-arányának növeléséről. Közös célja ennek az együttműködésnek, hogy

három év alatt, összhangban a formálódó tudománypolitikai stratégia terveivel, hazai forrásból a GDP-arányos kutatástámogatás érje el az 1,5 %-ot, szigorú beszámoltatással a befektetés hozadékaról, természetesen nem feladva a hosszabb távú, 3 %-os célt. Mint a 8. ábra mutatja, mind az egyetemi, mind az akadémiai szféra igen alulmarad az egy kutatóra jutó ráfordításban a vállalati területhez képest. Ez is mutatja, hogy nem egymás rovására, hanem együtt kell küzdenek a forrásokért.

Az MTA kutatóhálózatának oktatási szerepe

E téren vannak rövid távú, közvetlen és hosszabb távú megfontolások. A rövid távú, már létező, illetve azonnal kialakítható megoldások mellett törekedni kell a hosszabb távú tíz-tizenöt év alatt kialakítható megoldások körvonalazására is.

Az Akadémia egyik hozzájárulása az egyetemi képzéshez a támogatott kutatócsoportok oktatási szerepvállalása, amely félévente mintegy 1600 felsőoktatási kreditet jelent, vagyis mintegy száz magasan minősített oktató munkáját „váltja ki”. Ez mintegy mintát is jelenthet az egész kutatóhálózatnak. Megoldást kell keresni arra, hogy az intézeti kutatók vállalt oktatási tevékenysége beszámítható-e intézeti munkájukba, összhangban azzal a törekvéssel, hogy csökkenjen a többszörös közalkalmazotti foglalkoztatás aránya. Ehhez természetesen az OKM szabályozó munkájával lehetőséget kell találni arra, hogy az akkreditációs folyamatokban az érintett képzőhelyekkel szerződéses viszonyban álló kutatóintézetek kutatói is számításba jöjjenek.

Rövid távon arra van szükség, hogy – a támogatott kutatócsoportok gyakorlatát követve – az MTA intézetei is szervezett, intézményes formában kapcsolódjanak a felsőoktatáshoz. Ennek jogilag rendezett formájáról az MTA és az OKM között központilag, másrészt és

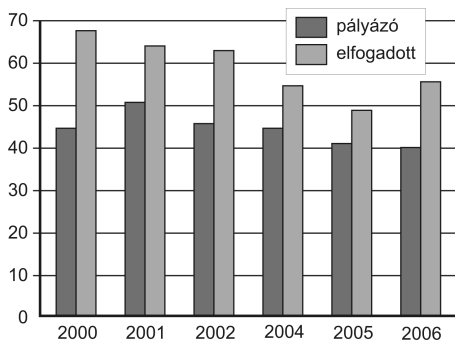
ez után az intézetek és az egyetemek között egyedileg kellene megállapodni, s már a készülő PhD-képzési rendeletben is figyelemmel kellene lenni erre. Ebben a rendszerben az egyetemek „előnye” a speciális tudás bevonása mellett az MTA kutatási potenciál akkreditációs figyelembe vétele lehetne.

Ugyancsak szeretnénk már rövid távon is megnyitni az intézeteket a felsőoktatásból jövő kollégák számára. Megoldást kell találni arra, hogy a felsőoktatásban dolgozó, már véglegesített, docens és egyetemi tanár kollégák öt-tíz hónapos időszakokra az MTA kutatóhálózatának feltételeit és közegét élvezve dolgozhassanak. Pályázatokat kell kiírni meghatározott tudományterületeken az MTA intézeteibe, nem ragaszkodva ahhoz, hogy az adott témát az érintett intézetben is kutassák, csak ahhoz, hogy ne legyen teljesen idegen az intézet tudományterületétől. Erre vannak már példák, az MTA Nyelvtudományi Intézete köztük az egyik. Kenesei István igazgató megfontolt véleményére építve ez a javaslat a megindult gyakorlatot próbálná meg intézményesíteni. Ennek forrásait átfogó OKM–GKM–MTA megállapodás biztosíthatja. Mindez természetesen nem érinti azt, hogy ellenirányú folyamat is lehet a rendszerben, mely az intézetektől az egyetemek felé irányul, sem azt, hogy a felsőoktatásban dolgozók számára a kutatóév legfontosabb célpontjai a külföldi műhelyek.

Az Akadémiának a felsőoktatással kapcsolatban sajátos hitelesítési szerepe is van. Az MTA nemzeti jelentőségű feladata annak bemutatása, hogy szelektív értékrendszere igen kompetitív. Ezen a rendszeren keresztül (MTA doktora, akadémikusok) sajátos hitelesítő vonatkoztatási és értékelő eljárást biztosít a hazai kutatás egésze, ezen belül különösen a felsőoktatás számára. Az MTA doktora cím megszerzése nem csupán az MTA belső ügyének tekinthető. Az akadémiai doktori eljárásban egy-egy pályázó tudományos teljesítményének és benyújtott

művének értékelésében mintegy száz, a pályázó tudományterületéhez kapcsolódó szakértő vesz részt, összesen mintegy kétszáz órányi, magasan kvalifikált szellemi munkával. Ezért az MTA doktora cím odaítélése felfogható úgy is, mint a magyar tudományosság minőségbiztosítási rendszere. Ez az MTA egyik fontos szolgáltatása a magyar társadalom számára. Az egyes intézmények, különösen az egyetemek igen nehezen lennének képesek saját minőségbiztosítási rendszerükben hasonlóan munkaiigényes és külső, objektív rendszert alkalmazni. Értékmérő lehet ez a cím a felsőoktatásban történő professzori kinevezéseknél is. A magyar felsőoktatás meghatározó része el is fogadja ezt, és a professzori kinevezéseknél megköveteli az MTA doktora cím meglétét. Erre jogszabály nem kötelezi, ezt önként vállalja, ami növeli az Akadémia tekintélyét is.

Ugyanakkor itt egy állandóan újra hangsúlyozandó mozzanatról van szó. Mint a 9. ábra mutatja, ennek a külső, objektív értékelésnek a figyelembe vétele a felsőoktatásban aggasztóan csökken. Az MTA és az egyetemek közös felelőssége, hogy megfordítsák a trendet. Ez nem a cím miatt fontos, hanem azért, mert a mögötte rejlő tendencia az egész magyar felsőoktatás bizonytalan mi-

9. ábra • MTA-doktorok aránya az egyetemi tanári kinevezési eljárásban a MAB adatai szerint (Szántó Tibor szíves segítségével)

nőség tudatának, a kutatás intézményi elhanyagolásának fenyegető jele.

Stratégiaileg, hosszú távon az MTA intézetei előtt az is lehetőség volna, hogy nem közvetve és szerződésekkkel, hanem saját jogon váljanak a felsőoktatás szereplőivé, saját egyetemet alapítva és szervezve. Az MTA honlapján olvasható hozzászólásában Szelényi Iván tagtársunk felvetette ezt a javaslatot. Ebből hozunk egy idézetet annak illusztrálására, milyen stratégiai lehetőségeket lehetséges a reformról töprengve kidolgozni.

„Mondandóm lényege: elvként kellene leszögezni, hogy az alkalmazott kutatóintézetek kivételével minden kutatónak fizetéséért oktatást is kell végeznie, illetve minden egyetemi oktatónak alkotó kutatómunkát is kell végeznie. [...] A bolognai reform csak akkor vezethet kiváló egyetemi oktatásra, ha a BA/BSc szinten a legjobb kutatók is oktatnak, s nem válik privilégiumukká, hogy csak PhD-diákokkal kell foglalkozniuk.

Mindebből következik, hogy hosszabb távon a jelenlegi akadémiai intézeteknek egyetemi oktatási feladatot is vállalniuk kell (s nem egy-egy „oktatóévben”, hanem rendszeresen s nem külön díjazásért, hanem rendes fizetésükért). Ez vagy úgy képzelhető el, hogy az intézetek beolvadnak létező egyetemek tanszékeibe, vagy a teljes intézményhálózat idővel átalakul egy új egyetemmé. Számomra a legvonzóbb egy új egyetem létrehozatala lenne, ami fokozatosan építené ki oktatási profilját s fokozatosan – akár több évtizedes folyamat alatt – válna le az MTA-ról.

Érvek emellett:

1. Az MTA az egyetlen igazi »univerzitas« Magyarországon, egyetlen olyan intézmény, mely minden tudományszakot egy intézményben valóban integráltan művel. Olyan, mint Harvard, Yale, Oxford vagy Cambridge.

2. A bolognai reform rendkívüli alkalmat kínál arra, hogy az MTA által alapítandó egyetem valóban a bolognai szellemben működő

BA/ MA/ PhD fokozatokat adományozó intézmény lehessen. Míg más egyetemeken az örökölt struktúrák miatt a BA minden valószínűség szerint túlspecializált lesz, az új egyetem meg tudna valósítani egy »liberal arts« BA programot, ami elvégzése után teljesen »átjárható lenne»: a diákok szabadon választhatnák, milyen MA/PhD programokat vesznek fel...

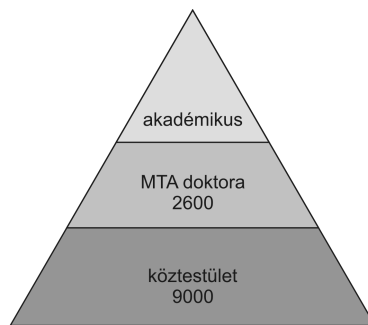
3. Ez stratégia lehetne az intézmény hosszabb távú finanszírozására. Tandíj úgyis lesz – az MTA által alapított egyetem lehetne non-profit magánegyetem, mely néhány éves átmenet után el tudná émi, hogy működésének alapköltségeit a tandíjak fedezzék, s azok ne az MTA, illetve az állam költségvetését terheljék.” (Szelényi Iván hozzászólása az akadémiai reformhoz)

A köztestület megújulása

Az MTA testületi világa meglehetősen kompetitív piramisszerűen építkező rendszer, mint a 10. ábra emlékeztet rá.

A testületi rendszer a Magyar Tudományos Akadémia legrégebben működő alrendszere, melynek hagyományai és az általa képviselt nemzeti tudományos kompetenciák révén is központi jelentősége van. A rendszer az 1994-es akadémiai törvénnyel fontos demokratikus átalakuláson ment át. Az akadémikusok és az akadémiai bizottságok hagyományos szervezetét ettől fogva egészíti ki a köztestület nyitott rendszere, amely jelenleg egészében több mint 12 000 tagot számlál. A teljes testületi rendszer kompetitív demokratizmusát mutatja, ha összevetjük a három szintet: 341 akadémikus mellett 2424 doktor és 8972 PhD és kandidátus tagja van. A releváns arányok 7,1 és 3,7.

A rendszer kompetitivitása az utóbbi évtizedben inkább növekedett, különösen a köztestület és az MTA-doktorok viszonyát illetően. Természetesen a kompetitív rendszer meritokratikus működésmódokat (is)

10. ábra • Az MTA testületi rendszerének piramisa

eredményez, s a rendszer lépcsői közötti átjutásban mindig vannak vesztesek, akik hajlamosak a szabályok megkérdőjelezésére. Javaslataink azonban nem ezeket a mozzanatokot érintik, hanem a rendszer tartalmasabb és hatékonyabb működését. Ez a többszintű rendszer felfogásunk szerint a meritokratikus és a mai demokratikus hagyományok szerencsés találkozásából keletkezett, s működési hatékonyságát éppen az öt övező irigységgel teli viták is mutatják.

Itt nem foglalkozunk maguknak a szinteknek a meglétével, s a hozzájuk kapcsolódó, a tudományos teljesítményhez méltóbb életszínvonalat biztosító kedvezményekkel. Javaslataink nem a rendszert, csupán annak működését érintik. Ugyanakkor a bemutatott közvetlen javaslatok mellett itt is kitérünk néhány stratégiai kérdésre.

Az osztályszerkezet és a testület bizottsági rendszere

A hatékonyabb működés, valamint a tudományos osztályok és az intézeti irányítást végző szervezet közötti tartalmasabb kapcsolatok kialakítása érdekében merült fel a tudományterületi szekciók (tagozatok) létrehozásának koncepciója. Ezek nem váltanák fel az osztályokat, hanem meghatározott kérdésekben az osztályok konzultatív összefogására törekednének. Egy példa a lehetséges csoportosításokra:

1. Temészettudományok (nem élő és matematika): III., VI., VII., X., XI.
2. Élettudományok: IV., V., VIII.
3. Társadalomtudományok: I., II., IX.

A testületi vita során más javaslatok is születtek a szekciók szervezésére: ezek lényege bölcsész és társadalomtudomány megkülönböztetése, illetve az alkalmazáson alapuló szervezés.

A szekciók munkájának összehangolására két vezetési változat fogalmazódott meg: vagy az érintett osztályelnökök közül saját maguk által kiválasztott osztályelnök végzi a koordinálást, vagy az Akadémia alelnökei lennének a „szekcióvezetők”. Néhány, a szekciókkal kapcsolatos funkció:

- Az új tagok választása továbbra is osztályszinten történik; ugyanakkor a szekcióvezető (alelnök) és az érintett osztályelnökök előzetes konzultációja elősegíti a tagválasztás gyakorlatának harmonizációját.
- Tudományági és intézeti nagy áttekintések, trendelemzések létrehozása.
- Külső (például kormányzati) megkeresésekre adott akadémiai válaszok tudományos előkészítése.
- Közös szakmai bizottságok létrehozása.
- Közösben rendezett (multidiszciplinaritás!) szakmai előadóületek.
- A Szekció a Közgyűlés keretében átfogó rendezvényen mutatná be a legfontosabb és távlatilag legígéretesebb tudományos eredményeket.

A szekciók kialakításával párhuzamosan a titkársági szervezet is átalakítható lenne a megváltozó kompetenciáknak megfelelően csökkenő adminisztrációs igény alapján. Az új szervezetben az MTA Titkárságának „testületi” és „intézeti” része párhuzamosság helyett összekapcsolódna.

A tudományos bizottságok munkája és szerveződése is újragondolandó. A bizottságok rendszerének kiindulópontja a köztestületi tagságot is szervező tudományági bizottsá-

gok rendszere, melyeknek fel kell eleveníteni áttekintő és orientáló szerepét. Ezekhez a bizottságokhoz tartoznak a szakmai áttekintések és a minősítési ügyek. Ezt egészítenék ki a szekciók kezdeményezésére kialakult interdiszciplináris bizottságok. A tudományági bizottságoknál meg kell erősíteni az áttekintések szerepét, valamint beszámoltató és konzultatív kapcsolatot kell kialakítani a doktor képviselőkkel. Az eddigiéknél erősebben, nyitottabban kellene megszervezni a bizottságok kialakítását is, a szakmai érdem, s a szakterületi szempontok artikulálásával. Ez a demokratizmus egyik kulcskérdése lehet az Akadémia testületi világában.

A közgyűlési doktor képviselőknek csak MTA doktora fokozattal rendelkezők legyenek megválaszthatóak. (Ez zömmel eddig is így volt.) Azért tartjuk fontosnak, mert ez is egy olyan mozzanat, ahol az MTA a saját maga képviselte minőségelvet nem szabad elfeledje, amikor saját hierarchiájáról van szó. Ezzel párhuzamosan az osztályok tanácskozási jogú tagjait – ha ez a státus továbbra is megmarad – a doktor képviselők közül válasszák. Vannak olyan jogértelmezések is, amelyek szerint a 'tanácskozási tag' nem is létező kategória. Ez alól kivételt képezhetnének bizonyos szakterületeken azok az esetek, ahol például országos intézetek vagy más intézmények indokolják a tanácskozási tagságot. Ha gond van a nevekkal, ezt át lehet nevezni 'állandó meghívottnak'. Ugyanakkor a doktor képviselők minden kérdésben szavazzanak, kivéve az akadémikusválasztást.

A köztestületi tagság és képviselet

A testületi munka újragondolásának kitüntetett kérdése a demokratizmus. Ki kell dolgozni annak eljárásait, hogy a majd 10 ezer főnyi külső köztestületi kör is kapcsolódjon az Akadémia életéhez, s módja legyen szavának hallatására. Kiegészíti ezt a magyar tudományosság egészének képviseleti igénye. Újra kell fogalmazni a határon túli magyar tuda-

mányosság képviselőinek szerepét és jogszabályait, amint az 2006-ban, a tagválasztás konkrét kérdésében meg is történt.

A köztestület megújításában szembe kell néznünk azzal, hogy ezt a tizenkétezer szakmai korporációt az 1994-es törvény nagy demokratikus vívmányának tartjuk, azonban igen kevés funkcionális köze van az Akadémiához ennek a 'külső körnek'. Megfontolásra javasunk ezért két, egymást nem kizáró javaslatot. Az egyik szerint a köztestületi tagságot valahogyan elbírálandó 'folyamatos' tudományos munkához kell kötni. A másik szerint alakítsuk ezt egy PhD-fokozathoz kötött igen vonzó szervezetté, tagdíjjal s szolgáltatásokkal (*Magyar Tudomány*-előfizetés, adatbázisok, konferenciameghívások stb.).

A demokratizmus jegyében és a döntések következményviselése elvének érvényesülése érdekében a közgyűlés összetételében is a realitáshoz igazíthatnánk a szabályokat. Megfontolható egy olyan, az 1994-es törvényből kiinduló megoldás, amelyben a közgyűlésben egyenlő létszámú lenne a doktor képviselőknek és az akadémikusoknak (200-200). Az akadémikusok maguk döntenék el, hogy a kétszáz 70 év alatti tagtársuk vagy egy belső választással kialakított kör képviselje őket a közgyűlésben.

Az akadémikusválasztás elvei

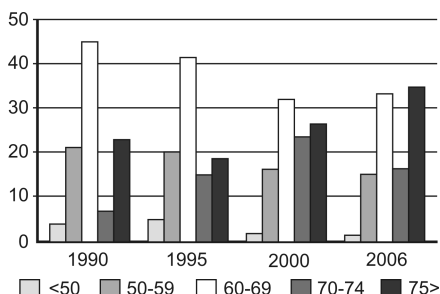
A reformbizottság által megvitattott javaslatok között szerepeltek olyanok, amelyek a választásba valamiképpen bevonták volna a tágabb köztestületet. Ez azonban nem aratott sikert, a többség úgy tűnik, ragaszkodik a feltürelről szerveződő meritokráciához.

Ugyanakkor fontos mérlegelni azt, hogy a meritokratikus rendszeren belül milyen változások növelik a véleményösszehangolás lehetőségeit. Jelenleg a szavazás az osztályokban is egyfordulós, s számos értelmezési vita kíséri a megelőző véleménypuhatózásokat. A vádaskodásoktól sem mentes fejkopogta-

tások helyett javasoljuk, hogy a szavazás az osztályok szintjén legyen többfordulós. Ez segítené a támogatottság mérlegelőbb feltárását. Fontos lenne bevezetni az interdiszciplináris jelölést, mind az akadémikusválasztásnál, mind a doktor képviselőknél. Ez az éppen legdinamikusabban fejlődő területek megjelenítését segítené elő, előzetes nemzetközi és hazai trendelemzésekre alapozva, hogy mely területek kerüljenek be ebbe a sávba.

Megoldandó továbbá az MTA-tagok megválasztási életkorának emelkedéséből származó probléma, amit a 11. ábra mutat. Eszerint ugyanis fennáll az a veszély, hogy olyan arisztokráciát hoz létre az Akadémia, amelyben másokról olyanok hoznak döntéseket, akik nem vesznek kockázatokkal részt a társadalmi élet azon területeinek munkájában, amire döntéseik irányulnak. Ez az „új arisztokrácia” különösen kockázatos a gyorsan változó tudományos és társadalmi világban, ahol a bölcsesség szerepe nem mindenben világos. Korlátozódik a lehetőség nem egyszerűen a fiatalok, hanem az új tudományos területek és témák bekerülésére a magyar tudomány egészét képviselő és irányító testületbe.

Mindezek miatt továbbra is fontosnak tartjuk, hogy az elutasító vélemények ellenére napirenden tartsuk a tagválasztás néhány elemének átgondolását. Valóban ne legyen-e szerepe a köztestületnek az akadémikussá válás teljes

11. ábra • Az akadémikus életkorának alakulása az utóbbi 15 évben

folyamatában? Eredetileg két javaslatunk volt: reprezentatív jelölés, meritokratikus választás. Illetve meritokratikus jelölés, reprezentatív választás. A kettő eltérése abban van, hogy mikor jelenítheti meg véleményét a tágabb köztestület.

*

Hogyan is állunk első lépéseinktől számítva, mit teljesítettünk abban az értelemben, hogy foglalkoztunk vele? A 2006. május 22-i, az elnökségi ülést előkészítő „tézistáblában” bejelöltük, mely javaslatokat „kezeli” valamilyen értelemben a mostani állapot (+), s melyeket nem, ezeknél nem szerepel jel. Oda is + jelet írtunk, ahol nagy vitákat váltott ki az eredeti tézis, de valamilyen formában továbbra is mintegy állva maradt. Hivatali tekintetben nem voltunk feledékenyek. A májusban

felvetett 40 kérdésből a jelenlegi határozatok 25-öt továbbra is életben tartottak. Stratégiai megjegyzéseink a szövegben azt is megmutatták, hogyan lehet távlatosabban gondolkodni olyan kérdésekről, amelyekben van már lokális, rövid távú javaslat.

Végezetül – visszautalva az akadémiai rendszerről megfogalmazódott konstruktív feszültségekre – hasonló tipológia rekonstruálható a reformfolyamatot ért kritikákból is:

Túl gyors – Túl lassú
 Túl radikális – Túl konzervatív
 Túl önfejű – Túl sok a vita
 Túl belterjes – Túl kifelé tekint
 Bízunk benne, hogy jelen összefoglaló alkalmas lesz e polarizáltság termékeny feloldásához, s hozzájárulni a további vitákhoz!

Tézisek az akadémiai reformhoz 2006. május 22.

Sorszám	Tézis	Mai állapota
	<i>Tudományos testületi rendszer</i>	
T/1	Az MTA mint autonóm köztestület, vegyen át bizonyos K+F államigazgatási feladatokat, azaz országos feladatokat is lásson el, és ehhez kapjon megfelelő jogosítványokat.	+
T/2	A köztestület bizottsági hálózatára alapozva az MTA képes és alkalmas arra, hogy a kutatás területén betöltse az értékelő és „minőségbiztosító” szerepet, mely alapvető a tudományos sztenderdek nemzetközi igazításában.	+
T/3	Az osztályok rendszeresen országos tudományági helyzetelemzéseket készítenek, ciklusonként néhány kiemelt területről.	+
T/4	Az osztályok, az AKVT, a választott vezetők és a „bizottságok” viszonyát újra kell rendezni. (A vált.: testület szerepe növekedjen a kutatásirányításban; B vált.: a testület minimalizálódó szerepét önigazgatás váltja fel.)	
T/5	Az osztályok bizonyos munkákra – tagválasztás előkészítése, tudományterületi elemzések stb. – alkossanak szekciókat (három vagy négy szekciót), alelnöki vezetéssel.	+
	A köztestülethez tartozás jelentősége és a hozzá kapcsolódó feladatvállalás	

- T/6 növekedjen. Ennek részeként a választott képviselők vegyenek részt az osztályok munkájában, s szűnjön meg a tanácskozási jogú tag kategória. +
 A tiszteletdíjakhoz kapcsolódjon feladatellátási kötelezettség a tudományos
- T/7 közélet meghatározott formáiban való részvételre. Aki ezt nem vállalja, a címet használhatja csak, tiszteletdíj nélkül.
- T/8 A szenior tagok önkéntes kivonulása (75 év felett) a testületi munkából.
- Az MTA kutatóhálózata*
- K/1 A kutatóintézeti hálózat átalakításának alapelvei között kiemelt jelentősége van a kutatói autonómia és a működési hatékonyság egyidejű érvényesülésének. +
- K/2 Az intézethálózat reformjában figyelemmel kell lenni az egyes tudományterületek eltérő sajátosságaira.
- K/3 Az intézetek küldetésnyilatkozatait újra kell fogalmazni. Világos alapfeladatokat kell körvonalazni. +
- K/4 Az intézetek értékelésének rendszerében növelni kell a hosszabb (3–5 éves) ciklusonként megvalósuló, az intézetektől független auditok szerepét. Ebben kulcsszerepet játszhatnak a megalakuló nemzetközi felügyelő tanácsok. +
 Az intézeti teljesítmények értékelésének közvetlen hatással kell lennie az intézet vezetőségének megítélésére, a vezetőket érdekeltté kell tenni a kutatási teljesítmények minőségéért, a kutatásszervezési folyamatok hatékonyságáért, a kutatói és kiszolgáló személyzet fejlesztéséért.
- K/5 Az igazgatói pályázás, követelmények, kinevezés beszámolás rendjét újra kell szabályozni. Emelni kell a követelményeket, kizárni az összeférhetlenségeket. A kutatóintézetek igazgatói megbízásuk ideje alatt ne tölthessenek be másik főállást, és a nem vezető beosztású intézeti alkalmazottak körében is törekedni kell a főállású akadémiai munkahely tekintélyének – újonnan elkészítendő szabályzási irányelvekkel alátámasztott – védelmére. +
- K/6 Az intézetigazgatói pályázatok elbírálásánál az eddigieknél lényegesebb szemponttá kell válnia a vezetői képességeknek. Az igazgatói pályázatoknak tartalmazniuk kell a vezetői csapatra és a vezetési struktúrára vonatkozó elképzeléseket is. Az intézeti működésben (pályázatok kezelése, folyamatszervezés, emberi erőforráspolitika stb.) meg kell honosítani a kutatásszervezés legjobb nemzetközi gyakorlatait. +
- K/7 Az új irányítási rendszerben az AKVT-nek a mainál nagyobb szerepet kell adni. +
- K/8 A kutatói közalkalmazotti státusz alapfeltétele legyen a tudományos fokozat.
- K/9 Meg kell szüntetni a korai véglegesítést a kutatóknál, azt személyes, nemzetközileg elismert teljesítményhez kell kötni. +

- Az MTA kutatóhálózata – önállóságát megőrizve – alapja lehet a létrejövő nemzeti kutatólaboratóriumoknak. A strukturális alapokból származó,
- K/10 decentralizált fejlesztések „nyitott kutatóhálózatot” teremtenek, ahol e rendszer megfelelő háttért képes biztosítani bármely, a szakterületen működő hazai kutatóhely, egyetemi tanszék, vállalkozás számára.
- K/11 Megfontolandó egyetemi kutatócsoportok klaszterekbe szervezése, intézet felé alakulása, ahol sok kapcsolódó téma van.

Finanszírozás, vagyongazdálkodás

- F/1 Az MTA és a pénzügyi kormányzat által közösen elfogadott költségvetési irányelvek időbeli hatálya a jelenlegi egy évről öt évre nőjön, így teremtve meg a stabilitást a legfontosabb finanszírozási célok prioritásainak érvényesülésében.
- Ezen a csomagon belül kiemelt szerepe van a kiszámítható alapellátás
- F/2 biztosításának, valamint a gazdálkodásnak és a vagyongazdálkodásnak + a jelenleginél kiszámíthatóbb tervezést lehetővé tévő átalakításának.
- F/3 Az Akadémiának mint köztestületnek – a köztestületi tulajdon modellje + szerint – hozzá kell jutnia az MTA saját vagyonához és a rábízott vagyonhoz.
- F/4 A vagyongazdálkodásban az Akadémia a felsőoktatási intézményeknek + törvény által biztosított jogaihoz hasonló jogosultságokat kíván érvényesíteni.
- Szükség van a kutatóintézetek működési hátterének racionalizálására.
- Az MTA által jelenleg is nyújtott és a később nyújtandó háttérzolgáltatásokat a méretgazdaságosság elvének megfelelően kell kialakítani, azaz + át kell alakítani az infrastruktúrával (kiemelten a telephelyekkel) való gazdálkodás, a pénzügyi-számviteli kiszolgálás, a közbeszerzések menedzselése és az egyéb szolgáltató folyamatok rendszerét.
- A kutatásra fordítható MTA-források elosztásánál a „teljesítmény és
- F/6 külföldi pályázatok saját forrásból történő kiegészítésére (matching fund), + valamint az interdiszciplináris kutatások támogatására központilag biztosított összegek aránya a költségvetésben 3%-ról indul, évi 30%-os növekménnyel öt év alatt elérheti a 12%-ot.
- F/7 Szabadalmi jogok és copyright munka fejlesztése. +
- F/8 Intézetek alapította vállalatok s bevételeik sorsa.
- F/9 Az MTA mintaadó szerepe a védett és a közösségi hozzáférésű intellektuális jogok viszonyában.
- F/10 Az MTA vállalati résztulajdonosi szerepének optimális + érvényesítése (AKKRT, Mindentudás Egyeteme)

Titkárság (hivatal)

- A Titkárság jövőbeni feladatait részben a kialakuló új akadémiai intézményi, testületi és döntéshozatali struktúra és feladatmegosztás fogja meghatározni. Ugyanakkor bármilyen titkársági szervezettel szemben elsőrendű követelmény +
H/1 a magas szakmai minőség, a modern közszolgálati működés kihívásainak való megfelelés. Ennek érdekében szükség van a jelenlegi szervezet külső átvilágítására.
- A kutatóintézeti teljesítmények nyomom követése, azok belső és külső kommunikációja, valamint az Akadémia minőségi elvárásainak közvetítése +
H/2 érdekében felvethető a Titkárság jogosítványai bővítésének szükségessége.
- A Titkárság egyik központi feladata az MTA teljesítményének belső és külső kommunikációja. A közvélemény, a hazai és nemzetközi tudományos +
H/3 közösség, a kormányzati döntéshozók, a gazdálkodó szféra, a civil társadalom, a felnövekvő generációk tájékoztatásának rendszerét úgy kell kialakítani, hogy biztosítható legyen az Akadémia tudományos és tudományszervezői törekvéseinek támogató bázisa.
- A Titkárságnak aktív szerepet kell vállalnia a korszerű kutatásszervezési eljárások és folyamatok (pályázatok, projektmenedzsment, emberi erőforrás +
H/4 fejlesztés, teljesítményértékelés stb.) kutatóhálózaton belüli meghonosításában. Ezek a feladatok a titkársági szervezet jelentős átalakítását igényelhetik.
- Növelni kell a Titkárság „szolgáltató szervezet” jellegét +
H/5 (sajtó, jog, nemzetközi ügyek stb.).

IRODALOM

- Ádám György (2005): „Ej, ráérünk arra még”? Magyar Tudomány. 166, 612–613.
- Az uniós Magyarország tudománypolitikája. (2005): <http://www.mta.hu/index.php?id=1515>
- Enyedi György (2004): A bölcsészet és társadalomtudományok a Magyar Tudományos Akadémián. Magyar Tudomány. 165, 1382–1386.
- Freund Tamás (2006): Mi van a háttérben? Természet Világa. 137, 11,
- Közgyűlési hozzászólások a reformhoz. <http://www.mta.hu/index.php?id=634>
- Köztestületi vita az akadémiai reformról. <http://www.mta.hu/index.php?id=1632>
- KSZI (2006a): A magyar tudomány mérhető teljesítménye. <http://www.mta.hu/index.php?id=1598>
- KSZI (2006b): Köztestületi adatok. 2006 november. Kézirat.
- Kutatás, fejlesztés, pályázatok és programok a felsőoktatásban. Az Oktatási Minisztérium Felsőoktatás-fejlesztési és Tudományos Főosztályának 2005. évi jelentése. http://www.okm.gov.hu/letolt/felsoo/felsoo_jelentes_2005.pdf
- Makara Gábor (2006): „A vita súlyos szakmai hibákkal terhes”. Természet Világa, 137, 11,
- Meskó Attila (2006): Az akadémiai reform. Prezentáció az MTA 2006. október 30-i közgyűlésén. http://www.mta.hu/index.php?id=634&backPid=390&tt_news=3154&cHash=37fae0b158
- OECD (2005): OECD Economic surveys: Hungary. OECD
- Papp Eszter – Groó Dóra (2005): A nők helyzete a magyar tudományban. Magyar Tudomány. 166, 1450–1453.
- Pléh Csaba (2006): A tudomány szabadsága és a pénz világa. Magyar Tudomány. 167, 879–887.
- Róna-Tas András (2006): Tudomány, akadémia és a piac. Magyar Tudomány. 16, 996–1007.
- Török Ádám (2005): A társadalomtudományok fejlődése és az akadémiai osztályszerkezet. Magyar Tudomány. 166, 596–605.
- Vámos Tibor (2005): Pseudodialógus a platóni akadémia kései imitálójáról. Magyar Tudomány. 166, 606–611.
- Venetianer Pál (2006): Botrány a tudomány körül. Élet és Irodalom. 50, 21,
- Vizi E. Szilveszter (2006): Új értékek teremtése, régi-ek megtartása: az átalakuló Akadémia. Magyar Tudomány. 16, 766–772.

KITÜNTETÉSEK ÉS KITÜNTETETTEK A MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPÉN 2006-BAN

EÖTVÖS JÓZSEF-KOSZORÚ

Király Péter, a nyelvtudomány doktora, az ELTE Szláv Filológiai Tanszéke nyugalmazott egyetemi tanára

Farkas Miklós, a matematikai tudomány doktora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gépészmérnöki Kar Matematika Tanszéke professor emeritusa

Pais István, a mezőgazdasági tudomány doktora, a Budapesti Corvinus Egyetem Élelmiszertudományi Kar Alkalmazott Kémiai Tanszéke professor emeritusa

Schuler Dezső, az orvostudomány doktora, a Semmelweis Egyetem ÁOK II. Sz. Gyermekklinika és az Országos Csecsemő- és Gyermekkegészségügyi Intézet tudományos szaktanácsadója, professor emeritus

Lajtha György, a műszaki tudomány doktora, a Posta Kísérleti Intézet nyugdíjas tudományos igazgatóhelyettese, címzetes egyetemi tanár

Varga József, a kémiai tudomány doktora, a BME Műanyag- és Gumiipari Tanszék nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanára

Nyitrai Ferencné, a közgazdasági tudomány doktora, a Budapesti Corvinus Egyetem címzetes egyetemi tanára, a KSH nyugalmazott elnöke

MUNKÁCSI BERNÁT-DÍJ

Honti László, az MTA levelező tagja, az Udinei Egyetem egyetemi tanára

STEINDL IMRE-DÍJ

Marosi Miklós, Ybl- és Pro Architectura díjas építész

OLÁH GYÖRGY-DÍJ

Forró Enikő, PhD

SIMONYI KÁROLY SZAKKURATÓRIUMI DÍJ

Farkas Győző, az MTA doktora, az MTA Szilárdtestfizikai és Optikai Kutatóintézet tudományos tanácsadója

SIMONYI KÁROLY MÉRNÖKI DÍJ

Stépán Gábor, az MTA levelező tagja, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára

WIGNER JENŐ-DÍJ

Veres Árpád, a fizikai tudomány doktora, az MTA Izotópkutató Intézete nyugdíjas tudományos tanácsadója

BRUCKNER GYŐZŐ-DÍJ

Fülöp Ferenc, a kémiai tudomány doktora, a Szegedi Tudományegyetem Gyógyszerkémiai Tanszéke professzora

40 ÉV ALATTI KUTATÓKNAK ADHATÓ BRUCKNER GYŐZŐ-DÍJ

Nyerges Miklós, PhD, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szerves Kémiai Technológiai Tanszéke tudományos főmunkatársa

HEVESY GYÖRGY-DÍJ

Varga Kálmán, az MTA doktora, a Pannon Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára

A DÍJ FRISSEN PHD-T SZERZETT FIATAL KUTATÓKNAK LÉTESÍTETT II. KATEGÓRIÁJA

Horváth Kristóf Csaba, PhD, az Országos Atomenergia Hivatal főosztályvezetője

JUHÁSZ-NAGY PÁL-DÍJ

Précsényi István, a biológiai tudomány doktora

MIKÓ IMRE-DÍJ

Ritoók Pál, nyug. mérnökfőtanácsos,
Kummer István, mérnökfőtanácsos főosztályvezető

MOL TUDOMÁNYOS DÍJ

megosztva **ifj. Rácz László** és **Fehér Pál**

VITÁLIS ISTVÁN TUDOMÁNYOS DÍJ

Alföldi László, a földtudomány doktora, címzetes egyetemi tanár

PRO SCIENTIA HUNGARICA DÍJ

Entz Géza művészettörténész

A kitüntetetteknek gratulálunk!

ÁLLAMI KITÜNTETÉSEK: AZ MTA ÁLTAL FEL- TERJESZTETT KITÜNTETETTEK OKTÓBER 23-A ALKALMÁBÓL

MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI ÉRDEMREND KÖZÉPKERESZTJE

Friedrich Péter, az MTA rendes tagja, címzetes egyetemi tanár, az MTA SZBK Enzi-
mológiai Intézet igazgatója

Pantó György, az MTA rendes tagja, az MTA Geokémiai Kutatóintézet kutatóprofes-
szora, nyugalmazott főigazgató

Több évtizedes, nemzetközileg kiemelkedő kutatási, oktatási tevékenysége, az alap-
kutatási eredmények innovatív gyakorlati alkalmazása és a félvezetőkutatás társadalmi
rangjának előmozdítása elismeréseként a

MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI ÉRDEMREND TISZTIKERESZTJE

Beleznay Ferenc, a fizikai tudomány doktora, az MTA Műszaki Fizikai és Anyagtudo-
mányi Kutatóintézet tudományos tanácsadója

Gilyén Elemérné, az OTKA iroda igazgatója

MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI ÉRDEMREND LOVAGKERESZTJE

Szankó Józsefné, a Magyar Tudományos Akadémia Titkársága Pénzügyi
Főosztályának főosztályvezetője

MAGYAR KÖZTÁRSASÁGI EZÜST ÉRDEMKERESZT

Szörényi Tamás, a fizikai tudomány kandidátusa, az MTA Lézerfizikai Tanszéki
Kutatócsoport tudományos főmunkatársa, az SZTE Optikai és Kvantumelektronikai Tan-
székének tiszteletbeli docense

CHARLES SIMONYI KUTATÓI ÖSZTÖNDÍJAK, 2006

Október 19-én az MTA képes temében adták át az idei Charles Simonyi kutatói ösz-
töndíjakat. A díjat idén a következők kapták:

Csapó János, a mezőgazdaság-tudomány doktora, Kaposvári Egyetem Állattudo-
mányi Kar Kémiai – Biokémiai Tanszék

Tisza Miklós, a műszaki tudomány doktora, Miskolci Egyetem Gépészmérnöki
Kar Mechanikai Technológiai Tanszék

Imre László, az irodalomtudomány doktora, Debreceni Egyetem Bölcsész-tudo-
mányi Kar Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet

Kitekintés

Év végi vigasságul ismét az IgNobel díjak bemutatását kínáljuk. A név szellemes angol szójáték, a *Nobel* és az *ignoble* (közön-séges, nemességgel nem bíró, alantas) szavak felhasználásával született. Röviden emlékeztetünk a díj jellemzőire. Olyan támogatókra számítanak, akik nyilvánosan is bevallják, hogy kedvelik a tudományt és van humorérzékük. Az IgNobel díjazottai olyan eredményeket értek el, amelyeken először nevetünk, de később gondolkodóba esünk. A díjjal a szokatlanra irányítják a figyelmet, a képzelőerőt ismerik el, egyúttal érdeklődést akarnak kelteni a tudomány iránt.

A díjra bárki jelölhető, a jelöléseket a marca@chem2.harvard.edu címre várják. Ez Marc Abrahamsnak, az *Annals of Improbable Research* szerkesztőjének, az IgNobel mozgalom motorjának a címe. A győzteseket kiválasztó testületben több Nobel-díjas is szerepel, továbbá tudományos szakírók, sportolók, köztisztviselők és a hagyományoknak megfelelően egy véletlenszerűen kiválasztott utcai járókelőt is felkérnek a döntésben való részvételre. Idén már a 16. alkalommal ítélték oda a díjakat, átadásukra a Harvard Egyetemen került sor.

A fizikai díjat a párizsi Pierre és Marie Curie Egyetem munkatársai kapták, mert feltárták, hogy miért törik a meghajlított száraz spagetti rendszerint kettőnél több darabra. Richard Feynman (1918-1988) a múlt század fizikájának egyik nagy alakja és színes egyénisége már Nobel-díjas volt, amikor spagettifőzéshez készülve arra figyelte fel, hogy a két végén megfogott és meghajlított spagettiszál sohasem két darabra, hanem legalább három, de inkább többfelé törik. Barátjával

együtt sorra tördelték a szálakat, és magyarázatot kerestek a megfigyelésre. Sajnos sem a kísérletek, sem az elméleti megfontolások nem vezettek eredményre. Feynman később nem foglalkozott a megoldás keresésével. A spagetti rejtélye akkor került újra elő, amikor 1991-ben fizikai Nobel-díjat kapott a folyadékkristályokkal kapcsolatos munkásságáért a francia Pierre-Gilles de Gennes. De Gennes ott állt friss Nobel-díjasként a kamerák előtt és Feynmanra utalva a spagetti problémáját nevezte meg a fizika legfontosabb megoldandó feladataként. Láttá ezt a tudósítást egy akkor érettségi előtt álló francia fiatalember, Basile Audoly, aki később fizikát tanult, és tavaly megoldotta a spagetti rejtélyét, legalábbis a rejtély nagy részét. Eredményét a szakmában a legrangosabbak közé tartozó amerikai fizikai folyóirat, a *Physical Review Letters* közölte.

Audoly és kutatótársa, Sébastien Neukirch hatféle, különböző keménységű spagettivel kísérletezett. A spagetti egyik végét befogták, a másikat mozgatták, a történeket nagysebességű kamerával követték nyomon. Csaknem törésig feszítették a spagetti szabad végét, majd elengedték. A felvételek megörökítették, hogy a szálon hullámozás alakult ki – az oda-vissza futó hullámok egymással találkozáskor hol gyengítették, hol erősítették egymást. A tészta ott tört el, ahol a két hullám azonos fázisban volt, az egyirányú erőhatások összegeződtek. Hasonló eredményre vezettek a számítógépes szimulációk is. A számszerű adatok elemzéséből érdekes következtetés adódott: a szál hosszától függetlenül a törés helyéből és az elengedés óta eltelt idő négyzetgyökéből képzett hányados

állandó. Eddig nem sikerült a törés várható helyét előre jelezni. Nincs magyarázat arra sem, hogy miért csak néhány, s miért nem nagyon sok darabra törik a spagetti.

A kémiai díjat *Az ultrahang sebességének változása a cheddar sajtban a hőmérséklet függvényében* című, egy élelmiszertudományi folyóiratban közölt tanulmányért kapta négy spanyol egyetemi kutató. Változik-e vagy sem? – a kérdésre kísérletekkel kerestek választ, és úgy találták, hogy van hőmérsékletfüggése a sebességnek. Nulla °C-on a sebesség 1590 m/s, 35 fokon viszont már 1696 m/s. A méréssel feltárt összefüggés a továbbiakban felhasználható hőmérséklet-mérésre, a sajtgyártás során zajló hőkezelések (melegítés vagy hűtés) közben az ultrahang sebességének megméréseivel azonnal adódik a minta átlagos hőmérséklete. A sajtmeister ennek ismeretében dönthet a következő lépésről. A kutatók nem elégedtek meg a pusztá tény, a sebesség hőmérsékletfüggésének megállapításával, hanem kiderítették az okot is. A hőmérséklet emelkedésével olvadni kezd a sajt zsírtartalma, szabad olaj jelenik meg. A hőmérséklet – sebesség összefüggés a 0-17 °C tartományban bizonyult legmegbízhatóbbnak.

A matematikai díjat két ausztrál kutató kapta. Kiszámították, hány fényképfelvételt kell készíteni ahhoz, hogy csaknem bizonyosak lehessünk abban, a megörökített csoportból senki sem csukta éppen be a szemét az exponálás pillanatában. A fotózásra váró személyek rendszerint tízszer pislognak percenként, egy pislantásnál átlagosan 250 milliszekundumig tartják csukva szemüket. A valószínűségek számításánál a pislogásokat függetlennek tekintették, az egyik ember pislogása nem hat a másikra. Ugyancsak joggal feltételezhető, hogy a pislogások eloszlása véletlen, nem hat másodpercenként követik egymást. Itt nem részletezett gondolatmenettel ezt az eredményt kapták n ember esetére (x a pislogások várható szá-

ma, t az idő): $(1 - xt)^n$ a jó felvétel, vagyis annak a valószínűsége, hogy éppen senki sem pislogott. Az elkészítendő fotók száma tehát ennek a reciproka. 99 %-os biztonság eléréséhez 30 ember esetében, rossz fényviszonyok mellett kb. 30 felvételtre van szükség. 50 emberrel még jó megvilágítás mellett is reménytelen pislogásmentes felvételt reménykedni. A valószínűség-számítástól idegenkedőknek egyszerű tanácsot adtak: hűsznál kevesebb ember estén jó világításnál a szereplők számát osszák el hárommal, rossz világításnál kettővel, és ennyi felvételt készítsenek.

Akusztikai díjat is adtak ki idén. Vezető amerikai egyetemek munkatársai azt vizsgálták, miért nem szeretik az emberek az iskolatáblát végigkarcoló köröm keltette hangot. A díjazottak szerint a csikorgás ugyanabba a frekvenciatartományba esik, mint a csimpánzok veszélyt jelző rikácsolása, és hasonló is ahhoz. Még élnek bennünk majomöseink évmilliókkal ezelőtti ösztönei?

A békedíjat walesi feltaláló kapta. „Tinédzserriasztó” eszközt alkotott: a szerkezet olyan magas frekvenciájú hangot bocsát ki, amelyet a felnőttek már nem hallanak, csak a fiatalok. A fiatalokat irritálja ez a hang, ezért eltávolodnak a forrásától. A biztonsági riasztókkal foglalkozó feltaláló akkor alkotta meg a szerkezetet, amikor fiatal lánya nem mert elmenni a boltba a körmökeken lebzselő tinédzserek miatt. A készüléket a bolt közelében a falra szerelte, azóta az ifjak eltűntek onnan, a környékbeliek pedig bátran járnak az üzletbe. A tinédzserriasztó másik változatának viszont éppen a tinédzserek a vevői, hasznélvezői. A *moszkító* nevű készülék egyik változata mobiltelefonba szerelhető, az általa adott csengést csak a fiatalok hallják meg. A készüléket sokan vásárolják – nyilatkozta a büszke feltaláló –, mert így a tanár az iskolában nem hallja az sms-ek megérkezését.

J. L.

Bár Francis Fesmire (University of Tennessee, College of Medicine) saját bevallása szerint mindig remélte, hogy egyszer Nobel-díjas lesz, a bolondos orvosi Nobelt sem utasította vissza. A kardiológusként, illetve a sürgősségi betegellátásban tevékenykedve, Fesmire lelki szemei előtt azonban minden bizonnyal nem a Nobel-díj lebegett, amikor megírta Makacs csuklás megszüntetése végbél-ujjmasszázs segítségével című cikkét (*Annals of Emergency Medicine*. 1996. 17, 872.). A közleményben ismertette egy férfi esetét, aki azért jelent meg a rendelésen, mert három napja egyfolytában percnként harmincat csuklott. A megállíthatatlan csuklást az egyik ideg elszabadult elektromos impulzusai okozzák, és Fesmire többféle ismert eszközzel próbálta ingerelni az ideget. Egyik sem volt eredményes. Ekkor eszébe jutott, hogy olvasta valahol, hogy a végbél masszírozásával lelassították valakinek a túl gyors szívverését, és mivel a folyamatos csuklás hasonló okokra vezethető vissza, gondolta, ő is megpróbálja. A módszerrel megszabadította betegét a szömyű csuklástól. Az izraeli Majed Odeh (Bnai Zion Medical Center, Haifa) két évvel később jött rá ugyanerre, és cikket írt ugyanazzal a címmel (*Journal of Internal Medicine*. 1998, 227, 2.), így Fesmire-nek meg kellett osztania az elismerést.

Az IgNobel átadásán azonban Fesmire elmondta, hogy a végbélmasszázs elavult dolognak tartja, és azóta kitalálta az igazán jó módszert a makacs csuklás megszüntetésére: szexelni kell, az orgazmus ugyanis ugyanúgy stimulálja a nervus vagust, mint a rektális masszázs, és a páciensek körében minden bizonnyal népszerűbb lenne.

Madáiban Ivan Schwab és az idősebb Philip RA May kapott IgNobelt, cikkük, amely arra a kérdésre próbált válaszolni, hogy a harkályoknak miért nem fáj a fejük az állandó kopácsolástól, címlapsztori volt a *British Journal of Ophthalmology* című folyóiratban (2002, 86, 843.). Hát mi lenne velünk, embe-

rekkel, ha fejünket folyamatosan és iszonyú erővel falba vernénk? És velük miért nem történik semmi? Miért nem válik le szemükről az ideghártya, miért nem kapnak agyrázkódást és egyebeket?

A rengeteg faj közül a Kalifornia Egyetem munkatársai Észak-Amerika legnagyobb harkályával (*Dryocopus pileatus*) foglalkoztak. Ez a madár kopácsoláskor másodpercenként hússzor üti meg a fatörzs kemény felszínét, naponta akár 12 ezer kalapálást is végezhet. Csőre olyan erővel ütődik a fához, mintha 26 km/órás sebességgel csapódna oda. A kutatók megállapították, hogy a madarat speciális mechanizmusok és struktúrák védik az agyi sérülésektől, a szem beverzésétől, a szem ideghártyájának leválásától.

A csőrökavák példál erős izmokkal kapcsolódnak a koponyához, és ezek az izmok egy milliszekundummal az ütés előtt összehúzódnak, segítve ezzel az erők eloszlását, így az ütés pillanatában az agy védelmét. Megállapították azt is, hogy a madárak vastag, csontos koponyája van, ez a csont azonban szívacsos, rugalmas. Az agynak ez olyan „csomagolást” jelent, mint a műszaki cikkek számára a dobozokban elhelyezett műanyaghab, a *hungerocell*. A harkályt méretei is „ütésállóvá” teszik: agya ugyanis relatíve apró, agytömegének és agyfelszínének aránya kicsi, így egy viszonylag nagy felszínen oszlik el az ütések ereje, „ami valahogy ezt a konstrukciót az emberi agynál ellenállóbbá teszi a rázkódásra” – mondja Ivan R. Schrab.

A biológiai díjat a holland Bart Knols és Ruurd de Jong (Wageningeni Mezőgazdasági Egyetem) kapta, mert számos cikket közöltek arról, hogy a malária kórokozóját hordozó nőtény szúnyog (*Anopheles gambiae*) egyaránt kedveli a limburgi sajt és az emberi láb szagát. (Egyik cikkük igen jelentős lapban jelent meg: *The Lancet*. 1996, 348, 1322.)

G.J.

Jéki László – Gimes Júlia

Könyvszemle

Kozári Monika: A dualista rendszer (1867–1918).

Modern magyar politikai rendszerek

A történetírás speciálisan a múlt feltárását végzi, a rendelkezésre álló írásbeli források, tárgyi emlékek, szóbeli közlések segítségével. Fejlődését módszertani alkalmazások befolyásolják, sőt mindemellett a történetíró egyénisége is rányomja egy adott munkára a bélyegét. A történeti korok, szakaszok bemutatásában újdonságként hat a szándék, és immár gyakorlat, hogy a száraz tények helyett, eseménytörténeti felsorolások elkerülésével a tágabb értelemben vett működési mechanizmust és rendszert mutatja be a *Modern magyar politikai rendszerek* sorozat dicséretes módon. Ennek egyik rendkívül olvasmányos és élvezetes stílusban megírt kötetét tarthatjuk kezünkben, amely egyszerre tesz eleget a rendszerben történő gondolkodás és az ismeretközlés tényszerű feladatának. A munka kézikönyvnek készült, azonban az információk a szövegben visszakereshetőek, ugyanis Kozári Monika azt a módszert választotta, hogy a szövegműveletben szerepelteti a hivatkozott munkákat és szerzőket.

A módszer, amit Fernand Braudel német hadifogsága idején dolgozott ki, ami könyv formájában 1949-ben jelent meg, fontos inspirációt jelentett a rendszerszemlélet alkalmazására. Braudel módszerét vonatkoztatta az időstruktúrákra, az ember és környezet kapcsolatára, nagyobb – az emberi társadalom szervezeti és működési keretei –

rendszerekre, mint az állam és társadalom, illetve kultúrára, majd a politikai és katonai eredményekre is. A hazai történetírás eddig kevésbé használatos módszere volt a rendszerek bemutatása. Különösen érdekes ebben a vizsgálati mezőben nézni Kozári Monika könyvét, mert a rendszerszemléletű megközelítés érinti a dualista államszervezet, a közös szervek, közigazgatás és szakigazgatás és bíróság szervezeti rendszerét is. Mindezek befolyásolták az itt élő emberek életét, alakították mindennapjaikat, hiszen azok működtették őket, a szervezeti struktúrák pedig kihatottak az emberi kapcsolatokra. Ez a törekvés, a rendszerek és az egyes ember kapcsolatba hozása sajátos randevú, ami ez esetben igen-igen jól sikerült, s a kor maga megfelel a modernitás követelményeinek.

A dualista rendszer, a kettős monarchia, nemzetközi jogi értelemben vett reálunió szinte egyedülálló képződmény volt, hozzá hasonlóként talán valóban csak a svéd–norvég uniót említi meg a szakirodalom, illetve a lengyel–litván államközösség (unió) volt ehhez hasonlatos. Kozári Monika jól érzékelteti az uralkodó Ferenc József álláspontjának változását, az abszolutizmus feladását a kiegyezés megkötése érdekében, ugyanakkor a magyar fél álláspontját, amely szerint a föderalizmus már elfogadhatatlan. A sajátos alkufolyamat, amely jellemezte az Osztrák–Magyar Monarchia működésének gyakorlatát, jelentett bizonyos függőséget, ugyanakkor mindkét állam belügyeiben, közigazgatásában, igazságszolgáltatásában, közoktatásában és többnyire pénzügyi és közgazdasági területeken független volt. Fontos Kozári Monika megállapítása a közös

ügyek döntési folyamatára vonatkozóan, miszerint közös birodalmi parlament hiányában a döntések abszolutisztikus jeleget öltöttek az uralkodó befolyása miatt (29.).

A magyar állami működés mellett nagyon érdekes része a könyvnek a közös társnemzeti külpolitikához tartozó állampolgárság kérdése, ennek kiváló bemutatása. A kérdés rendkívül érdekes, mivel közös osztrák-magyar állampolgárságról nem is beszélhetünk.

Az államhoz való tartozás jogi kifejeződése, melyhez sokszor jelentős jogok tartoztak. Először az állampolgársági törvény szabályozására 1879-ben került sor.

Tisza Kálmán miniszterelnök 1879. október 8-án terjesztette a képviselőház elé „a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről” szóló törvényjavaslatot, amelyet a képviselőház egy hónap múlva elfogadott. Miután a főrendi ház is megtárgyalta, Ferenc József 1879. december 20-án szentesítette. Hatályba a következő év január 5-én lépett. Az ellenzék kemény kritikával illette a javaslatot, az ő olvasatukban nem magyar jellegű és megteremtí a közös osztrák-magyar állampolgárságot, az Ausztriával való közös hazát, amely ellen a magyar állampolgároknak tiltakozni kell. A másik sérelem a honosítás volt, hogy az uralkodói jogkörbe került. A törvény 1948-ig érvényben volt, 1922-ben és 1939-ben módosították (40–42.).

A mindenkori külpolitika másik fontos területe az úti okmányok kérdése, az utazási lehetőségek szabályozása.

Európában a XIX. század második felében alig volt szabályozva a kérdés, nemigen használtak útlevélet és vízumot. Kivétel volt Oroszország és a Török Birodalom, ide útlevél és vízum is kellett.

„Az Osztrák-Magyar Monarchia az úti okmányok szempontjából sem viselkedett egységes államként.” Nem létezett osztrák-magyar útlevél sem, csak külön magyar és osztrák. A magyar állam egészen 1903-ig

nem alkotott útlevéltörvényt. Az alapállás szerint Európába (Oroszország és a Török Birodalom kivételével) nem kellett, de az Amerikai Egyesült Államokba sem, Ausztriába és Horvátországba szabadon lehetett utazni, Szerbiába és Romániába nem mindig lehetett úti okmány nélkül beutazni (44–45.).

Az első útlevelek egylaposak voltak, már tartalmaznak személyleírást, de még fényképet nem. Később családi útlevél, ahol a családfő útlevelébe beírták a hozzátartozókat, rokoni fokot stb. A vízumot az első világháborúig láttamozásnak nevezték. A vízumkényszer az első világháború idején viszonyossági alapon alakult ki.

Az első átfogó szabályozás „az útlevél-, illetve a határszéli szolgálat szabályozása tárgyában” kiadott belügyminiszteri rendelettel 1898-ban történt. 1903 korszakhatárt jelentett az útlevéljogban, sorra jelentek meg törvények a lakhatásról, határrendőrségről, útvelekről. (Elvileg 1960-ig volt érvényben Magyarországon.)

Az első világháború határátkelő, mivel az addigi liberális gyakorlatot egy szigorúbb rendszer követte, a kötelező fényképhasználattal (46–47.).

Finom precizítással elemzi a közös szervek tevékenységét, a delegációk államjogi kérdésfelvetéseit Andrássy idején, majd egyre inkább a költségvetés árasztotta el a közös tárgyalásokat. Goluchowski idején pedig a kereskedelmi szerződések megújítása uralta a tárgyalásokat (77.). Mégis a közös költségvetésben mindvégig egyértelműen a katonai kiadások domináltak, az egyes állami kiadásokban pedig nem a közös büdzsébe való befizetések, hanem az adósságszolgálat kiadásai álltak az egész korszak átlagában az első helyen. A két társállam saját kiadásaiban az osztrák fél nagyobb összeget fizetett a közös költségvetésbe, mint Magyarország. Ugyanakkor a kvótabefizetésekben a magyar befizetések százalékban fokozatosan nőttek. A kiegyezés alapján egyik fél sem volt

gazdaságilag alárendelve a másikat, mégis a kiadások és fejlesztések eldöntésénél sok szállal kapcsolódtak egymáshoz.

Ilyen eset volt a haditengerészet fejlesztésének ügye 1904-ben, ami fontos fordulópontra jelentett a hadi kiadásokban. Az erre fordított összegek 1905-től gyorsan nőttek. Ekkor nagyarányú fejlesztést, illetve többéves rendkívüli hitelt szavaztak meg a haditengerészet számára. A kormány a Kereskedelemügyi Minisztériumot felhatalmazta, hogy tárgyaljon a haditengerészettel.

A haditengerészet igyekezett megnyerni a flottafejlesztéshez a magyar delegációt, hogy a szavazás során megkapják a szükséges hiteket, a magyar delegáció viszont ezt igyekezett kihasználni, alkalmazva a kompenzáció eszközét, miszerint a magyar ipar, ahol arra képes, a kvótaarányon felül szállíthasson a haditengerészetnek.

Különösen élesen merült ez fel az 1906. április 6-i konferencián, melyet Szerényi József kereskedelemügyi államtitkár vezetett, később fontos szerepe volt a Monarchia felszámolásakor keletkezett alkufolyamatban.

Szerényi azt kérte a tárgyalásokon, hogy a magyar fél, ahol nem képes betartani a kvótaarányos teljesítést, a hadsereg szállításainál kapjon kárpótlást, mintegy kompenzációt.

Végül kompromisszumos megoldás született, a teljes kompenzáció kimaradt a megállapodásból, de az 1904-es megállapodás titkos záradékában a lövedékszállítás esetén 50 %-os lehetőséget biztosítottak a magyar ipar számára.

Az országgyűlés működését vizsgálva helyesen mutat rá Kozári Monika a parlamentarizmus fogyatékoságára, a váltógazdaság hiányára (87.).

A szerző könyvében folytatja az a módszert, hogy a legnagyobb rendszerektől tart a legkisebbekig, ennek következő állomása az 1885-ös főrendiház reformja (85.). Nagyon hasznos a hárszabályokról, választójogról, a dualizmuskori pártok strukturálódásáról

írott rész. A politikaformálásban, valóban, a sajtónak ekkor már jelentős szerep jutott, különösen a századforduló után, mikor sorra alakultak a világnézeti pártok (135.). A dualizmus korának színes egyesületi élete (142.) a civil társadalom működésének eredményességét igazolja. A társadalomtörténeti optika a magyar minisztertanács összetételét, miniszterek és hivatalok társadalmi összetételét mutatja be (155–157.). A kormány és az országgyűlés viszonyát oknyomozó módon közelíti meg, csupán két esetben szavazták le a hivatalban lévő kormányt (169). A minisztertanácsnak rendkívül sokoldalú volt a tevékenysége, ennek részleteit főleg Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején vizsgálta Kozári Monika (173.). A rendszer sajátosságai miatt döntően az állandó érdekképviselet foglalta le Ausztriával szemben.

A dualizmus korának tőkeimportja, majd belső fejlődése az államháztartási egyensúly megteremtésével párhuzamosan a modern állam és infrastruktúra kiépítése mellett kötelezte el magát. Ennek a fejlesztésnek egy kiemelt területe volt a közigazgatás. Egyetértve Kozári Monikával, talán ebben az alrendszerben lehet tapasztalni a legnagyobb fejlődést. Ennek megszervezése, irányítása, a központi rendeletek végrehajtása, az állampolgárok védelme rendkívül fontos terület. Mindemellett utal a könyvben korábban is arra, hogy számos jogi, közigazgatási kérdésben létezik egy folytonosság, a Monarchia felbomlása után kimutatható egyfajta továbbélés.

A tisztviselői kar vezetője az alispán volt, helyettese a vármegyei főjegyző. A járások élén a főszolgabíró állt, őt a szolgabírók segítették (202.). A megye első embere a főispán volt, ellenőrizte az önkormányzatot, örökölt az állami közigazgatás érdekein (203.), Tisza miniszterelnöksége idején teremtette meg a nyugdíjképeségüket (204.).

Az önkormányzatok, a közigazgatás több reformot élt meg, ezek közül is kiemelkedett

Tisza Kálmán közigazgatási átszervezése (1876-1881), amit Kozári Monika a közigazgatás polgárosításának harmadik hullámaként jellemez. Tisza elsődleges célja volt, hogy a gazdaságot rendbe hozza, pénzügyileg talpra állítsa az országot. Ebben vélte fontosnak a közigazgatás reformját. Tisza szándéka szerint nem akarta államosítani a közigazgatást, viszont szakszerűbbé és racionálisabbá akarta tenni (221.).

Fontos lépés volt a közigazgatási területrendezés, mivel a megyék területileg rendkívül nagy eltérést mutattak (229.). Tisza Kálmán kormányának egy sor reformja volt, a tempós gazdasági fejlődését követnie kellett a közigazgatás átalakulásának. Ezt a tisztviselői kar képzettségi szintjének emelése mellett az állampolgárok védelmének minél teljesebb biztosításával kívánta elérni. A kormány hatalmat akart az önkormányzatok fölött, a felügyeleti (főispán) jogkör eszközével (233.).

A dualizmus korának utolsó alrendszeré volt a szakigazgatás, erről a bíraskodást 1869-ben választották le. A szakigazgatás fejezetben részletesen bemutatja a karhatalom szerveit, a belügyi szakigazgatás egyes területeit, a gazdasági szakigazgatást. Bemutatja a pénzügyi közigazgatást, a kultusz- és gazdasági közigazgatást, majd az igazságügyet (269.).

A kiegyezés megkötésekor nem volt országos rendőrség Magyarországon, ennek megteremtése a Monarchia felbomlása után történt. A csendőrség újjászervezésére 1880 augusztusában került sor (270–271.).

A civil társadalom életét befolyásolta a közegészségügyi törvény és a gyámügyi igazgatás. Gazdasági szempontból a pénzügyi közigazgatásnak egyrészt a pénzügyőrség megszervezésével, másrészt az illetékek kiszabásával, a földadó nyilvántartásával kellett foglalkoznia (275–276.).

Mindemellett kiemelkedett a nevelési és oktatási közigazgatás, a közlekedés és hírközlés, kereskedelem, ipar és földművelésügyi igazgatás megszervezése, amelynek egyesületi tevékenysége mellett Kozári Monika a szakoktatás eredményeit is kiemeli (282.).

A bírósági szervezet bemutatását a szerző 1848 előtről kezdte, a dualizmus korára vonatkozóan megállapította, hogy akkor a bíróságot hatóságnak tekintették, a bírót pedig hivatalnoknak. A bíró sokféle feladatot látott el, viszonylag nagy hatalma volt, amit a bírói felelősség ellensúlyozott (291–292.). Sajátos feladatuk volt, a választási, a kiskorúakkal foglalkozó, a tőzsdei, a főudvarmagyi, és konzuli bíróságoknak. Fontos volt a hadbíróság és az esküdttbíróság működtetése (296–297.).

Az igazságszolgáltatás a büntetés-végrehajtási intézetek korszerű hálózatát működtette. Végül fontos lépésnek tekinthetjük, hogy a telekkönyvezéssel a törvényhozás a járásbíróságokat ruházta fel.

Az Osztrák-Magyar Monarchia nemcsak szerkezetében, de felbomlását tekintve egyedülálló a történelemben, a lexikonok a *dismembratio* klasszikus eseteként tárgyalják. Ez az államstruktúra bomlását jelentette, de egyben a rendszer bizonyos elemeinek továbbélését. Ezt kísérheti végig a könyv elolvasása során a figyelmes olvasó.

A könyv értékét számottevően növeli a – korunk gazdag hazai könyvpiacán egyáltalán nem általános – gondos szerkesztés és módszertani kimunkálás, amely szakavatottan igazít el, mindeközben a dualizmus korának hétköznapi világát is hitelesen hozza közel az olvasóhoz. (*Kozári Monika: A dualista rendszer (1867–1918). Modern magyar politikai rendszerek. Sorozatszerkesztő: Romics Ignác. Budapest: Pannonica Kiadó, 2005. 320 p.*)

Szávai Ferenc Tibor
az MTA doktora

Politika és filozófia?

Monográfia

az igazságosság

és politika viszonyáról

Balogh István neve nem ismeretlen a társadalom- és politikaelmélet iránt érdeklődő olvasók számára. Az MTA Filozófiai, majd a Politikatudományi Intézetének munkatársa, utóbbinak több éven át igazgatója, egyetemi tanár, több, az MTA kiadásában megjelent monográfia szerzője, és szerkesztője több tanulmánygyűjteménynek. A sorozatot, amelyben újabb kötete jelent meg, G. Fodor Gábor szerkeszti, és a *Politikai filozófia* címet viseli.

Politikáról és filozófiáról a kettő szerves kapcsolatát szem előtt tartva manapság ritkán beszélünk. 1989 előtt, amikor Magyarországon és a keleti blokk többi országában a „tudományos szocializmus” volt a politika legitimációs ideológiája, a filozófia gyakran vált a politikai botrány és manipuláció tárgyává. A „hivatalos” filozófusok közel kerülhettek a hatalomhoz, a „disszidenseket” pedig elnyomták, publikációs, foglalkoztatási, utazási tilalmakkal sújtotta őket a hatalom. A rendszerváltást követően a politika és a filozófia viszonya „elhidegült”, avagy normalizálódott, a demokratikus rendszerben a filozófiai kutatás a kultúr- és társadalomtudományok „normál” szereplőjévé vált, a filozófusok többé nem lettek politikai botrányhősök, sem pedig hivatalos ideológusok.

Balogh István és mindazok, akik ma a „politikai filozófia” kutatási irányát követik, nyilván nem az 1989 előtti „politikus” filozófiát művelik, hanem a régtől, talán Platón óta jelen lévő igényt és kihívást válaszolják meg a társadalom és a politika alapjainak elméleti feltérképezésével. Magyar és nemzetközi kutatói hálózatok részeseként Balogh mind az angolszász, mind a német társadalom- és politikaelmélet irányzatainak avatott

ismerője, és a hazai politikai filozófia egyik doyenje, nemrég töltötte be 70. életévét.

Új könyve, mely az igazságosság és a politika viszonyával foglalkozik, olyan témát választott, amely központi mind a német, mind az angolszász kutatásokban, sőt gyakorlati politikai relevanciával is rendelkezik. Belpolitikailag a szociális és gazdaságpolitika útkeresésében, EU- és globális politikában pedig az integráción és a világrendszeren belüli szociális, ökológiai és politikai egyensúlyok keresésében és bizonyos előzményei vannak a magyar kutatásban is (Heller Ágnes, Tanyi Attila munkái). Az igazságosság a társadalom és politika alapvető követelménye, olyan normatív tartalmú, filozófiai megalapozást igénylő problematika, amely mind a társadalom-, a jog- és politikai filozófiát, mind a társadalom-, a jog- és a politikatudományokat megmozgatja az utóbbi években itthon és külföldön egyaránt. Ezeknek a nemzetközi vitáknak a legtöbbit idézett alakja a nemrég elhunyt kanadai filozófus, John Rawls igazságosságelméletével, akinek ritikái méltatása Balogh könyvében is központi szerepet kap. A szerző munkájának fő célkitűzését a jóléti állam normáinak és struktúráinak újragondolásához köti. Aligha kell részletesebben taglalni, hogy az igazságosságprobléma háttérül szolgál egy sor releváns politikai döntésnek. „A korábban már megszokottá vált és otthonosan berendezettnek tekintett intézmények, körülmények és cselekvési tér megváltozása, átalakítása azonban – továbbra is demokratikus politikai berendezkedést feltételezve – óhatatlanul felszínre hozza az említett háttér problémáit. Az egymással szembefeszülő érdekek közötti tartós konszenzus, az elkerülhetetlen változások végrehajtása és stabilizálása, valamint az azokat szolgáló új közmegegyezés csak a világosan megfogalmazott normáknak és elveknek az érintettek általi megvitatása és a – vita eredményeként – elfogadása esetén lehetséges.” (10.)

A globális politikában kibontakozó trend az igazságosságkonceptciók újraértelmezése, a jóléti állam átalakulása és a globális érdekkonfliktusok rendezésének igénye következtében kerül előtérbe. „Ebben van a magyarázata annak, hogy az ezredforduló kezdeteitől Európában és a tengeren túl is, a politikai pártok (újra) felfedezik az igazságosság fontosságát, és programjaikban, reformkonvencióikban az igazságosság valamely elve meghatározó szerepet foglal el.” (10.) A pártoknak persze nem feladatuk a filozófiai elmélyülés, de a liberálisok, a konzervatívok, a szocialisták és a zöldek egyaránt megkísérik saját társadalmi-politikai értékrendjeik alapján tisztázni saját igazságossági koncepciójukat. Ennek során a gyakorlati politikai vitákban is nagyon sokszor hivatkozzák főleg John Rawls nevét és munkásságát.

Rawls, bár az angolszász politikai filozófia ügyeletes sztárjai közé tartozik, de részben a német klasszikus filozófia hagyományait folytatja, így főként Kant munkásságának kritikai elsajátítására építi fel saját fordulatát a morál- és politikai filozófiában. Annak a Kantnak a munkásságára, aki a XVIII. századi Königsbergben – ma Kalinyingrád – alkotott, és ma is a globalizáció filozófiájáról folytatott viták egyik legtöbbször hivatkozott szerzője! Persze a németek nem csupán a klasszikus hagyomány, de a mai társadalom- és politikaelmélet vonatkozásában is „beleszólnak” a globális igazságosságról folytatott vitákba, így Balogh, aki saját álláspontját a kortárs szerzők kritikájából fejti ki, bőven foglalkozik a más műveiben is elemzett Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, Ottfried Höffe és Richard Münch a téma szempontjából releváns elméleteivel.

A szerző úgy értelmezi az igazságosság-elmélet feladatát, hogy „az igazságosság társadalomelmélete annak tisztázására irányul, hogy melyek azok a feltételek, amelyek az emberek (közösségek, csoportok, egyének)

között kialakult egyenlőségek és egyenlőtlenlégek elosztásának erkölcsi-normatív értékelését meghatározzák, valamint melyek azok az elvek, amelyek az egyenlőség és az egyenlőtlenlégek jövőbeli elosztását az említett erkölcsi-normatív értékeléshez közelítik” (357.). Az igazságosság területeit Balogh Rawls és mások nyomán a politikai, a szociális és a társadalmi szférákra osztja fel (377–385.). A két utóbbi különbsége abban áll, hogy míg az előbbi az újraelosztás, az utóbbi a társadalmi makrostruktúra felépülésének jellegét és szerkezetét állítja előtérbe (415.). Mindegyik területen elemzi a szakirodalom által vitatott problémák sorát, így például a politikai és a szociális területeken az állam legitimitásának és limitációjának, a társadalmi területen pedig például a társadalmi struktúra kulturális alapjainak, ill. hátterének kérdéseit. Kitekint minden ilyen kérdéskör kapcsán a nemzeti politikai, szociális és társadalmi szinterről a világpolitika, a világméretű politikai-szociális kérdések a „világtársadalom” (Luhmann) problémáira (283–351.).

Balogh az „önbecsülés normatív igazságossági elvei” (415.) alatt a következőket érti.

„Első alapelv: minden ember joggal tart igényt képességei és adottságai kifejlesztését és gyakorlását szolgáló feltételekre.

Második alapelv: az egyén felelősséggel tartozik képességei kifejlesztésért és gyakorlásáért.

Harmadik alapelv: az egyének közötti kapcsolatok és intézmények úgy kialakítandók, hogy a képességei kibontakoztatásában és gyakorlásában felelősségteljes egyén teljesítménye önbecsülésének alapjává válhasson.”

A szerző következtetései és megközelítésmódja több kérdést vetnek fel. Bár gyakran hangsúlyozza, hogy nem törekedhet teljességre a monográfia a téma és a szakirodalom szerteágazó volta következtében, de markánsan antropológiai jellegű álláspont-

jának kifejtésében és megalapozásában lemond olyan, még a hivatkozásokban sem szereplő klasszikusok felelevenítéséről, amelyek az Arisztotelész, Thomas Hobbes, Kant sort kellene hogy folytassák. Gondolok itt John Stuart Mill, Alexis de Tocqueville és Wilhelm von Humboldt munkásságára. Ugyancsak nagyobb súlyt kellett volna véleményem szerint kapnia a felelősségproblematikának a kötetben, amely régebb óta felvetődik az igazságosság-kérdéskörhöz való viszonyban mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban. A globalizáció problematikája pedig elválaszthatatlan a regionalizáció kérdéskörétől, így különösen az Európa-problematikától és az eurocentrizmus kérdésétől, amely alig nyer említést, holott a globalizációprobléma megvitatásának szempontjából megkerülhetetlen. Ez a részben szubjektív hiánylista azonban nem feledtetheti a kötet gazdagságát, jól felépített és az áttekinthetőséget biztosító szerkezetét, úttörő kérdésfeltevéseinek sokaságát, gyakorlati relevanciáját, amelyet a kötet zárómunka jól vet fel. „A kérdés akkor ez: van-e esély az önbecsülési igazságosság elveinek intézményesítésére, amely lehetőséget ad az emberek ahhoz, hogy kontingenciáinak világát és rendszerjellegű széttagoltságának szociális adottságait személyiséggé integrálja, ezáltal kidolgozza belőle önmagát, anélkül, hogy annak a bázisnak a megsemmisítésére törne,

amelyből mint talajából kiemelkedett. Ennek a kérdésnek a megválaszolásától függ a modern társadalmak jövője és alkotó szereplőinek a sorsa.” (416.)

A kötet számot tarthat a társadalom és a szélesebb értelemben vett „ember”-tudományok művelőinek érdeklődésére, de elolvasása nem teljesíthetetlen feladat a természettudományok művelői számára sem. A társadalmi élet normatív alapjaira való rákérdezés manapság – nem divat. A társadalomirányítás és szervezés szívesen tekint el tőle, és csupán a szociáltechnológiai szempontokat érvényesíti. A közvélemény-kutatások is megrendítő adatokat szolgáltatnak már régóta a politikai intézmények legitimációjáról, amelyeket csak rontott a 2006 őszi kirobbant morális-politikai válság. Mindez nem csupán a meglévő alapelvek és gyakorlatok „reformját”, „jobbitását”, hanem alternatív megközelítések és megoldások keresésének igényét támasztja feladatként a politikai filozófusok számára. A politika, a nevelés, a média és a tudomány, valamint a kultúra főárama is könnyedén lemond az alapértékekre való rákérdezés feladatáról – szánjunk hát időt és energiát ezekre legalább mi, a tudomány emberei! (*Balogh István: Igazságosság és politika. Budapest: L'Harmattan, 2006. 441 p.*)

Szabó Máté

egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

Heller Farkas: Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?

A Budapesti Corvinus Egyetem szellemi adósságtörlesztő folyamatának újabb állomása Heller Farkas válogatott írásainak megjelentetése a Magyar Közgazdasági Klasszikusok sorozatban. Heller Farkas (1877-1955) a magyar közgazdasági gondolkodás egyik legjelentősebb és legismertebb alakja,

fontos szerepe volt a teoretikus közgazdasági gondolkodás formálásában és terjesztésében a két világháború közötti Magyarországon. Professzori tevékenységével oktatóként, nemzetközileg is elismert műveivel tudós kutatóként, szakmai-közéleti munkásságával a felsőoktatási és tudományos élet szervezőjeként, fontos tisztségeket betöltve járult hozzá a magyar közgazdasági kultúra szintjének emeléséhez.

A két világháború közötti közgazdaságtan problémái és gondolatvilága iránt érdeklődő

olvasó hasznos kötetet kap kézbe, hisz az itt közölt művek eredetileg folyóiratcikként, önálló előadásként, alkalmi kiadványként jelentek meg 1906 és 1946 között, így ma már első megjelenési helyükön sem lelhetők fel könnyedén. Ráadásul a cikkek, önálló tanulmányok Heller életművében jelentős szerepet töltenek be, a mai olvasó számára elevebben hozzák vissza a kor nagy elméleti vívódásait, mint nagy összefoglaló munkái. Két közelműltben megjelent művét is beleértve, a sokáig méltánytalanul mellőzött helleri életmű legfontosabb írásai így már újabb kori kiadásban is léteznek magyar nyelven.

A második világháború utáni hallgatás először 1988-ban tört meg kétkötetes *Közgazdaságtan*-ának reprint kiadásával. Majd a mai generációk számára 2001-ben vált hozzáférhetővé a Magyar Közgazdasági Klasszikusok sorozatban a *magnum opus*, az 1943-ban megjelent *A közgazdasági elmélet története* című grandiózus tematikus összefoglalás. *Közgazdasági Lexikon*-a, mely külföldi recepcióját tekintve a leglátványosabb sikert hozta számára, ugyan csak kitaró antikvárium ir vadászát után lelhető fel, ez azonban már nem akadály a életmű mai megismerésének és elismerésének. Az is pozitív jel, hogy a Heller halálának 50. évfordulója kapcsán rendezett szakmai megemlékezés-sorozatot, melynek voltaképpen a jelen kötet is részét képezi, eredetileg a Corvinus Egyetem Heller-szakkollégiumának diákjai kezdeményezték.

Heller Farkas élete és életműve egyszerre viseli magán a tudósi életút ideáltipikus és a csak Európa e táján előálló szituációk összetevőit és nyomait. Nagy műveltségű apja Heller Ágost, valamikori heidelbergi diák, természettudós és fizikátörténész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, akinek három fia közül kettő egyetemi tanár és akadémikus lett: a közgazdász Farkas mellett az ifjabb fiú, a büntetőjogász Erik is elnyerte a tudós társaság tagságát. Heller Farkas ugyanakkor

nehezen jutott professzori katedrához, bár 1904-ben akadémiai díjat nyert A határhaszon elmélete című munkájával, többszöri, különböző helyekre benyújtott pályázatot követően csak 1914 elején nevezték ki tanárrá a budapesti Műegyetemen. Ekkor viszont a háború szolt közbe. Katonai szolgálátát nem a fronton, hanem Bécsben a Monarchia közös hadügyminisztériumában teljesítette, a Wissenschaftliches Komitee für Kriegswirtschaftban hivatalnokoskodott. E kitérő nem volt szakmai karrierjének ártalmára, hiszen például Bécsben ismerte meg Othmar Spann, aki később a lipcsei Quelle und Meyer kiadó figyelmébe ajánlotta Hellert. Ennek alapján jelent meg 1921-ben első német nyelvű könyve, a *Die Entwicklung der Grundprobleme der volkswirtschaftlichen Theorie*, mely négy további bővített kiadást ért meg. Heller publikációs tevékenysége jól mutatja korabeli európai elfogadottságát, hiszen számos munkája nemcsak német, hanem spanyol, francia és finn nyelven is megjelent. A mai kutatóknak már közgazdaság-történeti érdekesség, ám egyáltalán nem tekinthető véletlen momentumnak, hogy *Közgazdasági Lexikon*-a német nyelvű kiadásának recenziója – mely munka egyébként spanyol nyelven is hat kiadást ért meg – Friedrich August von Hayek, az osztrák iskola később világhírűvé vált képviselője, a majdani Nobel-díjas volt, aki a *Zeitschrift für Nationalekonome*-ban (1929/1) írt elismerően Heller művéről. A nagyívű tudósi pálya szakmai megkoronázását azonban a XX. századi történelem megakadályozta. A már a háborús években publikált nagy összefoglalása, *A közgazdasági elmélet története* (1943) beemelhetette volna abba a hivatkozáskörbe, amely magyarok közül addig csak Kautz Gyulának sikerült. A Macmillan szerződést is kötött angol nyelvű megjelentetésére, de ez a kiadás már nem realizálódhatott: egyrészt, mivel a félig kész fordítást bombatalálat pusztította el, másfelől, ennél lényegesebb

akadályként, a háború utáni korszak magyar hivatalossága már elsődlegesen nem a siker elősegítésén, hanem a tudós szakmai megalázásán munkálkodott. A korábban minden szakmai elismerést elnyerő tudóst – rektorság, akadémiai osztályelnökség, a legmagasabb kitüntetés, a Corvin-lánc elsőkénti odaítélése stb. – politikai feddhetetlensége ellenére több tudóstársával és testvérével együtt megfosztották akadémiai tagságától. Az újjáalakult Közgazdasági Egyetemen sem taníthatott többé. 1955-ben hunyt el. Az Akadémia 1989-ben vette vissza tagjai sorába. Lényegében csak a '90-es években, azaz a rendszerváltást követően jelentek meg újjólag hivatkozások tevékenységére, s munkásságára.

Hellert a határhaszon-elmélet leghatározottabb képviselőjének tartották Magyarországon, műveiben azonban nemcsak az osztrák iskola nézetvilágát használta fel, más irányzatok eredményeiből is merített, a vitatott kérdésekben szuverén módon nyilvánult meg. Éppen e tekintetben érdekes válogatott írásainak kötete, a négy évtizedet átfogó intervallumon született tanulmányok a kor, mi több, a közgazdaságtan másfél évszázada elméleti fejleményeinek megértéséhez (érték-, konjunktúra-, hitelelmélet, a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika kapcsolata, a statikus és dinamikus közelítés szerepe, stb.) nyújtanak hiteles fogódzkodókat.

Már a kötet címadó írása is kitűnő példaként idézhető. Az *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?* a Szent István Akadémia szélfoglaló értekezéseként hangzott el 1926-ban. A téma és a problémakezelés azonban ma is érvényes, a mindenkori közgazdaságtan egyik nagy dilemmájával viaskodik:

azt elemzi, lehet-e összhangot teremteni a gazdasági élet önálló törvényszerűségeit vizsgáló felfogások és az ember társadalmi beépítettségét egészében tanulmányozó organikus szemléletmód között.

A másik hasonló jellegű, a közgazdasági gondolkodás örök dilemmáihoz, számtalan elméleti és gyakorlati összefüggést súlyozni szükséges problémáihoz tartozó téma a gazdasági liberalizmus kérdése. Több pompás tanulmány tárgyalja ennek elméleti, történeti megjelenését és összefüggéseit, a közérdekmagánérdek ütközőmezejét, az állami szerepvállalás kérdését, a verseny elfajulását, a vállalatok méretnövekedésének következményeit. Az elmélet a tudás, a politika a cselekvés síkján fekszik – írja, s írhatná ma is. Felfoghatnánk máig érvényes üzenetnek azt a nyolc évtizede a Közgazdasági Szemle (1925) szerkesztői beköszöntőjeként írt szavait is, hogy „ha súlyossá akarjuk tenni szavunkat, az elmélet mélységeitől nem szabad visszariadnunk”.

A kortárs, némileg hasonló sorsú Navratil Ákossal csak egyetérthetünk, aki így jellemezte 1937-ben: „Heller tudása imponáló, jóleső. Aki ennyit ismer, annak az olvasó elhiszi és el is hiszi, hogy sem fölösleges, sem lehetetlen nem tanít.”

A kötet szövegeit Madarász Aladár, az osztrák iskola kitűnő szakértője válogatta; értő bevezető tanulmányában felveti azt az izgalmas kérdést is: lehet-e sikeresen ötvözni a nemzetközi tudományosság adaptálását és az eredetiség igényét. (*Heller Farkas: Etikai tudomány-e a közgazdaságtan? Válogatott írások. Magyar Közgazdasági Klasszikusok sorozat. Budapest: Aula, 2006, 302 p.*)

Bekker Zsuzsa

tszkv. egy. tanár, Budapesti Corvinus Egyetem

CONTENTS

<i>Terror Activity • Guest Editor: Tamás Valastyán</i>	
Tamás Valastyán: Introduction	1424
István Trembeczki: Terrorism and Globalization	1426
László Levente Balogh: The Metaphysics of Terror	1432
Tamás Valastyán: The Metaphores of Terror	1438
József Pólik: Democratic Guillotine	1444
<i>Study</i>	
József Hátori: History of Human Brain Evolution	1453
István Seres: The Resting Places of Kuruts Emigrants in Turkey and the Hungarian Scientists	1464
Máté Julesz: A modern Legal Device of the Protection of the Environment	1476
György Marosán: Evolution of “Golden Rules”	1489
Mrs Domokos Vargha – Lajos Balázs: On Kövesligethy’s “Ordeal of the Bier”	1499
<i>Academy Affairs</i>	
Resolution of the Special Assembly of the MTA, 30. October, 2006	1508
Csaba Pléh – György Fábri – László Radácsi: The Changing Academy. Background and Perspectives of the Reform Process	1510
Awards	1536
<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	1539
<i>Book Review</i>	1542

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámoló, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek le-

gyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155-170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.